

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM

2004

ARGUMENTUM KIADÓ

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

120. ÉVFOLYAM 2004. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII., Orczy tér 1. tel.: 06-1-477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelkezhető a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KÁRMÁN GÁBOR

Magyarország és Erdély egy 17. századi svéd népkönyvben*

Bár Svédország a 17. század folyamán regionális jelentőségű középhatalomból európai szintű nagyhatalommá nőtte ki magát – amely elsősorban a vesztfáliai békében jutott kifejezésre –, az Oszmán Birodalom kiesett a skandináv királyság látóköréből. Szórványos diplomáciai kapcsolataik nagyrészt a svéd királyok és Erdély fejedelmei közti szövetségekötések folyamányai voltak, és ennek következtében a század 40–50-es éveire koncentrálnak.¹ A 17. századi Svédországban mindössze két könyv jelent meg, amely az Oszmán Birodalommal foglalkozott. Az első Claes Rålamb, a svéd király képviselőtében 1657–58 folyamán Konstantinápolyban járó diplomata jelentése volt, amely – előszava szerint – a nagy érdeklődésre való tekintettel jelent meg, huszonegy évvel benyújtása után.² A másikat Erland Dryselius jönköpingi lelkész adta ki a század végén.

A svéd–oszmán kapcsolatok az utóbbi időben számos kutatás témáját adták: elég csak a 18. századi konstantinápolyi követcsalád, a Celsingek bibyi rezidenciáját feldolgozó, több területről érkező kutatót foglalkoztató munkacsoportot említeni.³ Annál meglepőbb, hogy a fent említett két könyv alapos elemzését egyet-

* 2000/2001-ben végzett svédországi kutatásaimat a Svenska Institutet ösztöndíja tette lehetővé; segítségüket ezúton is köszönöm.

¹ ARNE, Ture J.: *De äldre förbindelserna mellan Sverige och Turkiet.* = Hävd och Hembygd (2.) 1927. 37–40; BJÖRKMAN, Walter: *Die schwedische-türkischen Beziehungen bis 1800.* In: MENZEL, Theodor (hrsg.): *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag 26. Mai 1932.* Leipzig, Harrasowitz, 1932. 10–12; ARNE, Ture J.: *Svenskarna och Österlandet.* Stockholm, Natur och Kultur, 1952. 65–70; JARRING, Gunnar: *Vidgad horisont.* In: EKSTRAND, Gudrun (red.): *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII.* Stockholm, Livrustkammaren, 1984. 137–142.; ŚWIECICKA, Elżbieta: *Den diplomatiska trafiken mellan Sverige, Tatariet och Osmanska riket från Gustav Vasas tid till Karl XII.* In: BOSTROM ANDERSSON, Rut (red.): *Den nordiska mosaiken. Språk- och kulturmöten i gammal tid och i våra dagar. Humanistdagarna vid Uppsala Universitet 1997.* Uppsala, Uppsala Universitet, 1997. 297–299.

² RÅLAM, Claes: *Kort Beskrifning om thet som wid then Constantinopolitanske Resan är föreluppit, Huruledes Kongl. May:tz anförtrorde Ährender äro förrättade, samt uthi hwad wilkor then Turkiske Staten widh samma Tydh befans.* Stockholm, Keyser, 1679. A beszámoló magyarországi részeitől SCHEITZ Emil közölt szemelvényeket: *Rålamb Kolos svéd királyi követ utazása Magyarországon át 1658-ban.* = A Földgömb (1.) 1930. 295–312.

³ KARLSSON, Åsa: *Centrum för kunskap och kontakter. Den svenska legationen i Konstantinopel under 1700-talet.* = Dragomanen (4.) 2000. 30. 39. jegyzet.

len svéd kutató sem vállalta magára. Rålamb – akinek a 20. században útinaplóját is kiadták – még részesült némi figyelemben,⁴ ám Dryselius könyvét az elemzők általában mindössze néhány sorban minősítették. Ezek kiemelik az oszmánokkal szembeni elfogultságát, sőt, Elżbieta Świącicka egyenesen muszlimellenes propagandáratnak bélyegzi.⁵ A magyar kutatás számára Dryselius írása több jelentőséggel bír: a *Luna Turcica* ugyanis a tizenötödik századtól kezdve egyre kevésbé foglalkozik az oszmán történelemmel, viszont egyre több figyelmet fordít a magyar és erdélyi história ábrázolására. Az olvasó néha hosszú oldalakon keresztül nem találkozik a műben törökökkel, míg alapos leírást olvashat többek közt a magyar királykoronázás szertartásrendjéről, vagy a Wesselényi-összeesküvés következményeiről. Dryselius krónikája tehát már csak azért is érdemes a bemutatásra, mert a kevés lehetőség egyikét tisztelhetjük benne, amelyen keresztül ismeretet nyerhetünk arról, hogyan látták a három részre szabdalt magyar királyságot a 17. századi Skandináviában.

Erland Dryselius 1641-ben született, a dél-svédországi Ljungby közelében.⁶ Apjának pályáját követve alighanem ő is paraszt lett volna, ha a gyülekezet lelkésze fel nem figyel a fiú kiváló képességeire. Az ő ajánlására küldte apja tanulni Växjö iskolájába. Húsz éves volt, amikor először utazott német területre, hogy tanulmányait ott folytassa. Rostockban, Wittenbergben és Jenában járt, majd hazaérkezvén, 1664-ben Uppsala egyetemére iratkozott be. Hedvig Eleonóra királynétől kapott ösztöndíjával újabb hároméves külföldi tanulmányúton vett részt, így disszertációját Wittenbergben védhette meg, 1673-ban. 1675-ben avatták lelkésszé, és – miután rövid ideig a királyi család egyes tagjainak udvari lelkésze volt – a södermanlandi Sorunda gyülekezetének élére került. A politikai életben is tevékeny részt vállalt: 1682-ben a rendi gyűlés tagjaként részt vett a XI. Károly régenseinek tevékenységét ellenőrző bizottság munkájában. Hat évvel később

⁴ RÅLAMB, Claes: *Diarium under resa till Konstantinopel 1657–1658*. Utg. av Christian CALLMER. Stockholm. Norstedt, 1963. /Historiska handlingar, 37/3./; A diplomata tevékenységéről és naplójáról lásd JARRING, Gunnar: *Claes Brorsson Rålamb. 1600-talsresenär, diplomat och kulturpersonlighet*. = Meddelanden (Svenska Forskningsinstitut i Istanbul) (11.) 1986. 29–44; BRENDEMÖEN, Bernt: *Some Remarks on Claes Brodersson Rålamb and his Contemporaries*. In: EHRENSVÄRD, Ulla (red.): *Turcica et Orientalia. Studies in Honour of Gunnar Jarring on His Eightieth Birthday 12 October 1987*. Stockholm, Svenska Forskningsinstitutet Istanbul, 1987. /Swedish Research Institute in Istanbul Transactions, 1./ 9–18; KÁRMÁN Gábor: *Svéd diplomácia a Portán 1657–1658. Claes Rålamb és Gotthard Welling konstantinápolyi követsége*. = Sic Itur ad Astra (13.) 2001. 1–2. 53–85; KÁRMÁN Gábor: *Fatányér és kőkorszó. Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével*. = Korall (9.) 2002. Szeptember 107–136.

⁵ ARNE: i. m. 1952. 70.; BROBERG, Gunnar: *Stormaktstida möten*. = Multiethnica (8.) Juni 1991. 2; ŚWIECICKA: i. m. 1997. 300.

⁶ Életrajzának forrásai: BJÖRKMAN, Rudolf: *Jönköpings historia III*. Jönköping, Richards, 1919. 429–437; OLSSON, Bror: *Dryselius, Erlandus Brodderi*. In: *Svensk Biografisk Lexikon XI*. Stockholm, Norstedt, 1932. 472–475; RYSTAD, Göran: *Jönköping under stormaktstiden*. In: RYSTAD, Göran–SALLNÄS, Birger–WESSMAN, Lars: *Jönköping stads historia II. Från stadens brand 1612 till kommunalreformen 1862*. S. I, s. n., 1965. 262–263.

nyerte el az éppen megüresedett jönköpingi lelkészséget, amely egyértelműen előrelépést jelentett, mivel a közép-svédországi város fontos igazgatási központ, a négy svéd királyi fellebbviteli bíróság egyikének székhelye volt. 1708-ban bekövetkezett haláláig itt teljesített szolgálatot.

Dryselius nagy tiszteletnek örvendő lelkész volt, amit elsősorban műveltségének köszönhetett. Prédikációi – amelyek közül százhetvenkettő nyomtatásban is megjelent – Bror Olsson szerint néha igen erőteljesek és hatásosak voltak, bár túlságosan sok utalása az Ótestamentum és a svéd történelem eseményeire legtöbbször nehezen követhetővé és anekdotikussá tette őket. Dryselius mindenesetre nemcsak prédikációiban engedte szabadon historizáló hajlamát, hanem kiterjedt irodalmi munkásságot is folytatott, csaknem egyedül foglalkoztatva városának nyomdászát, Petter Hultmant. Az Ó-, illetve az Újtestamentum egyháztörténete mellett a világi történelem is foglalkoztatta: a *Monarch-Spegel* (Királytükör), hosszas címe szerint a négy birodalom, illetve a császárok történetét dolgozza fel Nimródól I. Lipótig, míg a már említett *Luna Turcica* „mintegy tükörben mutatja a hívságos mohamedán kormányzatot.”⁷ Egy, a pápaság történetét bemutató műve töredékben maradt.

Dryselius minden művére jellemző a királyhoz való lojalitásának hangsúlyozása. Ezt már disszertációjának témaválasztásával is egyértelművé tette: a *Lineamenta gloriae Sveciae* az ún. góticizmus, a 17. század Svédországnak a nagyhatalmi ideológiája szellemében ismerteti a skandináv királyság uralkodóinak dicsőségét. Az ismertetés az ősi svédekkel indul, akiktől már Julius Caesar is rettegett, és közismert mondását az ő esetükben „veni, vidi, fugi”-ra módosította. Megtudhatjuk még belőle, hogy a svédektől Nagy Károly is félt, de a nép igazi virágkorát a Vasa-ház uralma alatt érte el. Legnagyobb teret természetesen pártfogójának, az özvegy Hedvig Eleonóra anyakirálynőnek néhány férje, X. Károly Gusztáv kapta.⁸

Mind a *Monarch-Spegel*, mind a *Luna Turcica* az 1690-es években jelent meg, így ajánlásuk is az időközben megkoronázott új uralkodónak, XI. Károlynak szól. Dryselius azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem hosszas előszóban fejtegette témaválasztásának okait, és azt, miképpen segítenek hozzá könyvecskéi a király jóhírének megőrzéséhez. Ez a császárok történetéről szóló munka esetében egyszerűbb feladat volt, hiszen hivatkozhatott a XI. Károly és Nagy Károly közti (feltételezett) rokoni kapcsolatra, amely a királyt magát is császári utódok sorába emelte. Emellett kérte olvasóit, hogy amikor az istentelen és zsarnoki uralkodók által okozott károkról értesülnek, adjanak hálát Istennek, hogy ilyen kiváló, jámbor és igazságos uralkodójuk van, aki békét és biztonságot ad népének.⁹

⁷ DRYSELIUS, Erland: *Monarch-Spegel, eller Kort Bertällelse om de Fyra Monarchier och Hufwud Regimenten i Werlden, ifrån den Förste Monarchen Nimrod, in til denne tid regerande Keisar Leopold I. af åtskillige Trowärdige Historieskrifware, på wårt Swänska Språk, enfaldigt sammanfattadt*. Jönköping, Hultman, 1691; DRYSELIUS, Erland: *Luna Turcica eller Turkeske Måne, anwijlandes lika som uti en Spegel det mahometanske wanskelige Regementet*. Jönköping, Hultman, 1694.

⁸ DRYSELIUS, Erland: *Lineamenta gloriae Svecicae*. Wittenbergæ, Henckel, 1673.

⁹ DRYSELIUS: i. m. 1691. III–XVI.

Dryselius az utóbbi stratégiát követi a törökökről szóló mű esetében is: ajánlásában felhívja az olvasók figyelmét arra, milyen hálásnak kell lenniük azért, hogy elkerülték a törökök zsarnoki hatalmát, és helyettük olyan kiváló uralkodójuk van, mint XI. Károly.¹⁰ Miután megelőlegezi a kötet morális tanulságát – vagyis hogy az ősi, igaz törvényektől való eltérés okozza a népek bukását, többek közt a törökök által leigázott magyarokét is –, a *Luna Turcica* előszavában buzdító beszédet intéz honfitársaihoz:

„buzgón kell kérnünk Istent, hogy egyesítse minden keresztény király és uralkodó szívét, így közös erővel és egyetértésben szilárdan ellen tudjanak állani a gonosz és barbár ellenségnek; hogy a Mindenható küldjön nekik szentségéből segílyt, vigye végbe terveiket és erősítse meg őket Szent Lelkével, hogy Isten nevének dicsőségére és gyűlekezetének drága menedékére és oltalmára férfiasan és szerencsésen harcoljanak, és végül elnyerjék a győzedelmet!”¹¹

XI. Károly abszolutista államának kiépítésében nagy szerepet juttatott a lutheránus egyháznak is. Mint minden hasonló államban, részben az egyház volt felelős a hatalom legitimációjáért: azért, hogy Svédország lakosai ne csak félelemből engedelmeskedjenek a törvényeknek, de morális kötelességüknek is tekintsék azt.¹² Így egy, az uralkodóháznak Dryseliusnál kevésbé elkötelezett egyházi szerző esetében is érthető lenne a dicsőítő hangvétel. Ugyanakkor kérdéses, mennyire volt része XI. Károly ideológiájának a törökellenes háborúk felmagasztalása.

A svéd király hivatalosan csak 1686-ban vett részt a Magyarország területén folyó nemzetközi törökellenes háborúban, mintegy ezer fős serege Buda ostromának utolsó napjaiban érkezett a várhoz, és egy hónap múlva haza is tért.¹³ 1684 és 1687 között udvarának egyik főnemese, Nils Bielke ugyan harcolt a Habsburgok oldalán az oszmán csapatok ellen, ám Dryselius könyvének megjelenésekor, 1694-ben már régóta hazatért, királyának kívánságára.¹⁴ Az oszmánok elleni küzdelem propagandisztikus felhasználásáról sokkal korábbiakról van tudomásunk. A XI. Károly koronázása alkalmából, 1672 decemberében tartott pompás felvonulás alkalmával használt öltözékek az abban az évben kezdődött lengyel-oszmán háborúra utaltak. A svéd főnemesség színe-java négy quadrillban vonult fel. Az első a letűnt idők dicsőségét, az erény uralmát szimbolizáló rómaiak öltözékeit viselte, és az új király is köztük lovagolt. A második csoport a vad törököket szim-

¹⁰ DRYSELIOUS: *i. m.* 1694. IX.

¹¹ DRYSELIOUS: *i. m.* 1694. XV.

¹² UPTON, Anthony F.: *Charles XI and the Swedish Absolutism*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998. /Cambridge Studies in Early Modern History/ 169–178.

¹³ ROSQUIST, Nils: *Svéd királyság*. In: BARISKA István–HARASZTI György–VARGA J. János (szerk.): *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai*. Bp., Budapest Főváros Levéltára, 1986. II. 961–962.

¹⁴ MALMSTRÖM, Oscar: *Nils Bielke och kriget mot turkarna 1684–1687*. Stockholm, Nordin & Josephsson, 1895. 17–87; a Nils Bielke által zsákmányolt és vásárolt tárgyak képezik Svédország kora újkori iszlám művészeti emlékeinek nagy részét: ÅDAHL, Karin: *Orientalismen i svensk konst. Islamiska föremål, förebilder och influenser i konst och konsthantverk*. [Höganäs], Wiken, 1989.

bolizálta, akik a békés Európát fenyegetik. Utánuk következtek az ártatlan szenvedők megtestesítői, a lengyel öltözékben vonuló főurak, míg a menetet a nyugati öltözékben lovagló, Európa összes nemzetét képviselő nemesek zárták. A koronázás emlékére készült díszes kiállítású, hatvan pompás metszetet tartalmazó kiadvány – amely a kor svéd arisztokrata körökben legnépszerűbb festője, David Klöcker Ehrenstrahl munkája – magyarázó szövegben fejtette fel az egyébként nem különösebben bonyolult szimbolikát: Európa népei csakis összefogva képesek megfékezni a barbár törököket, akik Lengyelországra támadva újra a kontinens békéjét fenyegetik. S ha ez teljesül, ismét az erény korszaka következhet be.¹⁵

Hosszas és alapos kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy megtudhassuk, mennyiben foglalkoztatta a skandináv királyság közvéleményét az 1683 után meginduló, magyarországi törökellenes hadjárat. A rölapok és hírlevelek egész korabeli Európára jellemző áradata mellett Svédországban 1645 óta létezett egy heti rendszerességgel megjelenő folyóirat is, amelyet királyi utasításra a stockholmi postamester volt köteles összeállítani, külföldi nagyvárosokban fizetett levelezőinek híradásaiból. 1674 óta két udvari tanácsos felügyelte a lapot, hogy a benne megjelenő hírek összeállítására és hangvétele megfeleljen a kormányzat elképzeléseinek.¹⁶ Feltételezhető, hogy a Habsburgokkal jó kapcsolatban lévő XI. Károly Svédországában a törökellenes háború hírei nem maradhattak ki a kormányzat szócsövének tudósításaiból.

Dryselius munkája mindenesetre egyértelműen csatlakozott ahhoz a tradícióhoz, amelynek az 1672-es koronázási menet is része volt. Európában a 15–16. század folyamán alakult ki az első egységes törökkép, amelyben az oszmánok zsarnoki és kegyetlen hódítókként jelennek meg. A rájuk ruházott vonások nem sokban különböznek a korszakban általános ellenségségtől – többek közt azoktól, amelyekkel a svédek és a franciákat látja el a Német-Római Birodalom publicisztikája a harmincéves háború alatt – csupán egy fontos vonásuk különíti el őket: eltérő vallásuk.¹⁷ Az iszlám már a középkor óta kihívás elé állította a keresztény

¹⁵ KLÖCKER EHRENSTRAHL, David: *Certamen equestre cæteraque Solemnia Holmiæ Suecorum Ao: MDCLXXII. M. Decbr: celebrata cum Carolus XI. omnium cum applausu Aviti Regni Regimen capesseret*. Stockholm, Eberdt, 1672.

¹⁶ ÅBERG, Alf: *Hur nyheterna kom till Sverige*. In: GRENHOLM, Gunvor (huvudred.): *Den svenska historien 4. Gustav Adolfs och Kristinas tid 1611–1654*. Stockholm, Bonniers, 1967. 188–189; RIES, Paul: *The Politics of Information in Seventeenth-Century Scandinavia*. In: DOOLEY, Brendan–BARON, Sabrina A. (eds.): *The Politics of Information in Early Modern Europe*. London–New York, Routledge, 2001. /Routledge Studies in Cultural History, 1./ 240–245.

¹⁷ GROTHAUS, Maximilian: *Zum Türkenbild in der Kultur der Habsburgermonarchie zwischen den 16. und 18. Jahrhundert*. In: TIETZE, Andreas (hrsg.): *Habsburg–osmanische Beziehungen / Relations Habsbourg–ottomanes*. Wien, 26.–30. September 1983. *Colloque sous le patronage du Comité international des études pré-ottomanes et ottomanes*. Wien, Verl. des Verbundes der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1985. /Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 13./ 69–73. A Német-Római Birodalom törökképéről magyarul lásd BARBARICS Zsuzsa tanulmányát: „Türk ist mein Nahm in allen Landen...” *Művészet, propaganda és változó törökkép a Német-római Birodalomban a 17. század végén*. = *Hadtörténelmi Közlemények* (113.) 2000. 329–374.

teológusokat és történetírókat. Legtöbbsen a kereszténységről leszakadt, tévelygő szektát láttak bennük, akiket a szélhámos Mohamed rossz útra vezetett. Torzításaik nem mindig tudatlanságból eredtek: a 9. századi hispániai apokaliptikus íróknak bőven lett volna lehetőségük az iszlám közeli megismerésre, ám ehelyett nézeteik egyes része a folklórból érkezett, mások saját rosszindulatú kitalációikat használták fel. Ugyan a 13. században, Avicenna és Averroës filozófiájának felfedezésével megindult az iszlám alaposabb megismerése, ám ez a folyamat a későbbiekben a visszájára fordult. Paradox módon ez éppen az oszmán előrenyomulás 15. századi sikereivel összhangban történt: az iszlám megszűnt potenciális szövetséges lenni – amellyel kapcsolatos remények a korábbi századokban feltűnedeztek –, és a róla írott munkákban ismét burjánzott a fantázia.¹⁸ A 16–17. századi, az Oszmán Birodalomba utazó franciák közül C. D. Rouillard mindössze egyet talált, aki hajlandó volt az iszlámot vallásként és nem babonaként értelmezni.¹⁹

Dryselius négy könyvre osztotta a *Luna Turcicát*. Az első könyv Mohamed életével kezdődik, és pontosan a fent említett összetevőket tartalmazza. Az iszlám próféta minden cselekedetét kiforgatja, szarkasztikus hangnemben ostromozza a hiszékeny népet, akit megtévesztett a hamis tanítás, és racionális érvekkel próbálja cáfolni a Korán téziseit. Ezek színvonala nem különösebben magas, amit talán elég csak egyetlen példával illusztrálni. Dryselius kétségbe vonja, hogy a test nélküli lélek képes válaszolni az angyalok hozzá intézett kérdéseire, illetve, hogy a rossz válasz esetén az angyalok képesek lennének kínozni a gonosz lelket. Hogy feltegye a koronát roppant frappáns meglátásaira, hozzáteszi: egyáltalán, már az is kétséges, hogyan képesek elviselni az angyalok a rothadó test bűzét (25–26.).

A fent említett példának forrását is megadja: Johannes Andreas Maurus leírásában található, aki Dryselius szerint török pap volt – annak ellenére, hogy a papság mint intézmény az iszlám vallásban nem létezik –, 1487-ben lett keresztény és ezután írta meg részletesen a Korán cáfolatát. Ez az információ felveti a *Luna Turcica* forrásainak kérdését. Az első, korai időkről szóló könyvben – amelyben következetesen törökökről ír, holott az általa ismertetett események nagy részének arabok, később tatárok a főszereplői – szerzőnk még ad támpontokat, csakúgy, mint az Oszmán Birodalom kezdeti szakaszát ismertető részben. Középkori, latin nyelvű szerzők krónikáit sorolja, amelyek közt Thuróczy János, illetve Bonfini krónikái is feltűnnek.²⁰ A későbbiekben azonban egyre kevesebb alkalommal tudhatjuk meg, honnan merítette a svéd lelkész – időnként meglehetősen hiteltelen – információit. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Dryselius továbbra is számos forrásból dolgozott, műve kompiláció, annak minden hátrányával. Igencsak jellemző Bethlen Gábor esete, aki először Székely Mózes leverése után kerül említésre, mivel

¹⁸ SOUTHERN, Richard William: *Western Views on Islam in the Middle Ages*. Cambridge. MA – London, Harvard University Press, 1962.

¹⁹ ROUILLARD, Clarence Dana: *The Turk in French History, Thought and Literature (1520–1660)*. Paris, s. n., 1940. /Études de littérature étrangère et comparée, 13./ 336.

²⁰ Thuróczy Nándorfehérvár 1440-es ostrománál tűnik fel (75.), míg Bonfini Hunyadi János sikereinek ismertetésekor idézi (80.).

Bethlen Gábor arcképe a Luna Turcica 163. oldalán

a bujdosók Erdély fejedelmévé választják (megtoldva azzal a nem hiteles információval, hogy Bethlen ennek megerősítésére elvette feleségül Székely özvegyét – 162–164.). A későbbi fejedelem ezután egy darabig nem szerepel a történetben, csak Báthory Gáborral folytatott viszálya kapcsán kerül ismét szóba. Dryselius szükségnek tartja, hogy újra bemutassa – „Bethlen Gábor, aki erdélyi nemesúr volt, és addigra már kapcsolatba került a törökkel” (177.) –, holott a két említést alig tíz oldal választja el egymástól. Elképzelhető, hogy Dryselius nem volt tudatában a két személy egyezésének, hiszen első esetben Gabriel Bethlen, másodikban Bethlen Gábor formában írja le nevét (később pedig hol Bethlen, hol Gábor alakban utal rá).

A kötet kompiláció voltából fakadó hiányosságok egy másik jellegzetes példája Thököly Imre értékelése. Dryselius az 1683-as események ismertetésekor meglehetősen sötét képet fest a magyar főúrról: bár a császár amnesztiát hirdetett számukra,

„Thököly és kísérete a török oldalán maradtak, és nagyobb kárt okoztak a császáriaknak, mint maguk a törökök és tatárok. Thököly különböző előkelő magyar uraknak fejét vettette, és egy másik előkelő, Johann Meltzer nevű urat nyilvánosan felakasztatott, amiért a császár pártjára állt.” (366.)

A későbbiekben azonban több oldalt szentel annak, hogy nagy együttérzéssel ismertesse Thököly pályáját, kiemelve jámbor keresztényi lelkületét és fejedelmi erényeit (428–432.). Utóbbi esetben forrását „egy szavahihető szerző”-ben jelöli meg (428.), amely a röpirat-irodalom egyik kedvelt fordulata. Ha feltételezzük, hogy a svéd lelkész a 16–17. századi eseményeket nagyrészt röpiratok, hírlevelek és folyóiratok alapján állította össze, magyarázatot találhatunk arra is, miért hagyja abba forrásainak pontos jelölését: ezek a híradások ugyanis nagyrészt a szerző neve nélkül láttak napvilágot.

Éppen a munka kompiláció voltánál fogva, nehéz lenne bármilyen állandó szemléletmódot találni a *Luna Turcica*-ban. Léven svéd evangélikus lelkész, Dryseliustól az olvasó elvárna, hogy protestáns és – legalábbis a harmincéves háború időszakáról írva – Habsburg-ellenes álláspontot képviseljen. Ám Thököly példája kiválóan mutatja, hogy a kettősséget, amely a fejedelemmel foglalkozó korabeli európai irodalmat jellemzi – török csatlós, vagy a protestantizmusért és a szabadságért küzdő magyar főúr – Dryselius minden különösebb nehézség nélkül ötvözi ugyanabban a könyvben.²¹ Bethlen Gábor 1618–19-es hadjáratánál pedig még ennél is meglepőbb jelenséggel szembesülünk: amikor beszámol róla, hogy Bethlen Rödington körülfárta, és a császári helyőrség már az éhhalál küszöbén volt, isteni beavatkozásként értékeli azt, hogy a fejedelem – egy felmentő seregről szóló rémhír hatására – hajlandó volt fegyverszünetet kötni (219.). Ha belegondolunk a szemben álló felek vallási megoszlásába, hasonló kommentárokat fordított helyzetben várnánk a svéd lelkésztől.

²¹ Thököly ambivalens kortárs megítéléséről lásd: KÖPECZI Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., Akadémiai, 1976; CSAPODI Zoltán: A Thököly-felkelés visszhangja a Német-Római Birodalom területén. = Aetas 1995. 1–2. sz. 140–168.

A pápai zsoldosok kivégzése a Luna Turcica 157. oldalán

Az olvasó néha hiába várja a protestáns irodalomból jól ismert érvelési formákat. Az 1444-es várnai ütközet előzményei között Dryselius megemlíti ugyan, hogy Ulászló király megszegte a frissen kötött békeszerződést, de – többek közt Magyar Istvánnal ellentétben – kihagyja a ragyogó alkalmat a királyt erre biztató pápa és kardinálisok elmarasztalására (81–83.).²² A mohácsi vereségért azonban már egyértelműen Tomori Pált teszi felelőssé, akit a következőképpen jellemez: „ostoba ember és becsvágyó ferences szerzetes, Kalocsa érseke, aki erőszakkal hadvezérré tette magát, és kézzel-lábbal bizonygatta, hogy majd ő megveri a török hadakat.” (112.) A csata leírása ugyancsak Tomori általa feltételezett gyenge hadvezéri képességeit jelzi, hiszen a magyar sereg azonnal elveszíti az ütközetet. Erdély nagy szerzetes-politikusa, Fráter György sem jár jobban: őt kapzsinak és hitetlennek bélyegzi Dryselius (124–125.).

A 16. század végének véres eseményeit a svéd lelkész különösebb kommentár nélkül ismerteti, sem Báthory Zsigmond, sem Vitéz Mihály, sem Giorgio Basta nem részesül elítélő megjegyzésekben. A leghosszabban a pápai lázadás leverésénél időzik Dryselius, részletesen ismertetve a török oldalára álló vallon zsoldosok kegyetlen kivégzését. A hatás fokozása végett erről kép is található a kötetben, amely – lévén meglehetősen egyszerű, gyermekrajzra emlékeztető fametszet – kétséges, hogy elérte-e célját.

Bocskai történelmi szerepét – Thökölyhez hasonlóan – Dryselius kétféleképpen értékeli. Egyrészt kijelenti:

²² Vö. MAGYARI István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Sajtó alá rendezte KATONA Tamás. Bp., Magyar Helikon, 1979. 52.

„Mely idő alatt miféle siralom és nyomorúság jutott Magyarország és a körülötte fekvő földek osztályrészéül, leírni nem lehetséges: hiszen a törökök, tatárok és a bocskaisták, akik mind egy követ fújtak, és egymással jó kapcsolatban álltak, itt-ott beütöttek, és tüzzel és vassal dúlták a földet; így sok hely teljesen megsemmisült, mivel sok nép onnan a hegyekbe és más lakatlan területekre menekült, ahol sokakat elvitt az éhség; sokakat pedig elvitt a török és a tatár örök nyomorúságra, amely a halálnál is rosszabb.” (172.)

Ugyanakkor Bocskait halála után a következőképp jellemzi: „istenfélő úr volt, aki több figyelmet fordított az evangélikus vallás megtartására, mint saját magára és életére.” (173.)

Báthory Gábor fejedelemsége már sokkal egyértelműbben negatív megítélésben részesül. A fejedelem szászokkal folytatott viszályát Dryselius részletesen ismerteti, csaknem egy teljes oldalt szán a szász városok II. Mátyáshoz írott kérvényének ismertetésére (177–178.). Ez talán annak a következménye lehet, hogy szász forrást használt a korszak bemutatásához, bár ebben az esetben nyilván nem tévedett volna akkorát, hogy azt írja: a szászok Nagy Károly idején költöztek Erdélybe (177.). Báthory Gáborról, annak halála után adott értékelése mindenesetre nem hagy kétséget az ifjú fejedelem megítélése felől: „Elvesztette hát, kegyetlen és zsarnoki uralma miatt, nemcsak földjét és népét, de még az életét is, és igazolta a régi szólást: Ritkán halnak a zsarnokok természetes halállal.” (179.)

Bethlen Gábor az első erdélyi fejedelem, aki kapcsolatban állt Svédországgal. Ha azonban arra számítnak, hogy ezáltal az ő bemutatása pontosabb, csalódnunk kell. Lippa várának ostromát ugyan megírja a svéd lelkész, de beszámolóját azzal fejezi be: a fejedelem megígérte, hogy nem adja át a várat a töröknek (181.). A harmincéves háború első szakaszába való beavatkozásról meglehetősen hosszú rész szól. Itt Dryselius forrása alighanem a katolikus oldalról származhatott, mert hosszan részletezi a protestánsokkal szemben kegyetlenkedő Dóczy András kassai kapitány megkínzását és a jezsuiták kivégzését. Kivételessé teszi azonban az esetet, hogy ezúttal a svéd lelkész saját értelmezését adta a cselekménynek, hangsúlyozva Dóczy protestánsellenes cselekedeteit (184.). Sajátos, hogy Bethlen kapcsolatait a cseh rendekkel és a Téli Királlyal csak a nikolsburgi béke megkötése után, mintegy véletlenül említi.

Bethlen uralkodásának utolsó tíz évéről nem sok információhoz juthatunk, utolsó magyarországi hadjárata ki is maradt a *Luna Turcicából*, ezzel szemben Esterházy Miklós nádornak három hatalmas győzelméről is részletesen beszámol Dryselius a második hadjáratból visszavonuló török csapatok felett. A Brandenburgi Katalinnal kötött házasság említése után már csak Bethlen végrendeletének vázlatos ismertetése maradt hátra.

Az I. Rákóczi György hatalomra jutása utáni időszakból két levelet is közöl Dryselius, amelyeket állítólag Esterházy és Rákóczi váltottak egymással. A nádor levele felhívja a fejedelem figyelmét, hogy ne szakadjon el igaz uralkodójától, a magyar királytól, és felszólítja II. Ferdinánd megkövetésére, felajánlva közbenjárását a király kegyelme érdekében. Rákóczi válasza – stílusából ítélve valószínűleg hamisítvány – a következőképpen hangzik:

„Hogy a nemes magyar királyságnak ilyen méltatlan átkot kell hordoznia nádorának személyében, igen sajnáljuk. Fájdalommal hallottuk mély felháborodását, ha boldog tanácsa a karácsony előtti böjt idején érkezett volna, az éhezés okozta rémálomnak tartanánk. De hogy mi, akik az ország legnemesebb családjaiból és legősbibb nemzetségeiből származunk, hagyjuk magunkat meggyőzni egy dölyfös és szégyentelen magyar ökörpásztor által, és hogy a fejedelemséget, amelyet sok ellenséges szándék ellenére a Mindenható gondoskodása és parancsolatja nekünk ajándékozott, papírosának fenyegetésére és hívságos unszolására elhagyjuk és rabló kezeibe helyezzük, az egész tisztességes világ számára képtelennek és gyalázatosnak tűnne. De hogy mi árulással mocskoltuk volna be magunkat, vagy igaz urunktól elszakadtunk volna, sosem bizonyíthatja be az ostoba tanácsadó. Talán azt kell erről gondolni, hogy szája az ökörganajtól oly tisztátalan lett, hogy azt az egész Duna sem tudja kimosni. Épp ezért jószándékú tanácsunk az, hogy ha vissza akarná nyerni elkőborló eszét, arra figyeljen, miképp vezetheti jól és híven hazáját, és ne akarjon kánikulában szónok utazni, vagy karácsonykor zöld füvet kaszálni. A császár Öfensége ellen nem tettünk semmi olyat, amiért bocsánatot kellene kérnünk, de ha az ostoba nádor úr többet tett, mint amennyitért felelni képes, foglalkozzon maga azzal, miképpen nyerhetne bocsánatot.” (224–225.)

Mivel a „nádor úr” kifejezést Dryselius Monsieur Palatinként említi, feltételezhetően francia forrást használt.

Természetesen ezek után Dryselius beszámol a nádor és a fejedelem közti harcokról, a császári oldal békekötésre való hajlamát II. Gusztáv Adolf németországi hadjáratával magyarázva (225.). Ugyanígy részletesen ismerteti a Rákóczi és Brandenburgi Katalin közti összetűzéseket, majd Bethlen István és a budai pasa támadását. Hosszasan időzik a szalontai ütközet leírásánál, a korszak híradásaiban szokásos eljáráshoz híven külön megemlítve a zsákmányolt zászlók számát. Az 1644–45-ös magyarországi hadjáratot is meglehetősen leegyszerűsített formában adja elő: Kassa elfoglalása (a háború első lépése) után gyakorlatilag már semmi nem történt, Rákóczi nem találkozott számottevő ellenállással, de csak egyetlen várat tudott bevenni. Ezután már csak a linzi béke pontjainak ismertetése maradt hátra, amelybe Dryseliusnál becsúszik Oppeln és Ratibor az erdélyi fejedelem birtokába kerülése is, amely valójában csak Bethlen a császárral kötött békéiben szerepelt. Annak megemlítésére, hogy Rákóczi svéd szövetségben háborúzott, már csak a békekötés után kerül sor. Ekkor Dryselius felhívja a figyelmet arra, hogy Rákóczi kedvező békepontjai annak voltak köszönhetőek, hogy Lennart Torstensson serege is a Duna mellett járt, és a császár nem akart egyszerre két ellenfél ellen háborúzni. Az, hogy a két sereg közt volt összeköttetés, csak onnan derül ki, hogy Rákóczi búcsút mond a svédeknek, mielőtt seregével együtt hazamegy. (236–237.)²³

I. Rákóczi György halála után, hosszú idő óta először, Dryselius nemcsak erdélyi, hanem magyarországi eseményekről is beszámol. Az 1650-es évek elejének „jó conjuncturája” számos portyát hozott, amelyeket az arányokra nem különösebben érzékeny Dryselius alaposan ismertet: egy 1651 novemberi Zrínyi-portya ugyanannyi terjedelmet kap (240.), mint I. Rákóczi György teljes 1644–45-ös had-

²³ I. Rákóczi György külföldi híréhez lásd: GÖMÖRI György: *I. Rákóczi György híre a XVII. századi Angliában*. In: *Uő: Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*. Bp., Héttorony, 1991. 27–36.

viselése. Természetesen nem maradhat el a nagyvezekényi ütközet megemlézése sem, felsorolva az elesett négy Esterházyt (241.). Részletes leírást közöl I. Lipót királlyá koronázásáról is (244–247.).

II. Rákóczi György megítélése a kortárs röpirat-irodalomban általában nagyon kedvező, nem annyira szerencsétlen lengyelországi hadjáratát emelik ki, hanem inkább azt, hogy a török ellen harcolva esett el.²⁴ Nincs ez másképp Dryselius esetében sem. Miután ismertette két sikeres hadjáratát Moldvába és Havasalföldre – utóbbit a havasalföldi vajda támadásának sikeres visszaveréseként állítva be –, közli, hogy X. Károly Gusztáv szövetségében Lengyelország ellen indult. Dryselius úgy tudja, a svéd király távozása után a hazafelé tartó Rákóczit a lengyelek ütközetben megverték és így kényszerítették békére. Még a halottak számát is megadja (ötezer fő), nem tud viszont az erdélyi sereg tatár fogságba eséséről (249–250.).

A legmeglepőbb fordulat azonban csak ezek után következik. Az Erdély számára katasztrofális 1658-as török büntetőhadjáratral kapcsolatban Dryselius a következőket írja:

„Rákóczi erdélyi fejedelem összevonta minden seregét, mely országában tartózkodott, bátran és félelem nélkül szembeszállt a törökkel, hogy az erőszakért erőszakkal fizessen: Ez oly jól sikerült neki, hogy nemcsak egyes török csapatokat vert meg, de végül a teljes török sereget futásra bírta, és oly nagy buzgalommal eredt a menekülő török nyomába, hogy amelyiket nem fogta el, azt egy közeli mocsárba kergette, ahol egy részük megfulladt és életével lakolt, a török tábor pedig gazdag zsákmányt nyújtott a fosztogató erdélyieknek. Az elfogottak közt volt az egri pasa Musztafa bég, Esztergomból a janicsárok legfőbb agája, a budai legfőbb aga, Ali bég Budáról, a lippai bég, Ali bég Vácról, akit a csatában a lovak agyontapostak, s emellett még sok előkelő tiszt. A nagyvezír maga is csak nagy nehézségek árán szabadult meg, egy huszár el is fogta volna, miközben egy patakon lovagolt át, ha néhány török nem jön a segítségére és le nem vágják a huszárt.” (250–251.)

1659-ben aztán már a *Luna Turcica* szerint is nagy vereségeket szenvedtek az erdélyiek, ám a „bátor hős”-nek aposztrofált fejedelem halála is csak a balszerencse műve volt, hiszen 1660-as, törökellenes hadjárait sikerekkel kezdte. Marad még meglepetés a végére is: a fejezet utolsó mondatában Dryselius közli, hogy Rákóczi testét Eszékre vitték temetni (253.).²⁵

Nagyvárad eleste, a Kemény és Barcsai közötti háborúskodások és a császári csapatok megjelenése előbbi megsegítésére szintén megtalálható Dryselius beszámolójában, bár időnként nem egyszerű feladat elválasztani a szövegben a jelentős seregmozgásokat a legfeljebb lokális fontossággal bíró portyáktól. Az olvasó ismét találkozhat meglepő kommentárokkal, így azt az eseményt, hogy Székelyhíd a csá-

²⁴ GÖMÖRI György: *II. Rákóczi György a kortársak szemében*. In: Uő: *Erdélyiek és angolok. Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*. Bp., Héttorony, 1991. 48–52; R. VÁRKONYI Ágnes: *A „kereszténység Achillese”*. In: R. VÁRKONYI Á.: *Europica varietas – hungarica varietas*. Bp., Akadémiai, 1994. 76–90. (Korábbi változata: *A nemzetközi törökellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György*. = *Történelmi Szemle* (27.) 1984. 1–2. sz. 67–79.)

²⁵ Az eredetiben olvasható „Essech” semmiképp nem értelmezhető a helyes „Enyed”-nek.

szár helyett Apafihoz csatlakozott, „szégyenteli és elítélendő lázadás”-ként értékeli (271.). Az 1663–64-es törökellenes háborúkat, Érsekújvár elestét, és Zrínyi Miklós haditetteit – amelyek izgalomban tartották a korabeli röpiratirodalmat²⁶ – hosszasan elemzi, bár leírása itt is hemzseg a félreértésektől. A legnagyobb zavart a Szentgotthárd után történtek okozták: a már egyszer szétvert oszmán sereget a győztesek ugyan nem üldözik, mégis alkalmat találnak rá, hogy még kétszer megverjék, miután az felgyújtotta Zrínyiújvárat, Kiskomáromot és Egerszeget, majd a Rába felé (!) menekült.

„Ezáltal a törökök rákényszerültek, hogy békét kössenek a keresztény császárral húsz éves időtartamra. A törökök ebben a békében megtarthatták Érsekújvárat, négy magyarországi megyével, de le kellett mondaniuk Erdélyről, bár azzal a feltétellel, hogy Apafi fejedelem bizonyos mennyiségű éves adót fizet majd a török császárnak.” (280.)

A Zrínyi Miklós haláláról adott beszámoló (281–282.) csak a vadkanról beszél, nem említve bármilyen más, már a kor röpirodalmában is szellőztetett elméletet a baleset hátteréről.²⁷ Figyelemre méltó, hogy Dryselius a vasvári béke okmányainak kicserélése után említi először, hogy az oszmán birodalom figyelme ezzel fordulhatott Velence felé, holott a kandiai háború akkor már húsz éve folyt Kréta szigetének birtoklásáért. A következő kérdés, amelyet érint, a Wesselényi-összeesküvés megtorlása. Beszámolója rokonítható a *Siralmas jajt érdemlő játék* címmel korabeli magyar verzióban is fennmaradt, számos változatban ismert rölap-beszámolóval.²⁸ Néhány pontot a svéd lelkész nem érint, míg más helyeken több részletet árul el, így több nevet említ a magyar variánsnál, és kiterjed Tattenbach gróf kivégzésére is (285–297.). A protestáns gyászévtized eseményei azonban teljes egészében kimaradnak a *Luna Turcicából*, holott ez az időszak nagyon is foglalkoztatta a protestantizmus védelmezőjeként fellépő Svédországot: a Bécsbe küldött svéd követ ki is adatta állama tiltakozó iratát a gályarab prédikátorok ügyében.²⁹

²⁶ G. ETÉNYI Nóra: *A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-as ostromának tükrében.* = Aetas 1995. 1–2. sz. 95–138; G. ETÉNYI Nóra: *Magyarországi ostromhírek az európai sajtóban (1663–1664).* In: PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* Eger, Dobó István Vármúzeum, 1999. /*Studia Agriensia*, 20./ 83–103; G. ETÉNYI Nóra: „*Szigetvár 1664. évi ostroma.*” Egy téves hír analízise – és a Zrínyi-hagyomány. = *Történelmi Szemle* (41.) 1999. 1–2. sz. 209–227.

²⁷ BENE Sándor–BORIÁN Gellért: *Zrínyi és a vadkan.* Bp., Helikon, 1988. /*Labirintus*/ 71–94.

²⁸ BAJÁKI Rita: *Siralmas jajt érdemlő játék.* In: BAJÁKI Rita (közread.) – HARGITTAY Emil (szerk.): *Siralmas jajt érdemlő játék. Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi-mozgalomról.* Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1997. 5–31; a nemzetközi visszhangról lásd még R. VÁRKONYI Ágnes: *A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1664–1671.* In: FODOR Pál–PÁLFFY Géza–TÓTH István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Bp., MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002. /*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek*, 2./ 425–427.

²⁹ MAKKAJ László: *Bevezetés.* In: Uő (szerk.): *Galeria omnium sanctorum. A gályarab prédikátorok emlékezete.* Bp., Magyar Helikon, 1976. 23.

A könyv fennmaradó, több mint száz oldalát az 1683-mal kezdődő, magyarországi felszabadító háborúk töltik ki. Egymás után sorjáznak a különböző, kisebb-nagyobb haditettek, valóság és valótlanok egyaránt, és a svéd lelkész mindeközben arra is megtalálja a lehetőséget, hogy beszámoljon I. József magyar királlyá koronázásáról, illetve a IV. Mehmed ellen Konstantinápolyban kitört lázadásról. Nagy ritkán előkerülnek a háború Magyarországon kívüli frontjai is (így Velence sikelei), ám Dryselius továbbra is elsősorban a magyar hadszíntér eseményeit ecseteli, nagy részletességgel és kevés következetességgel. És mindezt a következő mondatral zárja:

„Bármennyire is szeretném szórakoztatni a kegyes olvasót a török hadicselekményekről szóló beszámolóm teljessé tételével a jelenlegi, 1694. évig, de meg kell állnom 1688 elején. A hadiesemények oly kockázatosan állnak, hogy nem lehet biztosat írni róluk, csak miután már láttuk a végeredményt. Ezért inkább elhalasztanám ezt egy megfelelőbb időre, mint hogy ostoba és tökéletlen elbeszélésekkel tömjem a kegyes olvasót.”

Mint a korábbiakból kiderült, annak ellenére, hogy Dryselius az 1688-as évvel abbahagyta a krónika írását, elbeszélése magán hordozza a tökéletlenség egyes jegyeit. Ha azt kérdeztük, hogyan láthatták a három részre szabdalt Magyarországot Svédországban, válaszunk az lesz, hogy a nagy távolság meglehetősen sokat torzított: a *Luna Turcica* hemzseg a félreértésektől, álhírektől, sőt – egységes szemlélet hiányában – még a királyt népszerűsítő pedagógiai funkcióját sem láthatta el maradék nélkül. Nem tudjuk ezen kívül, milyen körben fejtette ki hatását: a jönköpingi nyomda túlzottan kicsi volt ahhoz, hogy különösebben nagy kapacitással rendelkezessen, és nem tudunk későbbi újrakiadásról, így olvasóinak száma nagyon kicsi lehetett. A svéd királyság lakosságának természetesen más eszközök is rendelkezésre álltak, ha Magyarországról akart információhoz akart jutni: ezek elemzése más tanulmányok feladata lesz.

GÁBOR KÁRMÁN

La Hongrie et la Transylvanie dans un livre populaire suédois de 17e siècle

Erland Dryselius, pasteur de la commune suédoise Jönköping, a rédigé son ouvrage historique intitulé *Luna Turcica* en 1694. Le livre, destiné par l'auteur plutôt à un large public qu'aux cercles savants, résume l'histoire de la communauté, qualifiée par l'auteur comme turque, mais comprenant également les autres peuples musulmans, à partir de Mohamed jusqu'en 1688. À partir le 16e siècle Dryselius concentre son attention avant tout aux événements du théâtre de guerre de Hongrie, et son ouvrage peut être considéré plutôt histoire hongroise et transylvaine que turque. Vue les fautes et malentendus innombrables, la *Luna Turcica* ne peut pas servir de source historique, par contre le livre présente de façon excellente, combien l'image de la Hongrie est déformée dans l'opinion publique suédoise.

DUKKON ÁGNES

A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában

Az európai kultúra történetében fontos szerepet játszó kiadványok, a kalendáriumok jól szemléltetik a könyves kultúra nemzetközi jellegét. Ez a kiadványtípus a könyvnyomtatás kezdete óta folyamatosan jelen van a nyomdák kínálatában, gyakran azért, hogy a kisebb példányszámú, igényesebb munkák nyomtatásához behozza a pénzt a tipográfusnak. Mind tartalomban, mind formában nagy változatosságot mutatnak, mégis sok szálon kapcsolódnak egymáshoz. A naptári kalkulációkat egyetemek – pl. Bécs, Krakkó – vagy más szellemi központok – így Boroszló, Gdańsk – matematikusai és asztrológusai készítik, a krónikák és az irodalmi jellegű kiegészítések (versek, anekdoták, találós kérdések) az európai kultúra közös kincseiből származnak, olyannyira, hogy a szerzőség kérdése általában kideríthetetlen.

Mindennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy a magyar irodalomtörténet-írás ezt a műfajt egyáltalán nem ismeri. A hatkötetes akadémiai irodalomtörténet említést sem tesz róla, mint önálló kiadványtípusról és műfajról, amely pedig a magyar nyelv és kultúra szempontjából érdekes és sokrétű forrásanyagot is jelent, de önmagában, mint évezredes hagyományból alakult kulturális jelenség, figyelmet érdemel. A reneszánsz és a barokk kori népszerű irodalomról szóló fejezetekből – ahol okkal szerepelhetne – ugyanúgy hiányzik, mint a felvilágosodás és a reformkor ismertetéséből. Csupán a 2. kötet „A népszerű kisepika” fejezetében olvashatunk hat sort arról, hogy a kalendáriumokban elszórt, nagy mennyiségű anekdota mennyiben segítette elő a magyar próza fejlődését.¹ A 18. században már példányszámban és kiállításban is jelentős fejlődést mutatnak a naptárak, a reformkorban, majd a 19. század második felében pedig tudós literátusok, történészek, mint Edvi Illés Pál, Mátrai Gábor, reflektálnak a műfajra. Sőt, a 19. század második és harmadik évtizedében Fazekas Mihály *Debreceni kalendáriumával* már a hagyománnyal polemizálva hoz létre valami újat, egy olyan heterogén szövegtípust, amelyet

¹ „A naptárakban – különösen a győri Steibig-nyomda kalendáriumaiiban – elszórt megszámlálhatatlan anekdota, illetve anekdotikus történet között vannak nagy emberek érdekes esetei, szellemes mondásai, kisemberek világát bemutató genre-képek, csintalan szerelmi történetek, Eulenspiegel tréfái és ehhez hasonlók. A nemzetközi vándoraneidotáknak ez a népszerűsége és a naptárakban, ponyvakiadványokban való felhalmozódása készítette elő az anekdoták – pusztán szórakoztató céllal való – gyűjteményes kiadásait.” *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor, Bp., 1964. 612.

„alkalmazott irodalom”-nak nevezhetnénk: elsődleges célja a régi, „babonás” tartalom helyettesítése hasznos gyakorlati vagy tudományos ismeretekkel, de mindez irodalmi köntösben jelenik meg, összeállítója nem is tagadhatná költő mivoltát.

A 18. századi Európában sok helyen adtak ki tematikus kalendáriumokat, tehát olyan kiadványokat, amelyekben a tulajdonképpeni naptári kalkulációt a régi típusú toldalékanyag (prognosztikon, horoszkóp, krónika) helyett színházi, történelmi, politikai vagy irodalmi jellegű olvasmányok és illusztrációk kísérik. Ilyen volt a Gothában 1775-től a 18. század végéig kiadott *Theater-Kalender*,² amely létrejöttét annak köszönheti, hogy a jeles hamburgi színházi együttes Abel Seyler vezetésével rendszeresen szerepelt Gothában. A színházi kalendárium kiadója jól ismerte a színpad világát, s német nyelvterületen ez volt az első ilyen típusú kalendárium.³ Ugyancsak említésre méltó az 1791-ben, Lipcsében megjelent *Historischer Calender für Damen*, amelynek szerzője nem más, mint Friedrich Schiller.⁴ Tartalma minden szempontból roppant érdekes: a hónapok mellett rézmetszetek találhatók, külön lapként bekötve, de nem a hagyományos ábrákkal, hanem a harmincéves háború egyes eseményeinek illusztrációi. Ezután következik Schiller értekezése, a „Geschichte des Dreißigjährigen Kriegs”, amelyhez az előző évben, 1790-ben kezdte a forrásokat kutatni, gyűjteni, s a dátumból láthatjuk, hogy az év végére már elkészült a tanulmány, mert csak így tudta közölni az 1791-re szóló kalendárium. Ismeretes, hogy Schiller ekkor gyűjtötte össze az anyagot nagy trilógiájához, a *Wallenstein*hez, amelynek teljes szövege 1800-ban jelent meg. Ebben a fent említett „Damen-Kalender”-ben is kitüntetett szerep jut Wallenstein alakjának, mind képen, mind szövegben. A metszetek az alábbi sorrendben követik a hónapokat:

1. Thurn grófot kivetik a prágai palota ablakából.
2. V. Frigyes, pfalzi választófejedelem és felesége, Erzsébet, I. Jakab lánya.
3. Pfalzi Frigyes veresége, menekülése.
4. Wallenstein Stralsund mellett táborozik.
5. II. Ferdinánd aláírja a restitúciós edictumot.
6. Gustav Adolf Németország megmentésére indul, lányát a rendekre bízva.
7. Tilly Magdeburg alatt; égetésre és pusztításra biztatja a katonákat.
8. Gustav Adolf a lipcsei győzelem után egy fa alatt hálát ad Istennek.
9. Gustav Adolf a lützeni csata után, a ravatalon.
10. Bernhard von Weimar, pater Joseph, Richelieu és XIII. Lajos egy térkép fölött beszélget.
11. Bernhard von Weimar a Breysach melletti csata után. Előtte a fogoly császári generálisok.
12. A beteg Torstensohn találkozása a feleségével.

² KĄKOL, Piotr: *Gotajskie kalendarze teatralne w badaniach nad gdańską sceną II połowy XVIII wieku*. In: *Europejskie związki dawnego teatru szkolnego i europejska wspólnota dawnych kalendarzy*. Gdańsk, 2003. 148–149.

³ HILL, W.: *Die deutschen Theaterzeitschriften des achtzehnten Jahrhunderts*. Weimar, 1915. 46–58.

⁴ *Historischer Calender für Damen für das Jahr 1791*, von Friedrich SCHILLER. Leipzig, bey G. J. Göschen. Gdańsk, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk.

Ezután olvashatjuk Wallenstein jellemzését: túlságosan büszke, kemény, babonás, fáradhatatlan. Komor és szigorú arcvonásai félelmet keltenek, soha nem nevet. A pompát kedveli, királyi gesztusaiért katonái rajonganak érte, bár kemény kezű hadvezér. A trilógiában ezeket a jellemvonásokat bontja ki Schiller részletesebben, különösen az asztrológia iránti érdeklődését emeli ki („babonás”), a sors titkainak fűrkészését a csillagok állásából, mint különös személyiségjegyeket.

A rézmetszetek alkotói is a kor jelentős művészei közé tartoznak: a rajzokat Daniel Chodowiecki, a gdański származású kiváló grafikus készítette, a rézmetsző pedig I. Pentel.

Visszatérve a kalendárium-műfaj és az irodalomtudomány problémájára, úgy gondoljuk, csak részben indokolt az a felfogás, hogy a kalendárium leginkább a folklór, illetve a néprajz vagy a művelődéstörténet, könyvészet illetékességi körébe tartozik. Címszóként szerepel a *Néprajzi Lexikonban*, az *Új Magyar Irodalmi Lexikonban* és a megjelenés alatt álló *Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban* is, s tartalmának összetett jellege folytán méltán kerül több tudományág vizsgálódási körébe, de sajnálatos, hogy éppen az irodalomtörténeti és a nyelvtörténeti összefoglalások, kézikönyvek érdeklődtek iránta a legkevésbé. Pedig a reneszánsz és barokk kor naptáraiban megjelenő, sajátos kalendáriumi tartalom, az asztrológia csak akkor válik értelmezhetővé, ha fikcióként, tehát irodalomként kezeljük. Ennek a hiedelemvilágnak, az ókori csillagmitológia elemeinek fennmaradását és közismertté válását, majd folklorizálódását ismereteim szerint jóformán csak a kalendáriumok segítették elő. A humanista irodalom, ahol természetes közegében élt, csak a művelt keveseké maradt. Akik a kalendáriumok számára összeállították, és akik „fogyasztották” az ilyen típusú szövegeket, akár komolyan vették, akár nem, az antik irodalom egy sajátos ágának mozaikjait őrizték és adták tovább. Tehát a kalendáriummal, mint a kora újkorban a népszerű irodalmat képviselő sajátos műfajjal foglalkozó elemzéseknek nem az a feladata, hogy az asztrológiai tartalmat minősítsék (elítéljék), hanem az, hogy feltárják, értékeljék a kalendárium-műfaj szerepét az említett csillagmitológia, vagy annak egyes elemei megőrzésében, hagyományozásában. S mivel tömegkiadványról van szó, a nyelvtörténeti, nyelv-szociológiai vizsgálódások számára is tartogathat érdekes adatokat.

Az asztrológia és az irodalom összefüggésének tanulmányozására Bollók János kutatásait tekinthetjük példaértékűeknek: munkáiban többször rámutat, hogy az asztrológiai háttérismeret hiányában Janus Pannonius költészetét sem lehet igazán megérteni, vagy legalább is sok téves interpretáció keletkezett ebből a hiányságból.⁵ Ezt a szemléletet és törekvést az ún. népszerű irodalom kategóriájában is célszerű érvényesíteni, mert sokkal többet tárnak föl a kalendáriumok a maguk koráról, hiedelmek és félelmek szemléletformáló hatásáról, ha ismerjük a csillagmitológia jelrendszerét, fikciós világát és ennek működését a reneszánsz és barokk korban.

A kalendárium eredendően nem folklór-termék, hanem az ókori tudomány és irodalom közegéből, tehát a magas kultúrából származó, s a középkori óráskönyv-

⁵ BOLLÓK János: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. Bp., 2003.

vek, kódexek által továbbított műfaj, amelynek készítéséhez mindenkor bizonyos iskolázottságra volt szükség, s nem is kizárólag a naptári kalkuláció miatt, hanem az egyéb témák (medicina, prognosztikon, krónika, irodalmi jellegű szövegek) összegyűjtéséhez, közléséhez. Ezért tartom fontosnak a naptárszerzők és kiadók kulturális hátterének feltárását: milyen egyetemekhez, művelődési központokhoz, szellemi irányzatokhoz tartoztak, milyen forrásból merítettek, s mi volt a viszonyuk azokhoz a szövegekhez és illusztrációkhoz, amelyeket a kalendáriumokban közzétettek. Természetesen nem könnyű ezt a háttéranyagot kutatni, a szerzőkről adatokat gyűjteni, vagy az egyes példányok tulajdonosaira következtetni, mert legtöbb esetben külföldi könyvtárakból, levéltárakból lehet csak információhoz jutni. De arra mindenképpen érdemes fölfigyelnünk, hogy ahol jelentős humanista csoportok működtek, fejlett matematikai, asztronómiai iskolák alakultak, a reformáció korában fontos iskolák, nyomdahelyek jöttek létre, illetve a katolikus szellemi központok aktivitása, működése fölélnyúlt (pl. Nagyszombat a 17. században), vagy később, a 18. században, ahol a szórakozásnak, például a világi színjátszásnak nagyobb tere volt, ott a kalendáriumkiadás is új impulzusokat kapott.

Jelen tanulmányban Boroszló, Bécs, Krakkó és Gdańsk (Dancka, Danzig) szerepét vizsgálom meg abból a szempontból, hogy a különféle kiadványok, így a kalendáriumok – és az ezeket tápláló asztronómiai, asztrológiai irodalom –, hogyan vándoroltak, milyen személyeket, csoportokat kötöttek össze, mi az, ami meg tudható a szerzőkről, kiadókról s szellemi környezetükről. A kalendárium-kutatásban ez is a kevésbé feltárt területekhez tartozik.

Boroszló kulturális jelentősége a humanizmus korában kezdett megnövekedni, legalábbis a könyves kultúra szempontjából vizsgálva. A krakkói egyetemről odaérkező Jan Thurzo – azaz, Thurzó János – és köre komoly európai kapcsolatokkal rendelkezett. 1500-ban került Boroszlóba, s előbb dékáni tisztséget töltött be, majd két év múlva Johann Roth püspök koadjutora, s az ő halála után, 1506-ban a boroszlói egyházmegye elöljárója. A krakkói egyetemen a szabad művészetek magisztere volt, majd a kánonjog doktora fokozatot szerzte meg, tanulmányokat folytatott Itáliában is, foglalkozott a klasszikus irodalommal, valamint a korabeli filozófiai áramlatok is megérintették. Krakkóban Ovidius *Metamorphoses*-ét tanította, Itáliában latin feliratokat gyűjtött a humanista divatnak megfelelően; kedvenc szerzői közé tartozott Cicero, Seneca, Gellius, Livius, Sallustius és Plinius, de Vergiliust, Horatiust és Juvenalist is alaposan tanulmányozta. Boroszlói püspöki tisztségében nagy energiát fordított arra, hogy az irodalom és a művészetek felvirágoztatását elősegítse Sziléziában.⁶

Erazmus sziléziai recepciójában meghatározó szerepet játszott ez a társaság, amelynek tagjai: Kaspar Ursinus Velius, humanista költő, Valentin Krautwald, a nysai plébániai iskola rektora, továbbá Johannes Hess, a kitűnő szónok és stilszta, aki később a reformáció boroszlói előfutára lesz, Johannes Rullus, a Mária Magdaléna templomhoz tartozó iskola rektora (ő is Krakkóból érkezik Boroszlóba)

⁶ Thurzóról és köréről részletesebben: GŁOMBIOWSKI, Karol: *O poczytności Erazma z Rotterdamu*. = *Roczniki Biblioteczne* 1960. 3.

s a nagyműveltségű Stanisław Saurus, könyvgyűjtő, humanista. Thurzó János és Ursinus szenvedélyes levelezést folytat Erazmusszal. Figyelemreméltó adalékokat találtunk e témához a közeli Nysa (Neisse) és a sziléziai könyvkultúra történetének tanulmányozása során. A város a 16. században püspöki székhely s egyúttal földrajzi helyzete következtében fontos könyvkereskedelmi központ volt Szilézia, Csehország, Morvaország és Magyarország számára. A 16. században erős protestáns hatás érvényesült a városban, a könyvterjesztés, a reformátorok írásai egész Sziléziában megteremték gyümölcseiket. Wittenberg, Lipcse, Frankfurt am Main, Ingolstadt nyomdáiból kerültek ide könyvek.⁷ A nysai Szt. Jakab templom és iskola könyvtárában az asztronómiai és asztrológiai irodalom is bőven megtalálható, egyebek közt a geográfus és asztronómus Johann Schoner műve (*Tabulae astronomicae*, Wittenberg, 1536), Erasmus Reinholdustól a *Primus liber tabularum directionum* (Tübinga 1554), Regiomontanus és Kopernikusz, továbbá Cyprian Leovitus a Leonicia munkái. Ez utóbbtól pl. a *Tabulae positionum pro variis ac diversis poli elevationis* (Augsburg, 1551), amelyet sok naptárkészítő fölhasznált később is. A 17. században megváltozik a helyzet: a rekatolizáció előretörése vonalat húz a protestáns Észak és a katolikus Dél között, így Nysa is elszakad a protestáns központoktól.

A 16. század első két évtizedében azonban ez a kis város nagyon előkelő szerepet tölt be a lengyel erazmianizmus kibontakozásában, amely a kezdeti szakaszban nem az elit értelmiség körében, hanem az írástudók alacsonyabb, de szélesebb rétegében hódított (könyvkiadók, nyomtatók, tanárok, orvosok, diákok).⁸ Erazmus írásai föltűnnek Nysaban, Valentin Krautwaldnál (1490–1545), aki 1514-ig az ottani plébániai iskola rektora volt, s az ő személye tartotta össze a sziléziai erazmiánusokat. Thurzó Jánossal is személyes összeköttetésben áll. Ebből a korból nem kalendárium, hanem egy másik magyar vonatkozású kiadvány kapcsán fontos tudatosítanunk a sziléziai központ jelentőségét: a wrocławui Ossolineum Könyvtár XVI 3707–XVI 3713 jelzetű kolligátumában megtalálható Janus Pannonius 1512-ben, Bécsben kiadott műve, a Guarinohoz írt panegyricus,⁹ amelyhez Paulus Crosnensis és Adrianus Volfhardus írt üdvözlő verset. A kolligátum többi darabja sem érdektelen: Lucretius *De rerum naturájának* kéziratos másolata,¹⁰ mellette a Bécsben, 1512-ben Augustus Moravus kiadásában megjelent, Guarino és Poggio által összeállított antológia (*Antologion Guarini et Poggii de praestantia*

⁷ MANDZIUK, József: *Biblioteka przy kościele Sw. Jakuba*. 1976. 60–61.

⁸ BARYCZ, Henryk: *Śladami Erazma z Rotterdamu w Polsce. W 500-lecie urodzin wielkiego humanisty*. In: H. BARYCZ, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku*. Warszawa, 1971. 7–41.

⁹ *Joannis Pannonii Episcopi quinq3 Ecclesiarum, Poetae et Oratoris clarissimi Panegyricus in laudem Bptistae Guarini Veronensis Praeceptoris sui conditus*. Viennae Austriae edibus Hieronymi VIETORIS, et Ioannes SINGRENII. Anno MDCXII. Jelzete: XVI. Qu. 3713

¹⁰ Ez a kézirásos szöveg egy nyomtatvány folytatásaként szerepel a kolligátumban: „Corriguntur in hoc opusculo LXX. loca in iure civili et Septem legum novae et verae sententiae aperiuntur. Pius Antonius Bartolinus clarissimo Viro Joanni Francisco Aldovrando preclarae reipublicae Bono. sexdecemviro ornatissimo S.P.D.” Jelzete: XVI. Qu 3708

*Scipionis Africani, et C. Iulii Caesaris, nuper Doctissimi Augustini Moravi cura, in lucem editum*¹¹). Ez a mű is Vietoris és Singrenius nyomdájában látott napvilágot, mint Janus Pannoniusé. A könyvben Valentin Krautwald (=Valentinus Crautwaldus) kézírásos bejegyzése olvasható, szintén az 1512-es dátummal („Moravis Libellus de instituton Adolescentem ad optimos mores 1512. V: C.”), tehát a megjelenés évében már a nysai rektor tulajdonában volt. A többi nyomtatvány, illetve kézirat, amely ebben a gyűjteményben együtt található, vagy az 1512-es dátumot viseli, mint az *Encomium Nuptiale* Zsigmond lengyel király számára, Eoban Hessustól, vagy az előző években, évtizedben jelent meg. Mindenképpen említésre méltó még egy kézíratos, disztichonokból álló költemény, amelynek végén Desiderius Erasmus aláírását olvashatjuk, valamint egy szintén kézírásos latin öröknaptár, asztronómiai ábrákkal és kommentárokkal. A kolligátum provenienciájáról Bronislaw Kocowski adatai közt szerepel Valentin Krautwald neve is: a kötet hátsó lapján az ő kézírásában olvasható, hogy Andreas Gloger nysai polgár özvegye ajándékozott neki könyveket elhunyt férje könyvtárából, s felsorolja az egyes tételeket is (pl. Ovidiustól a *Heroidum epistolas*, *Cesaris Commentarios*, *Processum Panormitani*, *Tractatum de sacramentis*, *Libellum cui titulus Bononia illustrata*, *Hymnos Callimachi Graece* stb.). A felsorolt vegyes műveket a kötetben megelőzi Rotterdami Erasmus *Moriae encomium* 1511-es strassburgi kiadása. A kötet külső megjelenése: fa könyvtáblák, vaknyomásos sárga félbőrkötés, 1512-re datálható, a kötéstartókat 14. századból származó pergamen kézirat darabjával erősítették meg.

Boroszló érdekessége tehát a 16. század első évtizedeiben az erazmiánus kör könyvgyűjtő tevékenységével függ össze, amelyben az említett 1512-es Januskiadás jelent értékes magyar kapcsolatot. A magyarországi erazmisták közül Johann Henckel és Dudith András kötődik Boroszlóhoz és Krakkóhoz, valamint Thurzóék köréhez,¹² ezért nem érdektelen, ha adatokat találunk arról a könyves háttérrel, amely ennek a csoportnak a szellemi tájékozódását mutatja.

A későbbi évtizedekben sem szakadnak meg a Sziléziával kialakult összeköttetések, de a jelen témához a 17. század második-harmadik évtizedétől meghatározóvá váló kalendáriumkiadást kell elsősorban említenünk. David Frölich híres német és latin kalendáriumait ott jelenteti meg a Baumann-nyomda, majd a Neubarth család a század derekától biztosítja ezt a folytonosságot egészen a 18. század első harmadáig. Mivel Frölichről viszonylag sok szakmunka íródott az utóbbi időben,¹³ és a Neubarth család magyarországi kapcsolatairól is történt

¹¹ XVI.Qu.3707

¹² RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Erazmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség*. In: Uő, „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés történetéből*. Bp., 2003. 161–175.

¹³ Csak a legutóbbi másfél évtizedből pl. DUKKON Ágnes: *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban* (Frölich Dávid). = ItK 1992. 5–6. sz. 594–607., PAVERCsik Ilona: *David Frölich sajátkezű feljegyzései műveiről. I–II.* = Magyar Könyvszemle 1996. 3. sz. 292–319; 1996. 4. sz. 429–449., HAJÓS József: *Frölich Dávid.* = Magyar Könyvszemle 1997. 1. sz. 16–31.

említés,¹⁴ bár ez a téma még további kutatásokat igényel, ezúttal csak összefoglalásképp említek néhány adatot.

A 17. század közepétől a 18. század elejéig Christoph Neubarth, majd fia, Johann készítette a prognózisokat a kolozsvári, lőcsei, debreceni, bátfai, komáromi naptárak számára. Nemcsak az asztronómiához értettek, hanem teológiai képzettséggel is rendelkeztek, ezért az általuk készített naptárakban érdekes gondolatokat olvashatunk a jövődölések és a Gondviselésbe vetett hit ellentmondásairól, a szabad akarat és a determinizmus összeegyeztetési módjairól. Johann Neubarth a 17. század végén már nyíltan utal arra prognózisaiban, hogy az efféle jövődöléseket inkább az olvasók kedvéért készíti, valójában ő maga nem hisz bennük, mert Isten akaratát a csillagokból nem lehet kiolvasni. Hogy jelként tekintsük az égi mozgásokat, azt megengedi, de értelmezésüket az emberi hívságok közé sorolja, nem az isteni akarat megnyilvánulásának tartja, mint sok korábbi, „ijesztgetős” prognózis – amelyekkel már a 15. században Marsilio Ficino is vitatkozott,¹⁵ majd a következő évszázadban Luther, Kálvin, továbbá Dudith András az üstökösökről írott traktátusában (l. alább). Megvizsgálandó, hogy a Neubarth-kalendáriumokban fölmerülő témák mennyire érintkeztek a század protestáns szellemi áramlataival, Comenius tanaival, milyen mértékben ismerhették a 17. század derekán erőteljesen ható prófétai asztrológiát. Egyelőre magukból a fennmaradt naptárszövegekből tájékozódunk, de érdekes lenne a német nyelvű Neubarth-naptárakat is részletesebben föltárni, s az összehasonlításból kiderülhetne, hogy a magyarra fordítás mennyire volt pontos, tehát kinek a gondolatait közli a kalendárium, a szerzőit-e vagy a fordító/kiadóit? Ugyancsak érdekes adalék, hogy ennek a 17. századi Neubarth-családnak a leszármazottai mindmáig élnek, s még a névadásban is követik az elődöket: jelenleg a berlini Akademie Verlag munkatársa egy Christoph Neubarth, akit foglalkoztat a család eredete, sőt, tulajdonában van egy 1685-ös Neubarth-kalendárium is. A mostani Christophnak a fia pedig szintén Johann, mint a 17. századi ősök esetében. Minderre az internet jóvoltából derült fény 2002 nyarán, amikor a berlini Christoph Neubarth megtalálta a világhálón a brémai kötetben megjelent tanulmányt (l. 14. jegyzet) s elektromos levélben tette föl kérdéseit a család 17. századi történetére vonatkozóan. Mivel eredetük a mai Lengyelország területére, Bolesławecbe (Bunzlau, Wrocławtól észak-nyugatra) vezet, az ottani levéltárak adhatnának részletesebb fölvilágosítást a kalendáriumkészítő Neubarthokról, s talán a magyarországi kapcsolataikról is.

A Bécs–Boroszló–Krakkó–Gdańsk útvonalon vándorló kiadványok sorában megemlítem még a 16. század közepéről a bécsi egyetem tanárának, császári mate-

¹⁴ DUKKON, Ágnes: *Historische deutschsprachige Kalender in Regionen von Ungarn im 17. Jahrhundert*. In: *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung*. Bremen, 2000. 237–245, és Uő: *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*. Bp., 2003.

¹⁵ *A Disputatio Contra Iudicium Astrologorum* című művében leplezi le a hamis asztrológusok módszereit, s erről a Francesco Ippolitinek írt leveleiben is említést tesz. *The Lettres of Marsilio Ficino*. Vol. 3. (Liber IV.) London, 1981. 75–77.

matikusnak, Paulus Fabriciusnak egyik kalendáriumát („Allmanach”-ját), amelyet a wrocławai Egyetemi Könyvtárban őriznek.¹⁶ Ez is kolligátumban található, mégpedig a 16. század utolsó harmadában Görlitzben tevékenykedő Bartholomaeus Scultetus naptáraival egybekötve. Fabricius almanachja 1567-re szól, Scultetus pedig 1568-tól 1594-ig adott ki kalendáriumokat, amelyek lényegében a bécsi mester által teremtett mintát követik, tartalomban és felépítésben egyaránt. Fabricius-tól az OSzK-ban is található három kiadvány, egyikük német nyelvű almanach,¹⁷ amelyet a bécsi, passauai, salzburgi, olmützi és magyarországi püspökségekre alkalmazott. Ez valójában színes fametszetekkel díszített falinaptár, s nem asztrológiai, hanem bibliai keretben: bal oldalt a Tíz parancsolat, jobb oldalt a Miatyánk illusztrálása 50×50 mm-es fametszeteken.

Legújabbán pedig Velencei Katalin közli az 1563-as kiadású Fabricius-nyomtatvány – *Diarium cum Iudicio-Astrologico* – kötetáblában fennmaradt címlapját,¹⁸ ami azért érdekes számunkra, mert a keretdísz megegyezik a wrocławai példányokéval: a lap felső sávjában Bécs látképe szerepel, a keretben pedig egymás alatt különböző osztrák várak metszetei következnek (pl. Linz, Enns, Crems stb.).¹⁹

A másik Fabricius-mű az 1556-ban, Bécsben látott üstökösről szóló jóvendölés²⁰ németül, s figyelemreméltó mozzanat, hogy olyan kolligátum része, amelyben a török veszéllyel foglalkozó írások szerepelnek. A harmadik kiadvány latin nyelvű judícium az 1577. nov. 10-től dec. 22-ig Bécsben megfigyelt üstökösről.²¹ Érdekes eleme ezeknek a nyomtatványoknak az üstökösökről szóló történeti áttekintés: mindegyikben ismétlődik (részletesebb vagy rövidebb előadásban) az ókori tudósok – Arisztotelész, Seneca, Ptolemaiosz –, majd a középkorból Albertus Magnus véleménye az üstökös mibenlétéről, valamint a bibliai jóvendölések témája az utolsó ítélet jeleiről. Jórészt azonos tudásanyagot mozgósítottak a 16. századi prognózisok szerzői, a bécsi Paulus Fabricius mintát jelentett a görlitzi Scultetusnak; az 1577-es üstökösről jóvendölést írt a gdański Misocacus, aki szintén foglalkozik az üstökös-irodalom áttekintésével; ezt a Misocacus-féle prognózist Kolozs-

¹⁶ *Allmanach Doctoris Paulii Fabricii Rö. Kay. May. Mathematici. Auff das Jar Nach der Geburt und Menschwerdung Unnseres Herrn und Heylands jesu Christi. 1567, Gedruckt zu Wienn in Österreich bey Gaspar Stainhofer in S. Anna Hof. Bibl. Univ. Wrocław 461822 skk.*

¹⁷ *Almanach durch Paulum Fabricium 1560. Gestellt auff die Bistumb Wienn, Passau, Salzburg, Olomutz und Hungern. OSzK, Ant. 9210*

¹⁸ VELENCEI Katalin: *A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól.* In: *Fata libelli.* Bp., 2003. 125–140. A Fabricius-kalendárium címlapját a Velencében 1563-ban kiadott, Caspar Casalius-féle mű hátsó kötetáblájából áztatták ki. A címlap másolata a 139. lapon látható.

¹⁹ A wrocławai példány címlapjának másolatát l. DUKKON: *Régi magyarországi kalendáriumok...*, i. m. 2003. 181.

²⁰ *Der Comet im Mertzzen des LVI. Jahrs zu Wienn in Österreich erschienen...* Paulus FABRICIUS OSzK RMK III. 283/a/12.

²¹ *Iudicium De Cometa, qui anno Domini MDLXXVII. A 10. die Novemb. usque ad 22. diem Decemb: Viennae conspectus est. In quo varia de Cometarum natura et forma in genere breviter tractantur.* Viennae, apud Michaellem Apffelium. OSzK Ant. 10329.

várt Heltainé nyomdájában, 1578-ban magyarul is kiadták.²² Fabricius, Scultetus, Misocacus jóvendöléseire pedig érdekes módon kapcsolódik Dudith András vitairata az üstökösökről – *De cometarum significatione commentariolus*²³ –, amely az 1577-ben látott csillagászati jelenségre reflektál. Elítéli a kalendáriumi jóvendöléseket, s tudományos alapú magyarázatot igyekszik adni a hiedelmek el-
lenében. Fabriciusra is hivatkozik, akit kora kiváló tudósának tart:

„De a peripatetikusok fentebb érintett véleményét a jelek szerint a kiváltképpen tudós, derék és ebben a tudományban rendkívüli tapasztalatokkal bíró filozófus és orvos, Paulus Fabricius császári matematikus sem helyesli teljesen. Inkább Senecához csatlakozik, akinek állítása szerint az üstökös olyan csillag, amelyet kezdetben Isten a többiekkel együtt teremtett, és amelyet hatalmának megmutatása végett a kellő időben mintegy jel gyanánt tár eléln.”²⁴

Az 1577-es üstökös képe megjelenik Szenci Molnár Albert *Naplójában* is; első gyermekkori emléket így írja le:

„Megegett egy éjjel, hogy az egész házunk népe fölkelt, és a hálókamrákból kiment. Én a zajtól fölriadván, mert egyedül hagytak, szörnyen sírtam. Anyám bejött, karjaiba emelt, kivitt, s ujjával az égre mutatott: egy igen hosszú, a végénél horgas üstökös csillagot láttam, melynek képe mindig megmaradt lelkemben.”²⁵

A 17. században, a történelmi események alakulásának nyomán újra fölélenkül a világvége-hangulatra reflektáló kalendáriumi jóslás (üstökösök föltűnése okán, pl. 1618-ban,²⁶ a harmincéves háború kezdetén), s a korábbi évszázadból örökölt toposzok kis változtatásokkal újra előjönnek a boroszlói, krakkói, bécsi kalendáriumokban ugyanúgy, mint a korszak egyéb régióiban. Krakkóban három kalendárium jelent meg 1619-re, amelyek egyaránt sokat foglalkoznak ezzel a jelenséggel. A szerzők – Jakub Nayman, a krakkói akadémia professzora, a másik Mateusz Bembus tudós jezsuita szerzetes, a harmadik Andrzej Żędzianowski filozófus – a kor hangulatának megfelelően moralizáló, és nem tudományos szempontból értékelik a jelenést: felsorolják az ország összes bűneit, amelyekre vonatkozóan az üstökös föltűnése a büntetés lehetőségét rejtí magában. Egyedüli segítség a megjavulásért történő szívbéli fohászkodás, az ima erejével igyekezni kell a fenyegető veszélyt elhárítani. Másutt is erre a következtetésre jutottak, a varsói Szent János templomban a hívek negyven órán keresztül imádkoztak. 1619. január 20-án pedig körmenetet tartottak, s a magasra emelt kereszten az üstökös fából készült modellje

²² DUKKON: *Régi magyarországi kalendáriumok...*, i. m. 2003. 102, 109–110, 127–131, 135, 153.

²³ Bazel, 1579, RMK III. 677.

²⁴ DUDITH András: *Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről*. Ford. BORZSÁK István és MÁTRAI László. In: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. 1143–1173.

²⁵ *Napló*. (Ford.: SZABÓ András). In: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Szerk. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1976. 470.

²⁶ Erről az üstökösről a *Theatrum Europaeum* (1617–1629) I. kötete is említést tesz, Frankfurt am Main, 1633. 116–118. Idézi: RZOŃCA, Jan: *Interpretacja zjawiska komety z 1618 roku w starodrukach Biblioteki Kórnickiej*. = *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, z. 22, Ossolineum, 1988. 117–125.

volt látható. A király is részt vett ezen a körmeneten.²⁷ A keresztre emelt üstökös nagyon régi, bibliai előképre, a 'rézkígyóra' látszik utalni:

„És monda az Úr Mózesnek: csinálj magadnak tüzes kígyót és tűzd fel azt póznára: és ha valaki megmarattatik, és feltekint arra, életben maradjon. Csinála azért Mózes rézkígyót és feltűzé azt póznára. És lön, hogy ha a kígyó valakit megmar vala, és az feltekinte a rézkígyóra, életben marada.” (IV Mózes 21 : 8–9)

Ezt a bibliai helyet Krisztus keresztre feszítésével (tkp. felemeltetésével) szokták a prédikációk összefüggésbe hozni: a rézkígyó az Úr megbocsátásának jele volt, a bűnbánó közösségről elhárította a bajt, így Jézus Krisztusnak az egész bűnös – és bűnbánó – emberiség megváltására, az egyetemes baj elhárítására kellett felemeltetnie a keresztre. Ezért ebben a kontextusban a keresztre emelt üstökös meglehetősen bizzar képe a barokk vallásosságnak, látványos példája annak, hogyan kap mágikus interpretációt a bibliai hely. Ugyanis a mágia él hasonló módszerekkel, akár testi, akár morális bajokat akar orvosolni. Mert amíg a rézkígyó felemelése egyszeri jel volt, Jézus Krisztus áldozata is egyszeri és nem ismétlődő cselekmény, úgy az ilyen utánzás mindenképpen gyanús, nagyon emberi mesterkedés. Érthető, hogy az igazi tudós elmék, mint pl. Dudith András, miért ítélték el az üstökösökkel és egyéb csillagászati jelenségekkel ijesztgető jószokat, akik az amúgy is sokat szenvedő szegény népet még a pánikkeltéssel is terheltek:

„Hát csak éljenek boldogan, és hadakozzanak egymásnak is ellentmondó jövődöléseikkel, mérjenek kölcsönös csapásokat egymásra és jövődömondó művészetükre, és hagyjanak fel végre azzal, hogy az oly sok bajtól túlon túl meggyötört, szegény népet a küszöbön álló csapásoknak ily hiú félelmével nyugtalanítsák.”²⁸

A 17. század folyamán időről időre találunk még híradásokat a kalendáriumi krónikákban üstökös csillag föltűnéséről. Az 1693-ra szóló lőcsei²⁹ és kolozsvári³⁰ kalendáriumokban a krónika tudósít az 1692-ben Pécsen észlelt „égi jel”-ről, azaz, üstökösről, de már a korábbi félelemkeltő interpretáció nélkül. A lőcsei Brewer-kalendáriumban ezt olvashatjuk:

„1692. Péts Várossa tartományban, sok rendbeli Éghi jegyek láttattak-meg, kiknek effectusát a' jó Isten tudja.”

Majdnem szó szerint így hangzik a kolozsvári Veresegyházi István-féle naptár szövege:

„1692. Péts Tartományában sok égi jelek avagy csudák láztottak: kiknek effectust a' jó Isten tudja.”

²⁷ RZONCA, J.: *i. h.* 1988. 124.

²⁸ DUDITH: *i. m.* 1982. 1156.

²⁹ RMK I 1443, OSzK

³⁰ RMK I 1439, OSzK FM₂/1049

Jellemző ez a változás a 17. század végére; a csillagászat, a matematika és a fizika fejlődése valamennyire érezteti hatását a kalendáriumkészítő asztrológusok körében is; valószínűleg sok más tényező is alakította a kor hangulatát ahhoz, hogy a korábbi, Dudith és mások által elítélt pánikkeltő magyarázatok az égi jelenségekkel kapcsolatban visszaszorulnak. S még száz év telik el, mikor a 18. század végén a kiváló matematikus és csillagász, Bogdanich Imre Dániel megírja matematikai alapú, elméleti értekezését az üstökösök pályájáról *De orbis cometarum* címmel.³¹

Krakkó szerepe a magyarországi szellemi kapcsolatok, így a kalendáriumkiadás területén a 16. században jelentősebb, a 17. században sok más nyomdahely mellett kissé háttérbe szorul. A város magyar vonatkozásaival sok szakmunka foglalkozik, ugyanis Krakkó – kiváltképpen a 16. században – a magyar könyvtörténet, sőt, irodalomtörténet szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír. A következő krakkói szerzők/asztrológusok neve szerepel a hazai nyomdákban megjelent kalendáriumokban: Andrzej Piotrkowczyk, Gabriel Joannicius, Piotr Slovacius, Mikołaj Jabłoński, Valentin Fontanus, Bernard Kracker, Jan Tenatius. A 17. században Boroszló veszi át Krakkótól a vezető szerepet a főntebb említett Neubarth család tevékenységével. Az 1620-as évektől két évtizedig David Frölich is itt jelenteti meg német nyelvű kalendáriumait. Tehát kialakulnak folyamatosan követhető kapcsolatok a boroszlói naptárkészítőkkel, bár mellette a krakkói szálak sem szakadnak meg, csak alkalmasszerűen működnek. Valószínűleg Boroszló és Szilézia protestáns jellege, kapcsolatai folytán alakult így ez a területi és felekezeti megoszlás: az ország katolikus régióiban inkább a bécsi és krakkói asztrológusok kalkulációit használták, a szepességi és szász környezetben, valamint Erdély és Kelet-Magyarország protestáns nyomdahelyei Boroszló asztrológusaihoz fordultak. Gdańsk (Dancka) magyar vonatkozásai pedig erőteljesebben a történelmi viszonyok függvényében jelennek meg: a 16. században Báthori István lengyel király és erdélyi fejedelem személye teremti meg az összeköttetést (Misocacus neki dedikálja az üstökösről szóló judíciumát). Balassi Bálint danckai útja során látta meg a „tenger morotváját”; a 17. század elején megfordult itt Szepsi Csombor Márton, Szenci Molnár Albert, majd egy századdal később, a vesztes szabadságharc után Rákócziék innen indulnak tengeri úton Franciaországba. De mindenképpen érdemes számon tartanunk azt a néhány kalendáriumot és prognosztikont, amely Gdańskhoz és környékéhez kötődik: Misocacus magyarra fordított prognosztikonját, s ugyancsak tőle az Országos Széchényi Könyvtár kolligátumában található német nyelvű judíciumot,³² továbbá Misocacus utódjának, David Herlicius stargardi asztrológusnak a nevét, akinek a kalkulációit felhasználta a lőcsei nyomda az 1639-re szóló kalendáriumban (már Herlicius halála után).

A fenti adatok, összefüggések, könyvek és szerzők vándorlásai arra mutatnak rá, hogy a kora újkori kalendárium-készítés nem független az éppen aktuális szellemi

³¹ Említi BARTHA Lajos: *Bogdanich Imre Dániel felsőgeodéziai méréseinek eredményei Lipszky Magyarország-térképének tükrében*. In: *A magyar térképészet nagyjai*. Bp. 2001. 30.

³² OSzK, Ant 3655/47

és politikai áramlatoktól: követi és kommentálja azokat, egymástól távol fekvő városok közt kapcsolatokat tud létrehozni (l. a gdański prognosztikon kolozsvári kiadását). A humanista műveltséghez pedig hozzátartozott az asztronómiai és asztrológiai szakirodalom ismerete (vö. a boroszlói és nysai könyvtárjegyzékeket). Az asztrológusok jövőndölései, állásfoglalása egy-egy csillagászati jelenség kapcsán időnként térben és időben nagy távolságokat átívelő polémiákká változnak (mint az „üstökös-irodalom” a 16. század második felében). A kalendárium-műfaj rendkívüli rugalmassága és ugyanakkor struktúrájának állandósága biztosította, hogy századokon át mindenféle kulturális jelenséget képes volt föl-szívni magába anélkül, hogy szétesett, fölismerhetetlenné vált volna. Paulus Fabricius 1567-es *Allmanachja* és Schiller 1791-es *Damen Calendere* elég távol van egymástól, mégis mindkettőben jól fölismerhető a kalendárium-jelleg. A régi, bevált és egyszerű játékszabályok betartása – a gyakorlati célú naptár és az utána következő egyéb, mindig a kor követelményeihez, divatjához, a megcélzott közönség vagy a megrendelő igényeihez igazodó tartalom – teszi lehetővé, hogy az Idő futásának eme változatos dokumentumait a könyves kultúra értékes, érdekes részeként tartsuk számon.

ÁGNES DUKKON

Le rapport de la culture des livres et du genre de calendrier aux 16e – 18e siècle en Europe Centrale

L'étude s'occupe de plusieurs sujets contigus. Il accentue l'importance du genre de calendrier dans l'histoire d'évolution de la littérature hongroise. Il examine le rôle de Boroszló (Wrocław), de Vienne, de Cracovie et de Danzig (Gdansk) du point de vue que les différentes publications, ainsi les calendriers – et la littérature astronomique, astrologique les alimentant – de quelles manières sont répandues, quels groupes et personnes ont été reliés par leur migration, en général qu'est-ce qu'on peut apprendre des auteurs, des éditeurs et de leur environnement intellectuel. Les données de l'étude, en rapport de la migration de livres et d'auteurs démontrent que la publication des calendriers au début du Nouvel-Ere n'est pas indépendante des tendances intellectuelles et politiques actuelles, elle les suit et les commente, réalise des rapports entre des villes lointaines, pour exemple la publication de Kolozsvár du Prognostique de Misocacus de Gdansk. A cette époque la connaissance de la littérature spéciale astronomique et astrologique appartenait étroitement à la culture humaniste, comme prouvent les inventaires de bibliothèque provenant des cercles erasmistes de Wrocław et de Nysa. Dans ces derniers se trouve une édition de Vienne de 1512 d'un ouvrage de Janus Pannonius, actuellement conservé à la Bibliothèque Universitaire de Wrocław. Les prophéties des astrologues, les prises de position à propos d'un certain phénomène astronomique se forment en polémie presque sans fin en temps et en espace (comme „la polémie de comète” à la 2e moitié du 16e siècle à laquelle s'est attachée également András Dudith). La souplesse et en même temps la stabilité de structure du genre de calendrier lui avait assuré la possibilité d'absorber pendant des siècles toutes sortes de phénomènes culturels, sans une telle décomposition qui l'eut rendu indiscernable.

Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században

Már a 17. században történtek törekvések Európában arra, hogy a sajtót, az iskolázás magasabb szintjein, oktatási célokra használják fel. Sajtótörténeti szakirodalmunk a sajtó és nevelés kapcsolatának ezeket a kezdeti lépéseit nagyon röviden és érintőlegesen vette számba, a nevelés- és iskolatörténeti szakirodalom pedig csak a korszak tantervi újításainak keretében, említésszerűen tárgyalja. Pedig a kérdés mind sajtótörténeti, mind neveléstörténeti szempontból érdemes a figyelmünkre.

Az első, legkorábbi nyom, amely arra utal, hogy a sajtó által nyújtott információk az iskolai oktatásban is felhasználhatóak lehetnek, Comeniustól származik. Sárospataki tartózkodása alatt, 1651-ben ő vetette fel először azt, hogy a korabeli újságok közül néhány olvastatása alkalmas lenne az iskolai oktatás kiegészítésére. Sárospatakon írta a *Scholae pansophicae classibus septem adornandae Delineatio*¹ című munkáját, amelyben röviden kifejti, miért, milyen tananyagok esetén, és milyen korú tanulóknál érdemes az újságokat az oktatásban felhasználni.² Tehát Comenius már a 17. század közepén felismerte, hogy az újságok iskolai olvastatása hármas célt szolgálhat: elősegítheti a latin nyelv alaposabb ismeretét, hiszen a klasszikus latin szövegek nem tartalmazznak a későbbi századokban kialakult fogalmakra vonatkozó latin kifejezéseket. Emellett a kortárs történelem megis-

¹ COMENIUS, J. A.: *Scholae pansophicae classibus septem adornandae Delineatio*. Didactica Opera Omnia. Amsterdam 1657. Cap. VI. Operarum ordo, § 77. Pag 28.

² „A történelmi ismeretek begyakorlása az emlékezetgyakorlatok közé sorolható, mert hiszen a tanulók e tárgy kölcsönös kikerdezését sem fogják mellőzni, de itt mégis valami mást lehet bevezetni: Például azt, hogy hetenként tüzzünk ki egy órát (esetleg szerdán éppen a déli órát, mindjárt ebéd után), s akkor az iskola egész ifjúsága előtt olvassák fel a Kereskedők Újságját, ha meg lehet szerezni. Ha ezt nem lehet, akkor a Francia-Belga Merkúrból olvassák fel és magyarázzák meg azokat a nevezetes dolgokat; melyek az elmúlt félév folyamán bárhol a földkerekségen megtörténtek. Ennek a dolognak hármas haszna lesz: 1. a nyelv használatának erősítése; 2. a jelenkor történetének némi megismerése: megtudjuk például, hogy milyen királyok élnek jelenleg, kikkel élnek békében vagy viselnek háborút ezek vagy azok a népek, milyen ütközetek történtek és milyen kiemenetellel; milyen városokat szálltak meg vagy foglaltak el stb.; 3. végül tanulják így a földrajzot és a vidékek fekvését is, bár más tárggyal foglalkoznak. A tanító pedig mindent bővebben világítson meg az efféle dolgokban járattan itteni tanulóknak, mivelhogy az író csak röviden beszél el az eseményeket (a helyeket és a személyeket ismerő olvasóknak).” *Comenius Magyarországon*. Összeáll. Bev. és jegyz. KOVÁCS Endre. Bp. 1962. 145.

merésére is alkalmasak az újságok, mert azok a különböző országok uralkodóira, népeire, háborúira vonatkozóan is ismereteket nyújtanak. Ugyanígy hasznosak az újságok a földrajz tanulása szempontjából is: azokban gyakran van szó a különböző országokról, vidékekről. Hetenként egy órát javasol az iskolai újságolvasás céljára, a szerda déli órát, amikor az egész iskolai ifjúság előtt felolvashatnák és magyarázhatnák az újságok híreit.

Érdeemes kitérni arra a kérdésre, hogy Comenius mely korabeli újságokat javasolta az iskola számára. A latin szöveg szerint „ordinariae Mercatorum Novellae, ubi haberi possunt”, vagyis „a rendszeres kereskedelmi újságokat, ha azokat meg lehet szerezni”. Itt a 17. század első felében már erősen elterjedt ún. *Ordinari Zeitung*okra gondolhatott Comenius, amelyek főként kereskedelmi célokat szolgáltak. Emellett említi még a Frankfurtban 1604-től félévente rendszeresen megjelenő *Mercurius Gallobelgicus*³ című periodikát, amely ugyan nem volt újság, hanem az adott félév eseményeiről beszámoló folyóirat-szerű krónika, de mégis alkalmas volt a modern történeti-földrajzi ismeretek közvetítésére. A *Mercurius Gallobelgicus* a kor jellegzetes terméke, egész Európában olvasták.

Igen érdekes lenne kideríteni, hogy Comenius sárospataki tartózkodása alatt voltak-e újságolvasó órák a kollégiumban. Erre biztos adatok nincsenek, de mindenesetre érdekes egybeesés, hogy a Rákóczi család sárospataki könyvtárában megtalálhatóak voltak a *Mercurius Gallobelgicus* kötetei.⁴ Megkockáztatható az a feltételezés, hogy praktikus okokból, esetleg éppen a könyvtárban meglévő számok miatt javasolta a Comenius a *Mercurius Gallobelgicus* olvastatását az iskolában.⁵

Az újságolvasó órák gondolata Comenius nyomán Németországban bukkant fel ismét. 1657-ben például, a breslaui Elizabeth Gimnáziumban bevezették a latin újságok olvasását, mint új tantárgyat.⁶ Pár évvel később a pietisták⁷ körében került

³ A *Mercurius Gallobelgicus*ról: PAJKOSSY Györgyné: *A két Mercurius Gallobelgicus*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. 1970. Bp. 1971. 239–248. A periodika pontos címe: *Mercurii Gallobelgici Succenturiati, sive rerum in Gallia et Belgio potissimum: Hispania quoque, Italia, Anglia, Germania, Ungaria, Transylvania, vicinisque locis*. A frankfurti őszi és tavaszi vásárra jelentek meg a kötetek, és az előző félév eseményeit rögzítették. A kiadó, Sigsimund Latomus, kizárólag periodikus kiadványokat adott ki. Magyarország neve harmadik helyen áll a periodika címében, és a hazánkra vonatkozó híryanag is a harmadik helyet foglalja el az egyes számokban. A *Mercurius* a kor jellegzetes terméke, egész Európában olvasták. Hírei befolyásolták az olvasókat, de híryanagának hitele megkérdőjelezhető.

⁴ MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai*. Szeged 1996. 63.

⁵ A 17. század második felében néhány magyarországi iskola könyvtárában is voltak példányok e periodikából. A szakirodalom számon tartja, hogy a beszercebányai, a kassai, a pozsonyi a soproni, a szabolcai és a zágrábi jezsuita iskolák könyvtáraiban is voltak *Mercurius Gallobelgicus* kötetek. Vö. PAJKOSSY Györgyné: i. m. 244.

⁶ BIALOWONS, Günter: *Geschichte der deutschen Presse von den Anfängen bis 1789*. Leipzig, 1975. 119.

elő az újságolvasó órák gondolata. A 17. század végén August Hermann Francke⁸ – a Halle melletti Glauchaban, nemes ifjak számára létesített Paedagógiumának⁹ – tantervében¹⁰ heti egy alkalommal szerepel az újságolvasás, mégpedig hétfőn délután 3–5-ig.¹¹ A latin nyelvű újságokból a tanulók nem csak az új felfedezéseket ismerhetik meg – vallotta Francke –, hanem földrajzi, történelmi és genealógiai ismereteiket is szélesíthetik általa. A tanterv IV. fejezetében Francke a német újságok olvastatását is előírja, a földrajzi tanulmányok kiegészítésére. Módszertani javaslatként felveti, hogy a tanár az óra előtt maga is olvassa el az újságot, az óra elején hívja fel a tanulók figyelmét a legfontosabb dolgokra, hogy az időt jól ki lehessen használni.¹² Az iskolában francia nyelvet is tanítottak, ennek kiegészítésére francia nyelvű újságok olvastatását írja elő a tanterv, amely az 1699–1702 közötti időszakra vonatkozik. A különböző újságok iskolai olvastatása során Francke bizonyára arra a következtetésre jutott, hogy egy – elsősorban az iskolai újságolvasás céljára létrehozott – lap még eredményesebben szolgálná a kitűzött célt, ezért 1708-ban megindította saját újságját, *Hallische Zeitung* címmel.

Bél Mátyás 1704 és 1707 között Halléban folytatott egyetemi tanulmányokat. Francke nagyra becsülte a tehetséges fiatalembert. Lehetőséget biztosított számára, hogy két évig a paedagógiumban tanítson, így Bél Mátyás tapasztalatokat szerezhetett az újságolvasás iskolai alkalmazásával kapcsolatban is.

Hazatérése után előbb a beszercebényai, majd 1714-től 1719-ig a pozsonyi evangélikus iskola rektoraként működött, amely az ő tevékenysége nyomán a 18. század legjelentősebb, legszélesebb hatósugarú, legtekintélyesebb hazai evangélikus oktatási-nevelési intézményévé vált. 1719-ben, amikor a pozsonyi evangélikus gyülekezet vezető lelkészéül hívták meg, lelkészi munkája mellett sokat foglalkozott az iskola ügyeivel is. Az őt követő új rektorokkal, Marth J. Mátyással, majd 1721

⁷ Mióta a 17. században a pietizmus, mint fogalom jelentkezett, és mint mozgalom elterjedt, számtalan mű, köztük jó néhány monografikus munka foglalkozott vele. Ezek sorából kiemelhetjük: BEYREUTHER, Erich: *Geschichte des Pietismus*. Stuttgart, 1978.

⁸ Műveinek bibliográfiája: RAABE, Paul-PFEIFFER, Almut: *August Hermann Francke 1663–1727. Bibliographie seiner Schriften*. Tübingen, 2001.

⁹ A Francke által létrehozott oktatási intézmények (árvaház, népiskola, gimnázium) sorában foglalt helyet a királyi paedagógium, mely bentlakásos intézmény volt, vagyonos nemes ifjak számára. Az intézményekről: PAYR Sándor: *A pietizmus paedagógikája*. Pozsony, 1908. 81–96.

¹⁰ *Ordnung und Lehr Art, wie selbige in dem Paedagogio zu Glaucha an Halle eingeführet ist (1699–1702)*. In: RICHTER, K.: *A. H. Francke. Schriften über Erziehung und Unterricht*. Berlin, 1871. 461–546.

¹¹ „Nachmittag von 3 bis 5 Uhr werden Montags die lateinischen Zeitungen gelesen, daraus sie nicht allein die neuerfundenen Dinge lateinisch lernen nennen, sondern es wird auch zugleich die Geographie, Historie und Genealogie wiederholet: wo etwas merkwürdiges vorrkommt, wird es in die dazu verfertigten Diaria unter gewisse Titel eingetragen.” In: RICHTER, K.: *i. m.* 488.

¹² „Von der Geographie: Es werden auch bey dieser Lection die teutschen Zeitungen tractiret, welche der Praceptor zuvor durchlieset, und zum Anfange der Lection, die vornehmsten Puncta erzehlet, damit nicht dadurch der Lection selbst zu viel Zeit entgegen möge.” In: RICHTER, K.: *i. m.* 518.

júniusától Beer Frigyes Vilmostal együtt irányította az iskola modernizálásának második szakaszát.

Bél Mátyás rektorsága éveiben, és azután is, mikor már csak szellemi irányítóként vett részt az iskola ügyeiben, a Halleban megismert pietista pedagógia elveit igyekezett érvényesíteni a pozsonyi evangélikus iskolában.¹³ Nem feledkezett meg az újságolvasás beiktatásáról sem. Az „Ephemerides scolasticae”¹⁴ című tanulmányi naplóban, amelyet Bél rektorsága alatt, 1718-tól kezdve kezdtek el vezetni, már 1720-ban, felbukkan a külföldi újságok olvastatásának a gyakorlata. E szerint a „tertiá”-ban, amely a syntaxisták osztálya volt, a rektor vezetésével rendszeresen felolvasták – akárcsak Franckénél, Halléban – a pozsonyi iskolában is a hírlapokat: a lipcsei latin, a bécsi német újságot, és egyes szavakhoz, kifejezésekhez nyelvi, földrajzi és történeti magyarázatokat fűztek. Ezzel a módszerrel segítették a latin, a német, a földrajzi és történeti tanulmányokat.

E kezdeményezés nem volt egyedi jelenség ezekben az években. Források valának arról, hogy a Felvidék más iskolavárosaiiban, és nem csak a pozsonyi iskolában folytak újságolvasó órák. Erről az 1690-től az 1740-ig terjedő időszak legjelentősebb iskolatörténetében, a Rezik–Mattheides-féle „Gimnaziológia”-ban olvashatunk. A kézirat¹⁵ említi, hogy az evangélikus iskolák poétikai osztályaiban helye volt az újságok rendszeres olvastatásának:

„Novellarum lectionem, quibus Juventutis profectus eleganter augetur, in uberiorem notitiam mapparum Geographicarum introducit.”¹⁶

A „Gimnaziológia” fennmaradt kéziratváltozatai¹⁷ közül többen történik említés az egyes iskolák leírásánál, hogy ott a 18. század első felében olvastak latin és

¹³ MARKUSOVSKY Sámuel: *A pozsonyi ág. h. ev. lyceum története*. Pozsony, 1896. 127–224.

¹⁴ Ephemerides Scholasticae. Rationarium Lectionum Scholasticarum Scholae Posoniensis Evangelic. Anno 1718 usque ad annum 1754. Kézirat. Ustredna Knihnica SAV Bratislava – Lycealna Knihnica.

¹⁵ „Joannis Rezik Gymnasiologia Evangelico-Hungarica sive historia scholarum et earundem rectorum celebriorum opera et studio ... Samuelis Mattheides ... nuper Lycei Eperiesiensis intra et extra moenia moderatoris, et simul Slavorum nationis pastoris, ex auctoris annotationibus autographis et aliorum documentis, ad annum 1728. eruta. Editio prima Gryphisvaldiae [Greifswald]. Denuo describere coepit Martinus Lautsek Turocino Martinopolis [Turócszentmárton], ecclesiae Felsőajódiensis et Redoviensis [Redova] pastor immeritus anno 1772. die 14. Julii.” Egykorú kézirat. Csak részben Laucsek Márton kézírása. A címlapon megjegyzések: „Vere editam fuisse Gymnasiologiam non scit Wiet[oris].” – „Potius tertia [editio]. Prima editio ita dicendo hujus Gymnasiologiae est in bibliotheca... Conventus Pos[oniensis]; ego vero alteram possedi adhucdum errantem, multis multorum notis auctam et cum Posoniensi collatam; haec tertia est amplissima – sed non continuata.” OSZK Kézirtattár Quart. Lat. 29/I–II. k. 300, 271 f.

¹⁶ („Bevezette az újságok olvasását, mellyel az ifjúság előmenetelét és a térképek ismeretét jelentősen előmozdította.”) REZIK, Johannes: *i. m.* Sect I. Cap I. 4. f. Vö. FINÁČY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II.* Bp. 1902. 45.

¹⁷ A kéziratváltozatok leírása, és lelőhelyeik: KORDOVÁN László: *A Rezik–Mattheides-féle Gimnaziológia kéziratai*. Bp. 1988.

német nyelvű újságokat a felsőbb osztályokban, a nyelvi és földrajzi-történelmi tanulmányok kiegészítésére.¹⁸

Talán már az említett külföldi lapok olvastatása közben alakulhatott ki Bél Mátyásban az az elhatározás, hogy maga is kiad egy újságot, abból a megfontolásból, hogy a hazai vonatkozások jobban lekötik a tanulók figyelmét, mint a távoli országok hírei.¹⁹

A lap, hazánk első rendszeresen megjelenő újságja, a *Nova Posoniensia* 1721 januárjában indult.²⁰ A pozsonyi Royer nyomdában készítették, negyedréti nagyságban, kéthasábos tördeléssel. Az ismert számok azt bizonyítják, hogy a lap hetenként jelent meg. A főlaphoz havonta egyszer melléklet is kapcsolódott, „Syllabus rerum memorabilium” címmel. A szerkesztő nevét nem tünteti fel a lap, de minden bizonnyal Bél Mátyás szerkesztette, volt tanártársai, Marth J. Mátyás és Beer Frigyes Vilmos segítségével.

Hogy az újságot iskolai felhasználásra is szánták, fennmaradt levelek bizonyítják. Már az első szám megjelenése után igyekezett a szerkesztő a lapot a felvidéki evangélikus iskolák rektorainak figyelmébe ajánlani. 1721. március 22-én kelt, Bohus György késmárki rektorhoz intézett levelében írja:

„Noua Posoniensia, apud nos imprimi coepta eo Tibi commendo confidentius, quo sunt latinius scripta. Dabis ergo operam ut ea publice in ludo vestro queant legi, qua in re quin facilem sis habiturus Perillustrem Dominum Sponer nullus dubito. Pretium earum una cum mercede cursoris, vix florenos 6. Superabit.”²¹

Olvasták a lapot más iskolákban is. Fennmaradt Bél Mátyás egy levele, amelynek címzettjét nem ismerjük, de feltételezhető, hogy egy felvidéki iskola tanárához,

¹⁸ Pl. az eperjesi, a körmöcbányai, a löcsei, a losonci, a selmecbányai, a besztercebányai evangélikus gimnáziumokban.

¹⁹ A *Nova Posoniensia*ról: DEZSÉNYI Béla: *A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században*. In: *Horváth János Emlékkönyv*. Bp. 1948. 142–163. A lap mintájául Francke 1708-ban, ugyanebből a célból megindított *Hallische Zeitung* című újságja szolgált.

²⁰ Megjelenésének pontos napját nem ismerjük, mert mind a megmaradt pozsonyi, mind pedig a budapesti példányokból hiányoznak az első számok. De Bél Mátyás 1721. január 23-án kelt, Ráday Pálhoz intézett levelében már említi, hogy Pozsonyban is nyomtatnak újságot, amelyből legközelebb mutatványszámot küld. („Nunc et Posonii imprimantur nouellae, quarum specimen proxime sum missurus”) In: *Bél Mátyás levelezése*. Szerk. bev. és jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. 86.

²¹ („A nálunk nyomtatni kezdett Nova Posoniensia annál melegebben ajánlom, mivel latinul fródott. Szorgalmazd, hogy iskolátokban nyilvánosan lehessen olvasni. Nem kétlem, hogy Sponer úr is könnyen rááll az ügyre. Az ára postaköltséggel együtt alig kerül többre hat forintnál.”) *Bél Mátyás – Bohus Györgynek. Pozsony, 1721. március 22*. In: *Bél Mátyás levelezése*. Szerk. bev. és jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. 87–88. Bohus György (1687–1722) Besztercebányán született. Szülővárosában majd 1708-tól a wittenbergi egyetemen tanult. Hazatérése után előbb Selmecbányán volt nevelő, majd a késmárki evangélikus iskola tanáráként, később rektoraként működött. Nevéhez fűződik az iskola pietista szellemű átszervezése, amelyet a pozsonyi iskola mintájára hajtott végre. Erről: *Bohus György – Bél Mátyásnak. Késmárk 1720. május 19*. In: *Bél Mátyás levelezése*. Szerk. bev. és jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. 72.

rektorához szól. Ebben Bél előfizetési felhívást küld a címzettnek, és megjegyzi, hogy milyen hasznos kezdeményezés a *Nova Posoniensia*.²²

Sopronban egészen biztosan ismerték és olvastatták a lapot az evangélikus iskolában. Haynóczi Dániel, aki 1718-tól Deccard János mellett prorektori tisztet töltött be a soproni evangélikus gimnáziumban, 1722 januárjának elején levélben köszöntö meg Bél Mátyásnak a *Nova Posoniensia* mellékletének rendszeres küldését.²³ Feltételezhető, hogy Eperjesen és Lőcsén is ismerték és olvasták az iskolában a *Nova Posoniensia* példányaait.

Érdeemes megvizsgálni, milyen újság volt, és újság volt-e valójában a *Nova Posoniensia*? A heti rendszeres megjelenés, és tartalmának egy része a korabeli hírlapokhoz sorolja, még akkor is, ha a tudományos folyóiratokra emlékeztető jegyeket is fedezhetünk fel benne. Az újság jelentős részét a hírlapokra jellemző anyag, rövid, néhány soros referáló hírek töltik ki. Ezeket úgy csoportosította a szerkesztő, hogy a legtávolabbi országokból származók voltak elől, a pozsonyi és az egyéb hazai hírek pedig az újság végén. A hírek legnagyobbrészt külföldi eredetűek, amelyek forrásul a szerkesztőhöz eljutó külföldön kiadott lapok szolgáltak.

Folyóirat-szerű jegyeket visel a „Syllabus”, amelyet havonta mellékel a szerkesztő a főlaphoz, és amelyben az adott hónap nevezetesebb eseményeiről tájékoztatta az olvasókat, megmagyarázva az ismeretlennek tűnő földrajzi-történelmi fogalmakat. Helyet kaptak benne különböző tudományos tartalmú közlemények, amelyekben a tudományos életről, akadémiákról, tudós társaságokról, új felfedezésekről, természeti jelenségekről és megjelent könyvekről számoltak be. Többször megnyilatkozik a *Nova Posoniensiában* Bél államismereti érdeklődése is. Abból az anyagból, amelynek gyűjtését Magyarország leírásának elkészítéséhez már akkor megkezdte, nem egyszer közölt lapjában is részleteket.

Bél Mátyás lapja azonban nem volt hosszú életű. Az újság jellegén az 1722. július 29-i számtól kezdve lényeges változás figyelhető meg: a lap iránya konzervatívabbá válik. Megváltozik a lapfej is, amely 1722 közepéig egy magyar és egy császári címert tartó anyagot ábrázolt, július 29-től, az új fejlécen az angyal helyét kétfejű sas foglalja el, amelynek testén látható a magyar címer. A változásról az újság hangjának módosulásán kívül, a *Nova Posoniensia* egyik pozsonyi példányán olvasható későbbi bejegyzés is tájékoztatást ad. Az iskola későbbi lelkésze, Mossóczi-Institoris Mihály²⁴ egy, a pozsonyi evangélikus iskola könyvtárának birtokában lévő *Nova Posoniensia* szám címlapjára azt jegyezte fel, hogy

²² Bél Mátyás ismeretlennek. Pozsony, 1721. május 1. In: Bél Mátyás levelezése. Szerk. bev. és jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. 88–89.

²³ Haynóczi Dániel – Bél Mátyásnak. Sopron, 1722. január eleje. In: Bél Mátyás levelezése. Szerk. bev. és jegyz. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. 93.

²⁴ Institoris Mihály (mossóczi) (1731–1803) evangélikus lelkész. Gimnáziumi tanulmányait Pozsonyban végezte, majd 1751–1756-ig Debrecenben tanult a református kollégiumban. 1756-ban magyar és szlovák lelkésznek választották Pozsonyban, emellett az evangélikus gimnáziumban a teológushallgatókat tanította. Értékes könyvtárát az evangélikus iskolának adományozta.

„Ez az első hírlap Magyarországon. Ezen derék és hasznos vállalat szerkesztői valóban a pozsonyi ág. hitv. evang. iskola oktatói. A jezsuiták áskálódásai miatt kénytelenek voltak az alig megkezdett munkát abbahagyni, és ellenfeleiknek átengedni, folytatás végett. De nemsokára ők is abbahagyták, mivel az eredmény kétségkívül nem felelt meg törekvéseiknek és óhajtaiknak.”²⁵

A *Nova Posoniensiát* tehát megindítása után egy és negyed évvel a jezsuiták szerezték meg. A pontos okokat nem ismerjük, de bizonyosnak vehető, hogy a lapban megnyilvánuló felvilágosult szellem és a protestánsok helyzetével kapcsolatos információk közlése eredményezhette a jezsuiták közbelépését. Erre az adott számukra lehetőséget, hogy a cenzúrát III. Károly rendelete a jezsuitákra bízta²⁶, és a pozsonyi jezsuita kollégium igazgatója, a kinevezett városi cenzor, élni kívánt a rábízott hatalommal. A jezsuiták megkísérelték, hogy az újságot saját szolgálatukba állítsák, de az nem sikerült: konzervatív iskolarendszerükbe nem tudták beilleszteni az újságolvasást.²⁷

Közvetlen utódja és folytatója nem akadt Bél Mátyás kezdeményezésének, új, iskolai célokra is felhasználható lap hosszú ideig nem indult hazánkban.

A 18. század második felében a sajtó hatalmas fejlődésen ment keresztül. Európa-szerte egyre több újság és folyóirat látott napvilágot. Ebben az időszakban az egyetemeken és akadémiákon, számos helyen kezdték a sajtót az oktatásban felhasználni, főként az államtudomány és segédtudományai tanítása során. Az okok könnyen beláthatók. Az újságok és folyóiratok a jelennel foglalkoztak, folyamatosan új híreket közöltek a világ eseményeiről, az egyes országokban bekövetkezett politikai, vallási, gazdasági, tudományos változásokról, ezért nélkülözhetetlen forrást jelentettek az államtudományi tárgyak oktatásához. Kevés forrás maradt fenn ezekről az ún. „újságkollégiumokról”, de tudjuk, hogy pl. Németországban, Wolfenbüttelben, Halleban, Jenában és Göttingenben tartottak ilyeneket.²⁸ Jenában Martin Schmeitzel,²⁹ Göttingenben pedig Schlözer³⁰ tartott nevezetes és nagyhatású újságkollégiumokat.

²⁵ MARKUSOVSKY Sámuel: *Érdekes adatok a Bél Mátyás féle hírlaphoz.* = Nyugatmagyarországi Híradó 1902. 4. sz. 3.

²⁶ 1721. március 30-án, a pesti vallásügyi tárgyalások idején látott napvilágot III. Károly rendelete, amely a nagyszombati egyetem kancellárjára, illetve az általa megbízott személyekre bízta a könyvek és sajtótermékek cenzúrázását.

²⁷ A katolikus szerzetesrendek közül a felvilágosodás eszméitől megérintett piaristák voltak azok, akik Kelet-Európa egyes országaiban lapokat adtak ki, de a jezsuiták nem használták fel az időszaki sajtót más országokban sem. Ők, mint cenzorok, a 18. században sokkal inkább gátolták, mint segítették a hírlapirodalom kibontakozását.

²⁸ GROTH, Otto: *Die Geschichte der deutschen Zeitungswissenschaft.* München, 1948. 376.

²⁹ Schmeitzel, Martin (1679–1747) egyetemi tanár, a politikai statisztika megalapítója és első művelője. Brassóban született, gimnáziumi tanulmányait is ott végezte. 1700–1702-ig Jenában, később Wittenbergben, és Halleban folytatott egyetemi tanulmányokat. Előbb a jenai majd a hallei egyetemen tanított.

³⁰ Schlözer, August Ludwig (1735–1809) egyetemi tanár, történétíró. Teológiai tanulmányokat végzett Göttingenben és Wittenbergben, majd 1755-től, mint nevelő működött Stockholmban, Upsalában, később Oroszországban, Szentpéterváron. 1769–1804-ig a göttingi egyetem professzora.

Nyomtatásban fennmaradt Schmeitzel újságkollégiumainak vázlata 1723-ból,³¹ és Schlözer egy munkája 1777-ből, amelyben leírja a már évek óta heti 2-3 órában tartott újságkollégiumának célját, tartalmát és módszerét.³² Schlözer meg akarta tanítani hallgatóit az újságolvasás művészetére. Ennek feltétele az, hogy az újságolvasó különbséget tudjon tenni az újságokban olvasható hírek és az azokhoz fűzött kommentárok között. Hangsúlyozza: meg kell tanulni felismerni a fontos és a jelentéktelen híreket, még akkor is, ha az utóbbiakról szóló híradások a hosszabbak. Schlözer politikai és államismereti érdeklődése miatt lenézte a korabeli újságoknak azt a gyakorlatát, hogy az udvari ceremóniákról hosszú tudósításokat írtak, ugyanakkor hiányolta, hogy gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekről csak röviden szólnak. Érdekes Schlözer véleménye az újságok valódi és valótlan híreivel kapcsolatban. Szerinte minden újság azt írja címlapjára: „Relata refero”, mindegyik az igazat akarja írni, nem az újságíró a hibás, ha valamelyik híre nem bizonyul igaznak. Nem szabad az újságot többre tartani, mint ami: hírek és ítéletek gyűjteményének, amelyek különböző vidékek különböző embereitől származtak; a legtöbb esetben az újságíró igazságukról nem győződhet meg. Schlözer nagy jelentőséget tulajdonított az újságoknak, de óva intette tanítványait attól, hogy mindent elhiggyenek, amit az újságban látnak. Az újságolvasás művészete abban áll, hogy a hallgatók kritikával olvassanak újságot, hiszen ezek fontos eszközei a tájékozódásnak, de vakon nem szabad hinni a közölt hírekben.

Az újságkollégium módszeréről a következőket írja: minden félévben kiválasztja azokat a legjelentősebb eseményeket, amelyekkel egy ideig minden újság tele van. Ezeknek az eseményeknek azután a göttingai könyvtár segítségével alaposan utánanéz, hozzáolvas, hogy a híreket megfelelő földrajzi, történelmi és politikai magyarázatokkal tudja ellátni. Schlözer meg kívánta tanítani hallgatóit arra is, hogy az újságokban óvatosságból elrejtett rövid, de fontos híreket is észrevegyék, és jelentőségüknek megfelelően értékeljék.³³ Számos magyar hallgató látogatta Göttingenben Schlözer újságkollégiumait, ezek hatása a hazai sajtó kezdeti szakaszára nagyon nagy.

Hazánk szempontjából is érdekes tény, hogy az újságok iskolai felhasználásának gondolata az oktatáspolitikai szintjén az 1770-es évek elején merült fel először, az osztrák tanügyi reformmunkálatok során. Ekkor Bécsben olyan felvilágosult

³¹ SCHMEITZEL, Martin: *Abriss zu einem Zeitungs-Collegio welchen er in einem publico collegio Seinen Herren Auditoribus zur Continuation der neuen Historie umständlich deutlich erläutern will.* Mit einer Vorrede von der Einrichtung dieses Collegii. Jena 1723.

³² *Entwurf eines Zeitungs Collegii.* In: *Entwurf zu einem Reise-Collegio* von A.L. SCHLÖZER. Göttingen, 1777. 21–30. A műről: HAACKE, Wilmut: *Schlözers Göttinger Zeitungskolleg von 1777.* In: *Für den Tag schreiben. Festschrift Dr. phil. Viktor Wurm. Verleger und Chefredakteur.* 70. Geburtstag. Göttingen, 1968. 35–46. és KÓKAY György: *Göttinga és a magyar újságírás kezdetei.* In: *Uő: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Bp. 1983. 98–105.

³³ Rendkívül érdekes, hogy Schlözer újságkollégiumának 1777-ben, Göttingenben megjelent vázlatát magyarul közli 1818-ban a *Tudományos Gyűjtemény.* HUSZÁR Károly: *Javallat Újság – Collegium felől.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VII. 115–119.

gondolkodású férfiak kerültek a legmagasabb állami és udvari tisztségekbe, akik a Swieten által megalapozott eszméket vitték tovább.

Példaként említhetjük Anton Pergen³⁴ grófot, aki diplomataként Európa számos országában megfordult, és tapasztalatait felhasználva tanügyi reformjavaslatokat nyújtott be Mária Teréziának 1770-ben és 1771-ben.³⁵ (Mellékletében megtalálható Francke hallei paedagógiumának ismertetése, az ott folyó újságolvasó órák említésével.)

A javaslat lényege az, hogy az osztrák iskolarendszer elavult, alapvető változtatásra szorul. A szerző hangsúlyozza, szükség van az oktatásügy egyházi irányításának megszüntetésére, és állami felügyeletének mielőbbi bevezetésére.

Témánk szempontjából is találunk a javaslatban egy érdekes megjegyzést. A földrajz, valamint a természetre és az államrendre vonatkozó ismeretek tanításáról szóló résznél találkozunk az újságok heti egy alkalommal történő olvastásának felvetésével.

„Es würde nicht allein zu einer sehr angenehmen Abwechslung im geographischen Unterricht, sondern sogleich zur besten Wiederholung des Erlernen dienen, wenn wöchentlich ein Schüler nach dem andern ein paarmal eine wohlgeschriebene Zeitung öffentlich vorläse und der Lehrer die darin vorkommende geographische sowohl, als Natur und Staatsmerkwürdigkeiten den Schülern auf eine unterhaltende Art zu erklären.“³⁶

Pergen gróf javaslata nem valósult meg, de előkészítette a talajt a küszöbön álló nagy tanügyi reformnak.

A Ratio Educationis keletkezéstörténetét, tartalmát, hatását, jelentőségét, részletesen feltárta már a magyar neveléstörténeti szakirodalom.³⁷ A benne körvonalazott új tantárgy, az újságolvasás a „studium novorum publicorum” kérdésért

³⁴ Pergen, Johann Anton von (1725–1814): osztrák diplomata. Életről és működéséről átfogó, új összefoglalás: BERNARD, Paul P.: *From the Enlightenment to the Police State. The Public life of Johann Anton Pergen*. Urbana, 1991.

³⁵ PERGEN, A.: *Instruction für die Orientalische Akademie als ein allgemeiner Plan für Öffentliche Erziehungs und Schulanstalten*. 1770. 470 f. Kézirat. Hof-Haus und Staatsarchiv (Wien.) A tervezetet kivonatossal közli: HELFERT, J. A.: *Die österreichische Volksschule*. Prag, 1860. 196–224. A javaslatot ismerteti: FINÁ CZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. II. Bp. 1902. 41–45.

³⁶ (Nem csupán nagyon kellemes változtatás lenne a földrajz tanításában, hanem egyszersmind a tanultak legjobb ismételtesére is szolgálna, ha hetenként egyszer egy-egy tanuló nyilvánosan felolvasna egy jól megírt újságot, és a tanár az abban említett földrajzi, természeti és államismereti vonatkozásokat szórakoztató módon elmagyarázná a tanulóknak.) PERGEN, A.: i. m. 300. f. vö. FINÁ CZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. II. Bp. 1902. 45.

³⁷ FINÁ CZY Ernő: *Az 1777. évi Ratio Educationis alapelvei*. = Akadémiai Értesítő 1901. 375–384. RAVASZ János: *Az 1777-i Ratio Educationisról*. In: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Bp. 1958. 423–456. CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936. MÉSZÁROS István: *Két Ratio Educationis: kiteljesedés vagy hanyatlás?* = Magyar Pedagógia 1982. 2. sz. 190–203.

azonban csak mellékesen, említésszerűen tárgyalja egy-egy könyv vagy tanulmány. Pedig e tárgykör vizsgálata mind sajtótörténeti, mind neveléstörténeti szempontból rendkívül fontos. A Ratio alkotói fontos szerepet szántak a bevezetendő újságolvasó óráknak. Ezeken a foglalkozásokon a gimnázium felsőbb évfolyamait látogató, és az akadémiákon tanuló fiatalok (vagyis az ország jövőendő értelmisége) elmélyíthetik a különböző stúdiumok keretében már megszerzett ismereteket, tájékozódhatnak a gazdasági, társadalmi, politikai és tudományos élet aktuális eseményeiről, vagyis megismerkedhetnek a lapok által (természetesen csak megszürvé) közvetített új felvilágosult eszmékkel.

A Ratio Educationis összeállítója, Ürményi József³⁸, 1776-ban kérte fel Piller Celestin³⁹ piarista szerzetest, aki ekkor a pesti gimnáziumban tanított, hogy dolgozza ki az új tárgy – a studium novorum publicorum – módszertanát. A kéziratos mű címe: „De publicorum novorum studio existimatio”.⁴⁰ Piller tervezetében óvatosan fogalmaz, mivel a tárgy bevezetésének már a gondolata is ellenállást váltott ki számos egyházi vezető részéről. Ő nem elsősorban az iskolai újságolvasásnak a földrajzi, történeti, államismerteti tanulmányok szempontjából hasznos voltát hangsúlyozza, hanem azt, hogy az újságokban számos vallási és erkölcsi szempontból buzdító erejű hír található, és ez jó példát nyújthat az ifjúságnak. Éppen ezért javasolja, hogy az újságolvasó órákon csak a jó erkölcsű és szorgalmas hallgatók vehessenek részt, a hanyagok és a fegyelmezetlenek ne.⁴¹

A Ratio előírása szerint az újságolvasó órákat az iskolarendszer magasabb szintjein kell bevezetni: a gimnáziumokban és a királyi akadémiákon.

A gimnáziumokra vonatkozó 155. § a következőképpen fogalmaz:

„Nem csekély mértékben befolyásolja az állampolgárok műveltségét, és nem ritkán bő hasznot szerez számukra azoknak az eseményeknek az ismerete, melyek napmint nap történnek a földkerekség különböző részein, hiszen az új eseményeknél semmi sem kerül gyakrabban szóba köztük. Bizony röstelkedhetnénk, ha ezen a téren a magyar ifjak tájékozatlanok maradnának. Ezért nemcsak arra kell lehetőséget adni a gimnáziumban, hogy olvassák az új híreket, de arra is, hogy az ezekből származó és az ezekből várt tanulságokat is levonhassák... a gimnázium igazgatója a tanév elején kezdje el ezeket az új eseményeket tárgyaló előadásokat, és maga tartsa azután hetenként két alkalommal.”⁴²

³⁸ Ürményi József (1741–1825) oktatáspolitikus. Életrajzának és munkásságának legújabb feldolgozása: PRUZSINSZKY Sándor: *Ürményi József*. Bp. 1990.

³⁹ Piller Celestin (1742–1821) piarista áldozópap és tanár. Vácon, Szegeden, Pesten, Selmecen, Kőszegen tanított. Tankönyveket, egyházi műveket írt.

⁴⁰ OSzK Kézirattár Fol. Lat. 2997. 78–90 ff. „Caelestini Piller e Scholis Piis Gymnasii regii Ginnensis directoris localis De publicorum novorum studio existimatio.”

⁴¹ Ez a gondolat a Ratio Educationis 155 §-ban így jelenik meg: „Zárja ki ebből (az újságolvasó órákból) a lustákat és a figyelmetleneket, viszont a többi tanulót, a jó gondolkodásúakat és a szorgalmasakat bocsássa be.” *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford. jegyz. és mutatók: MÉSZÁROS István. Bp. 1981. 122.

⁴² Uo. 122.

A királyi akadémiák filozófiai tagozatán is be kell vezetni az újságközlemények olvasását, mondja ki a 177. §. A logika, a fizika, a természetrajz, a matematika, a hazai és világtörténelem, az egyháztörténet mellett itt előadásokat kell tartani újságközlemények alapján.

„...e foglalkozásoknak az a sajátossága az akadémián, hogy a vezetésre kiszemelt tanár az események elbeszélése során szőjön közbe hasznos megjegyzéseket, utalva a földrajz, a történelem és más kapcsolódó tudományok vonatkozásaira.”⁴³

A Ratio Educationis a királyi akadémiák jogi tagozatán is kötelezővé teszi az „újságközleményeket tárgyaló”⁴⁴ előadást.

Érdekes és nehezen megoldható kérdésként merült fel a Ratio alkotóiban, hogy milyen újságokat javasoljanak a gimnáziumok és akadémiák számára. A Ratio előírásai itt ellentmondóak. A 183 §-ban olvashatjuk:

„Valamennyi akadémia járassa mind a közéleti, mind a tudományos eseményeket közlő lapokat, részint hogy a tanárok ne legyenek a világon történt események tekintetében röstellni való módon tájékozatlanok; részint, hogy a tanulni vágyó növendékek... tanulmányaikat rendben és sikeresen végezhesék.”⁴⁵

Tehát a Ratio szerzői szerint a világ dolgaiban történő tájékozottság megszerzéséhez nélkülözhetetlenek az újságok, ezért az akadémiáknak több lapot is járattatniuk kell. A főként külföldről beszerezhető lapok azonban nagyon drágák voltak. Feltehetően ezért, de a jobb ellenőrizhetőség kedvéért is előírja a Ratio egy külön iskolai célra készülő lap létrehozását:

„A királyi egyetemen szerkesztik majd azt a közlőnyt, amely a leginkább emlékeztetre méltó esetekről hírt fog adni.”⁴⁶

Egy ilyen lap létrehozása egyedülálló vállalkozás lett volna, hiszen az ország jövőendő értelmisége műveltségét tette volna a korábbiaknál jóval szélesebbé, korszerűbbé, irányított keretek között. A Ratio megalkotói sokféle funkciót szántak ennek az egyetemen szerkesztendő lapnak.⁴⁷ Tájékoztatnia kellett volna a gimnáziumok magasabb osztályait, és az akadémiákat látogató ifjúságot a politikai dolgokról, a tudomány legújabb vívmányairól, meg kellett volna ismertetnie velük a korabeli élet által felvetett kérdéseket, el kellett volna mélyíteni bennük a földrajzi, történelmi, államismereti stúdiumaik során szerzett ismereteket. Emellett hírt kellett volna adnia a hazai tanügy eseményeiről, a frissen megjelent hazai és külföldi könyvekről, az idegen országokban működő tudós társaságok tevékenységéről.

⁴³ Uo. 140.

⁴⁴ Uo. 146.

⁴⁵ Uo. 144.

⁴⁶ Uo. 122.

⁴⁷ A Ratio latin szövege a lapot „ephemerides publicae”, ill. „literariae” szavakkal említi.

Egy ilyen lap szerkesztése elsősorú érdeke lett volna a magyar szellemi életnek, de az anyagi alap biztosítása, a megfelelő szerkesztő megtalálása nagy nehézségekbe ütközött. 1778 és 1784 között különféle tervek születtek a lap alapításával kapcsolatban.⁴⁸

A helytartótanács 1778. szeptember 7-én, 4766. számú leiratában felszólította a budai egyetem tanácsát⁴⁹, hogy dolgozza ki a kiadandó lap tervét. Mivel a Ratio a gimnáziumokban, valamint az akadémiák filozófiai és jogi fakultásain írta elő az újságolvasást, a terv kidolgozásával e három iskolatípus előjáróit bízta meg az egyetem tanácsa. A filozófiai kar részéről Makó Pál,⁵⁰ a jogi kar részéről Stur József,⁵¹ gimnáziumi részről pedig Molnár K. János⁵² budai főgimnáziumi igazgató vett részt a munkában. Mindhárman elkészítették tervezetüket.⁵³

Makó Pál tervezete önálló koncepcióra, és széleskörű tájékozottságra vall. Úgy gondolta, hogy a heti egy órás tantárgy igényei miatt egy – a politikai hírlap és a tudományos folyóirat kritériumainak egyaránt megfelelő – lap szerkesztése és kiadása az egyetemen túlságosan nagy anyagi és szellemi áldozattal járna. A politikai lap szerkesztéséhez egész Európát behálózó levelezőgárdára, hatalmas nyelvismeretre, és rengeteg pénzre lenne szükség. Emellett az egyetem tanárai között nincsenek olyanok, akik erre időt tudnának szakítani az oktatás mellett. Ezért tehát egy olyan tudományos folyóirat kiadását javasolja, amely megismerteti a magyar olvasókkal a külföld tudományos eredményeit, és alkalmas arra, hogy a magyar szellemi alkotásokat külföldön népszerűsítse. A folyóiratba nem csak a budai egyetem tanárai írhatnának, hanem a vidéken élő értelmiségiek is. Példaként olyan korabeli külföldi tudományos lapokat említ, amelyek mintául szolgálhatnak. (*Journal des Scavans, Monthly Review, Journale d'Italia à Modena, Göttinger Anzeigen*). A létrehozandó lap címe *Miscellanea Budensia* lehetne.

⁴⁸ Erről: F. CSANAK Dóra: *A Ratio Educationis és az iskolai újságolvasás.* = Magyar Könyvszemle 1975. 243–260. és SZELESTEI N. László: *Tersztyánszky Dániel iskolai-újság tervezete.* = Magyar Könyvszemle 1976. 390–396.

⁴⁹ Az egyetemi tanács a négy fakultás igazgatójából, a budai főgimnázium igazgatójából és az egyetem jegyzőjéből állt. Elnöke a teológiai fakultás igazgatója, Szabó András (1738–1819) volt.

⁵⁰ Makó Pál (1724–1793) jezsuita, majd a rend megszűnése után világi pap, kiváló fizikus, matematikus, a Ratio Educationis latin nyelvű szövegezője. Tankönyveit Európa-szerte használták. Róla: M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században.* Bp. 1964. 240–253. WIRTH Lajos: *Makó Pál élete és életműve.* Jászberény, 1997.

⁵¹ Stur József, az egyetem természetjogi majd római jogi tanszékének tanára. Vö. ECKHART Ferenc: *A Jog- és Államtudományi Kar története.* Bp. 1936. 88.

⁵² Molnár K. János (1728–1804) jezsuita, a rend megszüntetése után világi pap. Pozsonyban, Bécsben, Grazban tanult, Nagyszombatban, Győrben, Budán a rend gimnáziumaiban tanított. A rend feloszlata után lelkészkedett, 1776-ban a budai gimnázium igazgatójává nevezték ki. 1784-ig működött, mint tanár, sokféle tudományt tanított. Ürményi József is a tanítványa volt. Számos műve jelent meg, ő írta az első magyar nyelvű fizikai, építészeti és pedagógiai művet.

⁵³ OL. A 39 Acta Generalia 1779/5150. A tervezetek latin nyelvű szövegét közli: F. CSANAK Dóra: *i. m.* 247–249; 251–252; 254.

Molnár János sokkal konzervatívabb állásfoglalása szerint olyan politikai és tudományos közleményeket tartalmazó lap típust lenne érdemes az iskolák céljára kiadni Budán, amely másodközléseket tartalmaz, olyanokat, amelyek más európai lapokban már megjelentek. Így csak a válogatás munkája hárulna a szerkesztőkre.

1779 tavaszán született meg a jogi kar tervezete a lap ügyében. Stur József rövid javaslatában hangsúlyozta egy tudományos folyóirat kiadásának hasznát. Ő elsősorban a könyvismertetések közlését tartotta fontosnak, de az új külföldi és hazai tudományos hírek is helyet kaphatnának a lapban – írta. Egyetlen új momentum fedezhető fel tervezetében, mégpedig az, hogy az egyetemi könyvtár feladatává tenné az ismertetendő könyvek, valamint a külföldi, elsősorban egyetemi kiadványok, periodikák beszerzését. A tanügyi bizottság 1779. szeptember 4-én tárgyalta a lap ügyét, de megfelelő anyagiak hiányában a döntést elhalasztották.

Az iskolai újságolvasás céljainak megfelelő lap kérdése még felmerült néhány-szor a következő évek során. A magas költségek miatt arra is gondoltak, hogy új lap kiadása helyett vásárolják meg az 1771 és 1776 között Bécsben német nyelven megjelent *Allernädigst privilegirte Anzeigen aus sämtlich kaiserlich-königlichen Erbländern herausgegeben* című folyóirat⁵⁴ megmaradt példányait, mely megfelelné az újságolvasó órák követelményeinek, és Bécsben még kapható. Ez az ötlet aztán úgy módosult, hogy elhatározták, nem az *Anzeigen* teljes anyagát használják fel, hanem egy, a hazai történelemre, földrajzra szorítkozó kompendiumot adnak ki iskolai használatra.

Közben az *Anzeigen* szerkesztője, Tersztyánszky Dániel⁵⁵ kompendium helyett egy új, negyedévenként megjelenő, 12 íves, kizárólag magyar anyagot tartalmazó periodika kiadását javasolta, *Beyträge zur königlichen ungarischen Erbländer* címmel.⁵⁶

Adatok maradtak fenn pozsonyi katolikus gimnáziumban az 1780. április 5-én tartott tanári értekezletről, amelyen az igazgató közölte a tantestülettel, hogy Tersztyánszky Dániel, aki a Ratio Educationis munkálataiban is részt vett, és aki 1779-től pozsonyi királyi kamarai tanácsosként Pozsonyban élt és dolgozott, újságkiadási tervének támogatását kéri az iskola tanáraitól. Mivel Magyarországon „a közjót szem előtt tartó, különféle tárgyakról szóló latin nyelvű újságok nincsenek”, Tersztyánszky felkéri az iskola tanárait, hogy írásaikkal támogassák a tervezett

⁵⁴ A lapot a Kollár Ádám által alapított „tudós társaság” adta ki, de a tényleges szerkesztést Tersztyánszky Dániel végezte. A lap földrajzi, természettudományi, gazdasági és történeti vonatkozású cikkeket és könyvismertetéseket közölt.

⁵⁵ Tersztyánszky Dániel (1730–1800) kamarai levéltárnok, 1779-től pozsonyi kamarai tanácsos. Részt vett a Ratio Educationis megalkotásában.

⁵⁶ Tersztyánszky lapalapítási terveivel foglalkozó iratok lelőhelye a Magyar Országos Levéltár. C-67. Departamentum litterario-politicum. Universitas Budensis. 1778. Fons 39. Pos 1–2. Fons 19. Pos 1–20. Az iratokról Kenéz Győző készített kivonatokat, amelyek megtalálhatóak az MTA Irodalomtudományi Intézetének levéltárában.

lapot. Közlőjkék, hogy milyen tárgyakról írnának szívesen, és milyen honoráriumot kívánnak.⁵⁷ A tanárok támogatásukról biztosították az újság tervét.

1780. május 21-én a tanügyi bizottság is tárgyalta a tervet, de a lap végül nem valósult meg,⁵⁸ mert az egyetemi tanács nem támogatta a javaslatot, visszatért a kompendium változathoz azzal a kiegészítéssel, hogy az iskolai céloknak egy latin nyelvű kompendium inkább megfelelné, mint egy német. Azt is hozzáteszik, hogy azt ne az egyetemi nyomda jelentesse meg. 1780. október 6-án a királynő úgy határozott, hogy küldjék fel neki a tervezett kompendium egy összefüggő részét, ezután dönt arról, hogy vállalja-e a költségeket az állam. Arról nincsenek dokumentumok, hogy a latin nyelvű kompendium egyáltalán elkészült-e.

Tersztyánszky azonban változatlanul kitartott egy önálló iskolai lap kiadásának tervénél. November 13-án kelt, „Idea Ephemeridum publicarum”⁵⁹ című tervezete szerint olyan latin nyelvű lapot adna ki, amely maradéktalanul megfelel a Ratio szellemének. A hetenként kétszer, szerdán és szombaton megjelenő újság címe *Selecta Istropolitana* lenne. A kiadást Patzkó Ferenc pozsonyi nyomdász (az első magyar nyelvű lap, a *Magyar Hirmondó* kiadója) vállalta. Az újság beszámolna minden „hasznos dologról”, történeti, földrajzi, természettudományi témákról. Közölné a királyi rendeleteket, különös tekintettel az iskolaügyet érintőekre. Hírt adna a Magyarországon megjelenő könyvekről, tudományos eredményekről. A külföldi eseményeket az európai lapok nyomán közölnék. Tersztyánszky részletesen írt a kiadás várható költségeiről is. A tervezetet 1780. november 15-én tárgyalta a helytartótanács. Megvalósulására azonban nem került sor.

Több mint négy év múlva, 1784. december 16-án Horányi Elek, a pesti piarista gimnázium történelemtanára nyújtott be lapalapítási tervet a helytartótanácsához.⁶⁰ A tervezet, ugyanúgy, mint Tersztyánszkyé, a Ratio 155.§.-ából indul ki. Utal arra, hogy az iskolai újságolvasás céljait szolgáló lap nem valósult meg. Célja egy nyolcadrészt formájú hetilap kiadása, a pesti Trattner nyomdában, *Memoriae Istropolitanae* címmel. A tervezet szerint Horányi híreket közölt volna a külföldi és magyarországi egyházi, politikai ügyekről, a gazdaság, az ipar, a kereskedelem állapotáról. A lap hazai és külföldi könyvek ismertetéseit is közölné. Mivel a tervezet megfelelt a Ratióban megfogalmazott igényeknek, a lapindítási engedélyt gyorsan megadták. Ennek ellenére a lap nem valósult meg, valószínűleg az előfizetők kis száma miatt. Tehát a sok terv és próbálkozás ellenére a kifejezetten iskolai újságolvasás céljait a szolgáló lap végül is nem valósult meg.

⁵⁷ SCHÖNVITZKY Bertalan: *A pozsonyi katolikus főgymnasium története*. Pozsony, 1896. 221–222.

⁵⁸ Vö. F. CSANAK Dóra: *i. m.* 251.

⁵⁹ A tervezet latin nyelvű szövegét közli: SZELESTEI N. László: *Tersztyánszky Dániel iskolai-újság tervezete*. = Magyar Könyvszemle 1976. 391–394.

⁶⁰ A beadvány szövegét közli: F. CSANAK Dóra: *i. m.* 258–259. A tervezett lapról: CSAPLÁR Benedek: *Révai Miklós élete II.* Bp. 1883. 162. és KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom kezdetei (1780–1795)*. Bp. 1970. 422.

Érdekes kérdés, hogy egyáltalán volt-e olyan periodika, amely a Ratio Educationis által előírt lap szerepének megfelelt? Sajtótörténészeink feltételezik, hogy az *Ephemerides Vindobonenses* volt ez a lap.⁶¹

Az *Ephemerides Vindobonenses* 1776. július 5-én, tehát a Ratio Educationis megjelenése előtti évben indult Bécsben, nyolcadrét nagyságban, kéthasábos formában. Fejlécén a császári kétfejű sas látható egy címerrel és két mitológiai alakkal. Eleinte hetenként egyszer, később kétszer jelent meg. Időnként, ha a lap terjedelme kevésnek bizonyult, toldalékot, Appendixet csatoltak hozzá. A lapot a bécsi Kurzbeck-nyomdában nyomták szép tipográfiai kiállításban. Szerkesztője Keresztúry József⁶² volt.

Az előfizetési felhívásban a szerkesztő vázolja megindítandó újságának programját és létrejöttének szükségességét. A művelt nemzetek példájára hivatkozik, ahol már csaknem mindenütt van hírlap. Ugyanezt olvashatjuk Piller Celestin 1776-ban írt kéziratában, amelyben Ürményi megbízása alapján a Ratio Educationisba felveendő „studium novorum publicorum” módszertanát vázolta. A továbbiak során azt ígéri Keresztúry, hogy a legnagyobb hűséggel szándékozik a hírlapban beszámolni arról, ami a világban történik, de csakis azokról az eseményekről, amelyeknek közlése kulturális vagy gazdasági szempontból valamiféle haszonnal jár. Piller tervezetének is az az alapelve, hogy az újságolvasó-studiumnak hasznosnak és érdekesnek kell lennie. Végül arról ír, hogy a magasabb osztályokba járó kiváló előmenetelű diákok számára milyen hasznos olvasmány lehet az *Ephemerides Vindobonenses*.⁶³ Piller is korlátozza a „collegium novorum publicorum”-ban résztvevő diákok körét: egyrészt úgy, hogy csak azok számára írja elő, akik magasabb irodalmi tanulmányokat szándékoznak folytatni, másrészt pedig elvként állítja fel, hogy csak nemes származású vagy pedig egészen kiváló tanulók vehetnek részt az újságolvasó órákon.⁶⁴

Ezek az egyezések arra vallanak, hogy Keresztúry ismerte Piller tervezetét, ami elfogadható feltételezés, hiszen Keresztúry jól ismerhette Kollár Ádámot, (akinek szerepét a Ratio Educationis létrehozásában tisztázta már a szakirodalom) és rajta keresztül Ürményi Józsefet is, aki felkérte Pillert a tervezet elkészítésére. Keresztúry József és Kollár Ádám rendtársak voltak, mindketten jezsuiták. Tudjuk, hogy Kollár ekkor a bécsi udvari könyvtár igazgatója volt. Így minden okunk megvan

⁶¹ KÓKAY György: Az *Ephemerides Vindobonenses* (1776–1785). = Magyar Könyvszemle 1957. 347–358.

⁶² Keresztúry József (1739–1794) Tizenöt éves korában a jezsuita-rendbe lépett, majd Nagyszombatban a grammatikai osztály tanára lett. 1764-ben, jóval a rend feloszlása előtt, kilépett a Jézus-társaságból és Varasdon, majd Grácban folytatta tanulmányait. Előbb irodalmat majd jogot tanult, később ügyvédi gyakorlatot folytatott. Varasdon közjegyző lett, majd Bécsbe költözött, ahol udvari ágens volt hosszabb ideig. 1789-ben II. Józseftől nemességet kapott. 1794-ben halt meg.

⁶³ *Ephemerides Vindobonenses*. 1777. 166.

⁶⁴ MÁTÉ Károly: *Sajtó és nevelés*. Bp. 1947. 6. és Dezsényi: i. m. 157.

feltételezni azt, hogy Keresztúry, aki Bécsben szerkesztette lapját, személyesen is kapcsolatban állt Kollárral. A lap – programja szerint – a kor hazai és külföldi eseményeiről akart beszámolni. Keresztúry nem szándékozott mindenfélét, válogatás nélkül közölni, csak azt, ami haszonnal jár az olvasók számára. A politikai hírek mellett beszámol irodalmi, tudományos, művészeti és gazdasági eseményekről is. Az újságot elsősorban magyar, horvát, szlavón, dalmát, erdélyi és lengyel olvasóknak készíti, akik számára a latin második anyanyelv. Ezért elsősorban ezekre az országokra terjed ki a hírlap érdeklődési köre, és főleg ezeket a népeket érintő rendeletekről és az ezekben az országokban lejátszódó egyházi és világi eseményekről számol be. Az előfizetési felhívás végül felkéri az említett országok művelt férfait, hogy segítsék a vállalkozást, és hazájuk közlésre méltó eseményeiről tudósítsák a hírlap szerkesztőjét.

Az újság első száma 1776. július 5-én jelent meg. A híreket országok, azon belül városok szerint is csoportosítva hozta. Első helyen mindig a Németországból, és a Bécsből származó hírek állottak. Ezután következtek a magyarországi, olaszországi, franciaországi, angliai, lengyelországi, törökországi, oroszországi, dániai, svédországi hírek. E közlemények valóban sokrétűek voltak, hisz egész Európára, sőt néha Ázsiára, Afrikára és Amerikára is kiterjedtek. A hírek megjegyzés nélküli, többnyire más újságokból kivonatolt közlemények voltak. A külföldi hírek közül csupán csak azok élénkebbek, amelyek bécsi eseményekről számoltak be. Ez érthető is, hiszen ezeket saját élményei alapján írhatta a szerkesztő. A magyarországi közlemények hangján érezhető, hogy azok álltak a szerkesztőhöz legközelebb. Levelezők tudósításai nyomán beszámol különböző vidékek nevezetesebb eseményeiről: tűzvészekről, árvizekről, földrengésekről, az időjárásról és a termésről. A magyarországi események közlése során néha fel is hagy az egyszerű referáló modorról és megjegyzéseket is tesz, főleg akkor, ha valamilyen hasznos példa követésére buzdíthat. Gazdasági kérdésekről rendszeresen hírt adott *Oeconomica* című rovatában, mert – miképp a szerkesztő ezt még a lap indulása előtt írta – ez jár a legtöbb haszonnal az olvasók számára.

A magyarországi hírek jó része foglalkozik a nevelésügyi reformmal és az iskolaügy átszervezésével. A *Ratio Educationis* megjelenése alkalmából részletesen, több számon keresztül ismerteti a rendelkezést, a magyar iskolaügy átszervezését, és új felépítését. A lap, később is rendszeresen beszámolt az iskolákat érintő hírekről, kinevezésekről, áthelyezésekről. Volt az újságnak egy rovata *Res literariae* címmel, amelyben a megjelent könyvekről olvashatunk rövid ismertetéseket. Találunk a lapban kisebb híreket találmányokról, felfedezésekről is, az *Inventa* című rovatban.

Az újság nyelve latin volt, részben azért, mert a szerkesztő a lapot a műveltek és nem a köznép számára készítette, részben, mert a Birodalom sok országot foglalt magában, ahol az anyanyelven kívül leginkább latinul beszélnek.

Kik voltak az olvasók? Nyugodtan állíthatjuk, hogy elsősorban az iskolai tanulóifjúság. Őket nevezi meg egyedül határozottan a szerkesztő, mint olyan olvasóréteget, amelyre számít. Az eddig elmondottak is arra utalnak, hogy Keresztúry lapját valóban a *Ratio Educationis* által előírt újságolvasó kollégiumok részére szánta

elsősorban.⁶⁵ A latin nyelv az 1770-es években még nem vesztett vezető szerepéből, hiszen Magyarországon nemcsak az egyház, hanem a törvényhozás, a bírászkodás a közigazgatás és az oktatás nyelve is ez volt. Keresztúry szól arról, hogy hírlapja által az ifjúság könnyebben megtanulja a jelen eseményeit latinul elbeszélni, mint a klasszikus szerzők művein keresztül. Tehát a gyakorlati, a hivatali és politikai életre – amelynek nyelve a latin volt – szándékozott az ifjúságot előkészíteni. Keresztúry lapja 1785-ben szűnt meg, amikor II. József bevezette a német hivatalos nyelvet.

Határozottan állíthatjuk, hogy e lap szolgálta elsőként a Ratio által előírt újságkolégium megvalósítását. Erre mutatnak – mint láttuk – Keresztúrynak a felvilágosult abszolutizmushoz közelálló nézetei nevelésügyi kérdésekről, az újság előfizetési felhívása és Piller tervezete között levő egyezések, a hírlap bőséges híradásai a Ratio Educationisról és a vele kapcsolatos oktatásügyi kérdésekről, és nem utolsósorban az, hogy maga a szerkesztő is a tanulóifjúság számára ajánlotta lapját.

Felmerül még egy kérdés: a Ratio Educationis szövegében többször előfordul az iskolai újságolvasás céljaira kiadni kívánt, és az egyetemen szerkesztendő latin nyelvű lap, amelyet *Ephemerides Budenses* címen emlegetnek. (177. §).

Volt-e valami köze az 1790 áprilisában indult, és 1793-ban megszűnt *Ephemerides Budenses* című, Tertina Mihály által szerkesztett újságnak a Ratio Educationisban emlegetett hasonló című laphoz? Kutatók⁶⁶ kiderítették, hogy bár Tertina lapja számított a tanulóifjúságra, mint olvasóközönségre, sőt az 1791. november 8-i számban előfizetésre szólítja fel az iskolákat, megjegyezve, hogy az újságolvasást a Ratio Educationis előírja, nem iskolai célokra készült újságról van szó. A szerkesztő a lapot nem az ifjúság, hanem a latinul jól beszélő, politikailag számottevő réteg, főként a nemesi-értelmiségi réteg számára adta ki. Nem ez volt tehát a tervezett egyetemi újság, nem is lehetett, hiszen felvilágosult irányzata miatt nem számíthatott hivatalos támogatásra, a cenzúrával is többször összeütközésbe került.

Ezek után joggal merülhet fel a kérdés: vajon megvalósult-e a Ratio által előírt iskolai újságolvasás a magyar oktatásban? Voltak-e újságolvasó órák a gimnáziumokban és az akadémiákon? Milyen újságokat olvastattak ott, ahol bevezették a tárgyat?

Finácz Ernő szerint az iskolai újságolvasás csak egy-két nagyobb iskolában folyt, ahol a tanár a maga pénzén járatta az *Ephemerides Vindobonenses* című lapot, az intézetek nagyobb részében azonban elmaradt e foglalkozás.⁶⁷

Ez a megállapítás nem helytálló. Valóban kevés adat maradt fenn az újságolvasó órák bevezetéséről a különböző iskolákban, de a szórványos adatokból az derül ki, hogy a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején, sőt az 1790-es évek-

⁶⁵ DEZSÉNYI Béla: i. m. 158.

⁶⁶ Vö. WINDISCH Éva: *Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez.* = Magyar Könyvszemle 1955. 312–319. és DEZSÉNYI Béla: i. m. 158.

⁶⁷ Vö. FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II.* Bp. 1902. 359–360.

ben is, nem csak egy-egy, de számos magyar katolikus iskolában bevezették a „collegium novorum publicorum” című tárgyat.

A pozsonyi katolikus gimnáziumban már az 1777/78-as tanévtől kezdve Faitser Ferenc igazgató heti két órában, hétfőn és pénteken 11–12-ig tartott újságotolvasó órát rendkívüli tárgyként.⁶⁸ A győri katolikus gimnáziumban is folytak újságotolvasó órák már a Ratio megjelenését követő tanévtől kezdve. Április végéig szerdán és szombaton, májustól kezdve csak szombatonként voltak újságotolvasó órák. Itt ugyan nem az igazgató tartotta az órákat, de minden alkalommal ő is jelen volt.⁶⁹ A kecskeméti piarista gimnáziumban a IV. és V. évfolyam számára rendkívüli tárgyként heti hét órában tartott újságotolvasó órákat az igazgató, amelyen kizárólag a jeles tanulók vehettek részt.⁷⁰ A kőszegi katolikus gimnáziumban eleinte nehézségeket okozott a rendkívüli tárgyak, így az újságotolvasás bevezetése, de már 1778 tavaszán sikerült megvalósítani. Itt is az igazgató tartotta az órákat.⁷¹ A veszprémi katolikus gimnáziumban a IV–V. osztályokban tanították rendkívüli tárgyként a „collegium novorum publicorum” című tárgyat, amelyet az igazgató, Mulai Konstantin adott elő a jeles tanulónak már az 1777/78-as tanévtől kezdve.⁷²

A győri királyi akadémia bölceleti karán az 1777/78-as tanévtől kezdve mindkét félévben, szombatonként voltak az újságotolvasó órák.⁷³ 1792-ben vezették be az újságotolvasó órákat az egri jogakadémián, ahol szintén szombatonként folyt a stúdium tanítása. Itt a világ- és a hazai történelem tanára tartotta az órákat, mindkét félévben, heti két órában, olyan formában, hogy a felolvasott újságot földrajzi, történelmi és egyéb magyarázatokkal kommentálta.⁷⁴ A sort még folytathatnánk.

Arról is kevés adat maradt fenn, hogy milyen újságokat olvastak az iskolákban. Számos helyen, ahol előírt tantárgy volt a „collegium novorum publicorum”, vagy az *Ephemerides Vindobonenses* olvasták, vagy külföldi lapokat rendeltek meg erre a célra.⁷⁵

Érdekes kérdés, hogy az 1780-tól kezdve megjelenő magyar nyelvű újságokat ismerték és olvasták-e a magyar iskolák tanulói, tanárai. Számos adat vall arról, hogy igen. Sőt nem csak olvasták az újságokat, hanem sok tanár, és az idősebb tanulók közül jó néhányan írtak is a lapokba.

⁶⁸ Vö. SCHÖNVITZKY Bertalan: *i. m.* 281–282.

⁶⁹ Vö. ACSAY Ferenc: *A győri katolikus főgymnasium története*. Győr, 1901. 214–215.

⁷⁰ Vö. JUNKER László: *A kegyes tanítórend kecskeméti főgymnasiumának története*. Kecskemét, 1896. 27.

⁷¹ Vö. PACHER Donát: *A kőszegi gymnasium története. 1677–1895*. Kőszeg, 1895. 68.

⁷² Vö. TÖLCSÉRY Ferenc: *A kegyestanítórendiek vezetése alatt álló róm. kath. főgymnasium története*. Veszprém, 1895. 33.

⁷³ Vö. NÉMETH Ambrus: *A győri tudomány akadémia története keletkezésétől 1785-ig*. In: *Értesítő a pannonhalmi Szent Benedek Rend győri gymnasiumáról*. Győr, 1897. 19.

⁷⁴ Vö. UDVARDY László: *Az egri érseki jogliceum története*. Eger, 1898. 134.

⁷⁵ A győri királyi akadémia igazgatója, Apfalter József apát-kanonok például azzal a kéréssel fordult a tanügyi bizottsághoz, hogy az általa oktatási célokra megrendelt bécsi és regensburgi latin nyelvű hírlapok 1778. és 1779. évi előfizetési díjait juttassák vissza az akadémiának. A kérést elutasították, pénzühiányra hivatkozva. OL A 39 Acta Generalia 1780/337.

A pozsonyi *Magyar Hírmondó* már megjelenésének első évében, 1780-ban eljutott hazánk csaknem minden tájára. Olvasták a lapot a Felvidéken, Erdélyben éppúgy, mint a Dunántúl és az Alföld városaiban. Az előfizetők között szép számmal találunk tanárokat, iskolaigazgatókat.⁷⁶ Az újság tudósítói között is sok a tanár. Küldött a lap számára tudósításokat Pataki Sámuel⁷⁷ Kolozsvárról, Benyák Bernát,⁷⁸ a piarista gimnázium tanára Pestről, Tessedik Sámuel, a szarvasi mezőgazdasági iskola vezetője, és számos más, az ország különböző városainak iskoláiban működő tanár. 1784-ben, amikor Révai Miklós vette át a pozsonyi *Magyar Hírmondó* szerkesztését, ingyen küldte a lapot a „Főebb Oskoláknak” is, Budára, Pestre, Egerbe, Zágrábba, Nagyváradra, Kolozsvárra, Nagyenyedre, Debrecenbe, Sárospatakra azzal a nem titkolt céllal, hogy a tanulóifjúság és a tanárok olvassák a magyar nyelvű lapot.

A *Magyar Kurír*, amely Szatsvay Sándor szerkesztésében indult Bécsben, 1786-ban szintén sok iskolába és sok tanárhoz jutott el.

A Bécsben 1789 és 1795 között megjelent *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1792-től *Magyar Hírmondó*) című lap nagyon népszerű volt, 1300 előfizető járatra. A szerkesztők ingyen küldték meg a lapot a gimnáziumokba, hogy ezzel is elősegítsék a magyar nyelvű újságok olvasását a tanárok és a tanulók körében. Járt az újság az ekkortájt országszerte sorra alakuló magyar irodalmi diáktársaságoknak is.

A *Mindenes Gyűjtemény*, 1789-ben indult első ismeretterjesztő folyóiratunk is szoros kapcsolatot tartott fenn a korabeli iskolákkal. A lap munkatársai között találjuk például Bodola Jánost, a nagyenyedi református kollégium teológia és egyháztörténet tanárát, Szombati Jánost, a sárospataki kollégium tanárát, és másokat. A folyóiratnak az egész országra kiterjedő szerzőgárdája volt. Érkeztek cikkek a korszak jelentős iskolavárosaiból, Kolozsvárról, Debrecenből, Sárospatakról, Pápáról, Nagyenyedről, Kőszegről, Pozsonyból, Pestről, Máramarosszigetről. Ezt a lapot is olvasták például a pozsonyi papi szeminárium hallgatóiból alakult irodalmi diáktársaság tagjai, közülük Fejér György és Döme Károly írt is a *Mindenes Gyűjtemény*be. A pesti papi szemináriumban, a Dayka Gábor körül kialakult társaság tagjai is olvasták a komáromi folyóiratot, sőt a lap hírt adott a pesti kispapok magyar nyelvi törekvéseiről. Az összesen csak 137 előfizetőt számláló lap nem volt hosszú életű, 1792-ben megszűnt.

Ha megpróbáljuk felmérni az iskolai újságolvasás bevezetésére irányuló törekvések jelentőségét Magyarországon, az ötlet felvetődésétől, a 17. század második felétől kezdve a 18. század végéig, elmondhatjuk: mind sajtótörténeti, mind neveléstörténeti szempontból fontos kezdeményezéssel van dolgunk, és e kettő időszakunkban szorosan összefügg. Comenius már 1651-ben megfogalmazta, hogy mennyire szükséges a modern fogalmak megismertetése a tanulóifjúsággal, és hogy ennek jól használható eszköze az újság. Az ő felvetése nyomán Európa-szerte,

⁷⁶ GORIUPP Alisz: *Az első magyar újság előfizetői*. = Magyar Bibliofil Szemle 1925. 98.

⁷⁷ Pataki Sámuel (1731–1804) orvosdoktor, a kolozsvári református kollégium tanára.

⁷⁸ Benyák Bernát (1745–1829) piarista tanár és író.

és a 18. század húszas éveitől kezdve hazánkban is gyökeret vert az iskolákban ez a gyakorlat, bár céljában, tartalmában és módszereiben az idők során módosulások figyelhetők meg. Az iskolai újságolvasás elterjedtségéről pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, de a sok apró hír arra enged következtetni, hogy a hazai iskolákban a 18. század folyamán jelen voltak az újságok, a latin, a német és a század végén a magyar nyelvűek is, és szervezetten az órákon, vagy öntevékenyen az órákon kívül a tanárok és a diákok olvasták a lapokat.

Végleges tényként azt állapíthatjuk meg, hogy az iskolai újságolvasás 18. századi gyakorlata miként Európában, úgy hazánkban is jelentős mértékben hozzájárult a felvilágosult gondolatok terjesztéséhez.

KATALIN FEHÉR

Lecture de journal dans les écoles en Hongrie au 18e siècle

L'auteur dans son étude résume l'histoire de la lecture de journal scolaire de Hongrie, à partir la naissance de l'idée, suggérée par Comenius dans un de ses ouvrages, écrit à Sárospatak, en 1651, jusqu'à la fin du 18e siècle. D'après Comenius, la lecture de journal se présente dans la pratique des écoles d'esprit piétiste de l'Allemagne, plus tard, à l'initiative de Matthias Bél, la même pratique s'est répandue dans les écoles luthériennes de la Haute Hongrie. La politique d'instruction absolutiste des Lumières, considérait la lecture des journaux comme un moyen de valeur dans la propagation des connaissances pratiques, c'est pour cela la Ratio Educationis a ordonné son inauguration comme discipline extraordinaire aux classes supérieures des lycées, et dans les académies, et de plus, proposa la publication d'un journal scolaire. L'auteur présente à partir de riches sources les problèmes en rapport de la publication d'un journal de langue latine, destiné aux buts de la lecture de journal scolaire, et prouve de manière convaincante, contrairement aux avis de la littérature spéciale jusqu'ici, que la discipline de la lecture de journal a été enseignée non seulement dans quelques écoles, mais dans de nombreuses institutions d'enseignement secondaires jusqu'à la fin du 18e siècles.

KÖZLEMÉNYEK

Egy kéziratos filozófia-tankönyv 1626-ból. E könyv Sárospatakon, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található, Kt.588. jelzet alatt. A régi kódexlapba kötött, 187 levélből álló, 170×110 mm méretű kézirat első lapján a cím: Logica, a könyv utolsó lapján név és dátum: Simon Frivaldszky, 1626. A könyv provenienciájáról a könyvtárban adat nincsen. A kéziratos könyv érdemes némi elemzésre, leírójának (nem pedig szerzőjének), Frivaldszky Simonnak (1609?–1679) az élete is, ismertetésre.

A Trencsén-megyei Frivaldon született, apja Frivaldszky Boldizsár (1590?–1626 u.), nagypapja a nemesség megszerzője, Frivaldszky János. A család 1570 táján csatlakozott az ágostai reformációhoz, a vidék urát, Thurzó Ferencet követve. Tanulmányait valószínűleg a szomszédos kisvárosban, Rajecen kezdte, mert ekkor Frivaldon még nem volt iskola, sőt akkor, 1621-ig lelkész sem. Rajecen viszont nagypapjának öccse, Frivaldszky Menyhért (1555k–1633u.) segédtanító (školnik) volt, aki őt bizonyára pártfogásába is vette. Életkora alapján 1618-ban kezdhette el az iskolát. Ekkor Ján Žitkíus volt Rajecen a rektor, csak 1619-ben került helyére Ján Czaban (alias Ján Lány), aki ott hét évig tanított.¹ Hogy tanulmányait tovább hol folytatta, nem tudjuk. Arra viszont adatunk van, hogy (a gimnáziumot már elvégezvén) 1626-ban Miskolcon, Okolicsányi Gáspár korrepetálója („Praeceptor privatum”) volt a költészeti és szónoklati tantárgyakban („in poesi et oratoria”). Frivaldszky Simon a korrepetálás fejében tanulhatott maga is a jómódú Okolicsányi család költségén. Miskolcra pedig nyilván e családdal együtt került.² Éppen ebből az évből való az említett könyve is.

Miskolcon azonban nem volt evangélikus, hanem csak református iskola. A református iskolák az 1620-as években még a 15. századi iskolaszervezetet őrizték, a diákokat nem különítették el tantárgyak szerint évfolyamokra.³ Ezek jóval később, 1679-ben a következők voltak: „ábécédáriusok, elementariusok, conjugisták, gramatikusok, syntaxisták, poéták, oratorok és logikusok,” habár ezeket a tantárgyakat nyilván korábban is ugyanebben a sorrendben tanították. A református iskolák teológiát végzett rektorait Sárospatakról kapták.⁴ Miskolcon ekkor az 1625-ben végzett Nagytályai P. István volt a rektor.⁵

¹ REZIK, Ján–MATTHEIDES, Samuel: *Gymnasiologia*, Bratislava, 1971. 489.

² Evangélikus Országos Levéltár, Kézirattár (továbbiakban: EvK) V.68. 355–356. A forrás ugyan Frivaldszky Imrét ír Simon helyett, de ő akkor még nem élt. Imrét írják egyébként Simon fiának is, apjának is. Az Okolicsányi családban a Gáspár név igen ritka. Minden bizonnyal azzal lesz azonos, akinek apja Miklós (1582), fia pedig Zsigmond (1678), 1688-ban pedig Liptó-vármegyei aljegyző (juratus vice notarius) (NAGY Iván: *Magyarország nemesi családjai...* 1865. VIII. 208.)

³ MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 317.

⁴ KOVÁCS Gábor: *A miskolci ev. ref. főgymnasium története 1885–1895*. Miskolc, 1885. 12–13.

⁵ HELLEBRANT Árpád recenziója Kovács Gábor könyvéről (vö. a 4. jegyzettel) = Századok 1886. 914–918.; HÖRCSIK Richárd: *A sárospataki református kollégium diákjai. 1617–1777*. Sárospatak, 1998. 58.

A Frivaldszky Simon nevéhez fűződő könyv nem az ő műve, ő azt csupán egybeszerkesztette („Consertum per Simonem Frivaldszky”). Egy másik mű kivonatának tűnik, ugyanis az elején a kivonatolást utólag túl sommásnak találva, második olvasásra még hozzáírt egyes részeket a margóra. Szép kalligrafikus írása miatt nem saját magának készített jegyzetnek látszik. Talán tandíj fejében másolta, azért is kerülhetett a könyv végül Miskolcra Sárospatakra. Tulajdonképpen nemcsak logikát tartalmaz, hanem második részében tudományelméletet, harmadik részében pedig ontológiát is. –

Lássuk mindezt kissé részletesebben.

A kézirat – iskolai füzetek hagyománya szerint – „Isten nevében” kezdődik, majd minden cím nélkül a bevezetésbe kezd, amely (Arisztotelész nyomán) a cíterajátékost említi, akinek ugyanúgy szüksége van hangszere (organum, organon) felhangolására, mint nekünk a logikára. Ezután 2 caput következik: A logika meghatározása és felosztása.

Az erősen strukturált 12 ívnyi szöveg tovább a következőképpen tagolódik:

I. LIBER Az egyszerű (simplex) logikai ismeret (notio).

1. sectio. A fogalom (kategória). (praedicamentum). 5 caputban: Az egyed, nem faj, faji különbség, tulajdonság.

2. membrum. [sic!]. A fogalom belső természete. 13 caputban: A szubsztancia, [A 2.–7. caput a könyvkötésnél kimaradt] a mennyiség, minőség, viszony, akció és passzió, hely, idő, helyzet, habitus.

3. membrum. A fogalmak egymáshoz való viszonya. (postpraedicamentum) 6 caputban: Az ellentét, ellentmondás, megfosztás, ellentétes szembenállás, különálló és viszonylagos szembenállás, azonosértelműség.

II. LIBER. Az összetett [az eredetiben tévesen: simplex] logikai ismeret. [azaz: az ítélet]

1. sectio. Az összetett logikai ismeret lényegi természete. 9 caputban: A beszéd általában, a főnév és ige, az alany és állítmány, a kategorikus kijelentés; a modális, összetett, mennyiségi és minőségi kijelentés.

2. sectio. Az összetett logikai ismeret tulajdonságai (natura affectionalis). 3 caputban: egyenértékűség, megfordítás, szembenállás.

III. LIBER. Az értelem harmadik tevékenysége az ítéletek sorolása által.

PARS PRIOR. A következtető vagy szillogisztikus ismeret.

1. sectio. A szillogizmus.

[A másolásánál kimaradt alcím: 1. membrum. A tökéletes szillogizmus.] 12 caputban: A szillogizmus anyaga és formája, [a 3.–4. caput a kötésnél kimaradt.] a második és harmadik [skolasztikus] alakzat, a redukció, az expozíció; a végtelen, a modális s a rejtett szillogizmus; a szillogizmus hatékonysága.

2. membrum. A nem tökéletes szillogizmus. 6 caputban [kötéshibából 3.–1.–2. sorrendben] az indukció, az összevont szillogizmus (enthymema), a láncszillogizmus (sorites), a példa és a hivatkozás, a feltételes és megkülönböztető szillogizmus.

2. sectio. A szillogizmus tartalma. (materia)

1. membrum. A szükségszerű apodiktikus szillogizmus. 5 caputban: A tudományos tárgy, tulajdonság, alapelv; a bizonyítás alapelvei és felosztása.

2. membrum. A szükségszerűnek mondott szillogizmus. 10 caputban: Az anyagi és formális ok, az okozat, a tárgy, a járulékos tulajdonság, a rész és egész, a meghatározás, a felosztás, az összeférhetetlen és a szembenálló, a természetes bizonyítás (testimonium divinum).

3. membrum. A topikus és kontingens [tartalmilag helyes és elégséges?] szillogizmus. 14 caputban: Az érvelő (dialecticus) szillogizmusok meghatározása és felosztása, a ható-ok és a cél-ok, az anyagi és formai ok, az okozat, a rész és egész, a külső hely, a leírás; az egyenlő, a hasonló, az egyenlőtlen és az azonos; az ismeret és tartozékai; a bizonyítás, a tanítás módja, a vitakozás módja.

4. membrum. Az álokoskodó szillogizmus 8 caputban.

PARS POSTERIOR. Az összerendezett ismeret. 3 caputban: A szintetikus, az analitikus és a participáris módszer.

Epilógus.

Itt egy ívnyi tudományelméleti bevezető következik a filozófiába Salus describenti címmel, összehasonlítva azt a teológiával, a matematikával, az orvosi és jogtudománnyal.

Ezt 9 ív terjedelemben egy ontológia követi, de cím nélkül, csak alcímekkel. Ennek szerzője – a szöveg kevésbé strukturált volta miatt – érezhetően nem azonos a logikai rész szerzőjével. Fejezetei:

A lét és a lényeg.; a cél; az ok; a belső alapelvek; az anyag; a forma. A lényekről kimutatja, hogy minden lény igaz, jó, összetett, tökéletes; vagy potencia vagy aktus, vagy szubsztancia vagy járulék. Szó van a lélekről, az angyalokról, a testekről, az első anyagról, a járulékokról és fajtáiról. A skolasztikus módszer szerint felállít egy tételt, felveti az ellenvetést, majd bebizonyítja, végül megjegyzéseket tesz. A végén szerepel az összeállító (consortum est per...) neve, majd egy istendicsérettel fejeződik be a kézirat.

Sárospatakon akkortájt Keckermann, Krell vagy Goclen Logica-ját tanították.⁶ A könyv azonban nem kivonata sem Bartholomaeus Keckermann: *Gymnasium logicum*, (1606), sem Fortunatus Krell (Crellius): *Isagoge logica*, Neustadt (első: 1581, hetedik: 1602), sem Rudolf Goclen: *Praxis artium generalium; grammaticae, rhetoricae et dialecticae*, Cassel, (1609) c. könyvének; de a következőknek sem, amelyek kiadási évük és helyük alapján még esetleg szóba jöhetnének: Johannes Regius: *Commentariorum ac disputationum logicarum libri*, Wittemberg (1601), Johannes-Henricus Alstedius: *Septem artes liberales*, Herbornae Nassoviorum, (1620).

Tekintve, hogy az I. Liber három alfejezetének megnevezése nem következetes, (egy sectio és két membrum), már a kivonatolt-másolt eredeti is igen valószínűleg kézirat lehetett, valakinek élő előadásból készített egyetemi jegyzete, hiszen nyomtatott könyvekben ilyen következetlenségek nem szoktak előfordulni. A szöveg teljesen skolasztikus, az először a 13. sz. elején Wiliam of Shyreswoodnál felbukkanó Barbara, Celarent stb. képletekkel, viszont – érdekes módon – nem ismerteti a negyedik szillogisztikus alakzatot. Ebben az időben a logika-tankönyvek többnyire a 13. századi Petrus Hispanust, a későbbi XXI. János pápát követték. Ez utóbbi *Summulele* c. műve elemzése szerepel pl. Petrus Tataretus *Opera Omnia*-ja (Venetiis, 1614) első felében, azonban ennek felépítése sem hasonlít Frivaldszky Simon kéziratára.

Tekintve, hogy a könyv első, logikát tárgyaló részének ősmintáját nem sikerült megtalálni, a tudományelméleti és a metafizikai rész forrásának kinyomozására – igen kevésbé strukturált voltuk miatt – ezek után már semmi esély nem kínálkozott. Ám nézzük Frivaldszky Simon további élettörténetét.

Metafizikai tanulmányait még Miskolcon félig autodidakta módon láthatólag befejezván, a következő években nyilván elvégzi még a hiányzó etikai, és teológiai stúdiumokat, de nem Sárospatakon, mert az ottani iskolai anyakönyvben nem szerepel.⁷ Tanulmányai befejeztével (1630) tanítani kezd. Legelőbb a Liptószentandrás melletti Okolicsnán, egykori pártfogóinak, az Okolicsányi-családnak a birtokán „vindictatus”, ahol cseh menekültek (valószínűleg anabaptisták) gyerekeit tanítja.⁸ Ezután a közeli Szent-Iványban lesz rektor.⁹ Valószínűleg itt veszi el feleségül Splényi

⁶ KOVÁCS GÁBOR: i. m. 11.

⁷ HÖRCSIK: i. m.

⁸ REZIK: i. m. 206.

⁹ EVK IV.e.6. 155.

Zsuzsannát.¹⁰ Ez pedig feltehetően annak a besztercebányai Slpényi Jakabnak a lánya, aki 1634-ben volt rektor Szent-Iványban, ahonnan később Rózsahegyre ment lelkésznek.¹¹ Frivaldszky Simon 1635-ben már a Gömör-megyei Csetneken, 1636–1639 közt pedig Breznóbányán rektor. Ezt követően 1639-ben Zólyomlipcsére hívják diakónusnak, itt 1640-ben lelkipásztorrá lép elő. 1640–1646 közt a Zólyom-megyei Garam-Dubován lelkipásztor, végül Németlipcsén (ma: Partizánska Lupča) 1646-tól 1673-ig¹² evangélikus paróchus. A nevezetes Samuel Tranosciust 1648-ban hívja meg oda kántornak.¹³

A tehetős, német eredetű, de addigra elszlovákosodott város papja tekintélyes személy. 1649-ben egy antijezsuita könyvet ajánlanak neki.¹⁴ Ezt a fajta megtiszteltetést az elkövetkező húsz évben még további öt követi.¹⁵ Amikor a korábbi liptói esperes (senior) meghal, a megye összes evangélikus paróchusa a németlipcsei templomban összegyűlve 1653. okt. 14-én egyhangúlag öt választja helyére. Ezt a választást Illésházy György is megerősíti.¹⁶

1653-ban már ingatlana is van, egy negyed porta, amit elcserél egy másikra. A következő évben örökül hagyható adományként (donatio), amellet adókedvezménnyel megkapja a városban a szűcs telkét, amely fél portányi és 25 éve gazdátlan.¹⁷ A következő nyolc évben további több mint fél portányit vesz, majd rétet és kertet is.¹⁸

A városban rendkívül szeretik, a nemesek is. Amikor 1655. szept. 9-én a nemesi közgyűlés éppen azt tárgyalja, hogy a város egy, a Ferdinánd király által engedélyezett malmot akar felépíteni, Simon paróchus ünnepélyesen fellép és ellene mond, mert ez sértené a plébánia malomjogát a meglévő két malmot illetően. A közgyűlés ezt határozatilag tudomásul is veszi.¹⁹ Az egyházi malmok jövedelmét egyébként a város is élvezte. 1661-ben 60 cent (kb. 3350 kg) súlyú harangot öntet a templom részére, rajta a városi előljárók neve mellett az övé is szerepel. A városháza (át)építését is neki

¹⁰ EvK V.68. 355–356. Az 1650-es évek közepén már első lányukat adják férjhez.

¹¹ Itt egymást válthatták. Illés és Jeremiás nevű fiai szintén rektorok. Magdolna nevű leánya Láni Zakariás biccsei rektor felesége lett 1624-ben. REZIK: i. m. 1971. 155.

¹² A különféle források ezt az időszakot eltérően adják elő, különféle, tanítványaitól származó, korabeli visszaemlékezések alapján. A legmegbízhatóbbnak azonban a következő forrás tűnik, amely egyúttal a legrészletesebb: EvK IV.e.6. 155. – Egy másik forrás szerint előbb Okolicsnán tanított, majd 1631 k. Csetneken, ezután több éven át 1639-ig Breznón, ahol sok, név szerint is említett tanítványa volt, majd Dubován lelkipásztor. (EvK V.68. 120.). – Ismét más forrás szerint 1634–1642 közt volt Breznóbányán rektor (RÁCZ Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben I–III*. Lugos, 1889. II. 51.); – illetve, hogy 1634-ben Okolicsnán, 1630-ban és 1638-ben Breznóbányán. (REZIK János: *Gymnasiologia OSzK Quart.Lat.29. 39 és 205. fol.*; REZIK: i. m. 137, 206, 250, 367.; FABO András: *Monumenta evangelicorum I–III*: 1861–1865. III. 57, 62, 286. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1896. adatai e forrásból származnak.

¹³ Ez ott 5 évet tölt el, mielőtt 1653-ban máshová ordinálják. Evangélikus Országos Levéltár, Index Ordinatum, Raab Vilmos regesztái, (továbbiakban: EvOrd) G.III. 28. 54. sz.

¹⁴ (Szerk. ČAPLOVIČ, Ján:) *Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700. I–II*. Martin, 1972–1984. 954. sz.

¹⁵ SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár* (továbbiakban: RMK), III/1, 655–656.; ČAPLOVIČ: i. m. 634, 1229, 2490, 2502. sz.

¹⁶ PHILADELPHY, Moric: *Krátka historia cirkve podľa A. V. evanjelickej Nemecko-Lupčianskej*. H. n. 1883. 14.

¹⁷ Liptovsky Mikulaš, Okresny Archív Mesto Nemecka Lupča, Protocollum civium Lupcza allmanilis (továbbiakban: LUP PROT); Egy porta= négy telek.

¹⁸ LUP PROT;

¹⁹ HÝROŠ, Štefan Nikolaj: *Zámok Lykava a jeho páni*. Turč. Sv. Martin, 1876. 263–264.

tulajdonítják 1663-ban, ám ide csak két oszlopot adományozott, miközben a bíró hálából, hogy Isten megsegítette, mindössze egyet.²⁰

Ami gyermekeit illeti:²¹ Legidősebb leányát, Helénát Johannes Andreae (eredetileg: Kardos) helyi rektorhoz adja feleségül, aki 1652–1657 közt működött a városban, majd 1658–1668 közt Thököly István házi prédikátoraként tevékenykedik. 1668-ban Árvában lelkész, 1672-ben pedig az árvai Trszten-nában. Ekkor bebörtönzik Likava várába, ahonnan aranyon váltják ki. 1684-ben a Hont-megyei Rima-Brézón (Rimavská Brezova), 1695-ben Bagyanban (Baďan) lelképásztor.²²

Második leányát, Justinát Mathias Petrovitzhoz adja férjhez, aki 1660–1668 közt Okolicsnán, később az árvai Alsó Kubinban volt rektor, végül 1713-ban Leštinben hal meg. Ennek második felesége Clementis-lány, fiaik rektorok a 18. sz. elején.²³ E második házasság 1657-ben jöhetett létre, tekintve Zacharias Clementis ez évtől németlipcsei diakónus, és Erzsébet nevű leányának, 1658. jan. 1-jén már gyermeke születik, ahol Frivaldszky Simon a keresztkoma („compater”). Petrovicz első felesége, Frivaldszky Justina ezt megelőzően tehát – nyilván – fiatalon meghalt. E keresztszülőséggel a vő második feleségét mintegy befogadták a Frivaldszky-családba.

Ez a Zacharias Clementis (apja még: Kleban. E család – más néven Klopán – a Frivaldszky család egy mellékága) Breznón Frivaldszky Simon diákja volt, aztán Rózsahegyen lett rektor, 1657–1660 közt Németlipcsén diakónus, 1660–1663 közt Okolicsnán, 1664-ben Dubravicán lelkész. Itt hasonnevű fia gyermekének keresztelőjén, – akinek édesanyja Stefan Regis lánya, – szabálytalanság történik. Frivaldszky Simon felesége az említett keresztelést emiatt megtámadja („interat”). Az említett ifj. Zachariusról még azt tudjuk, hogy később Sáros megyében lesz rektor, Késmárkon ad ki hőskölteményt.²⁴ Az említett keresztelésben – mint kiderül – az keltett visszatetszést, hogy a lelkész (a nagyapa) Clementiséknek a kislányát a szülők kérésére Johannesnek keresztele. (Utólag úgy magyarázták, hogy ezt Johannának kellett érteni. Nem tudni, mi állt a dolog háttérében.)²⁵

A harmadikat, a legkisebbiket, Katalint 1665. máj. 3-án adja férjhez Izaiáš Rotarides diakonushoz.²⁶ 1672. márc. 2-án a szepesi püspök katonai segédlettel a németlipcsei templomot birtokba veszi és átadja egy katolikus kanonoknak. 1673. aug. 25-én Szelepcsényi esztergomi érsek Zólyom, Túróc és Liptó megyék 33 lelkészével együtt Frivaldszky Simont is a pozsonyi bíróság elé idézi.²⁷ 1674. május 10-én reverzálist íratnak velük alá, hogy felhagynak a lelkési tevékenységgel.²⁸ Sőt, ez a Rezik által „jó embernek”, a „megye legtisztelietreméltóbbjának” nevezett személye még katolizál is, mert – mint mondja – nem tudja feldolgozni magában az említett keresztelési botrányt. A kortárs evangélikus szerzők a vádat rágalmazásnak minősítik,²⁹ és katolizálásáért súlyosan elítélik. Németlipcse polgárai megbecsülését mindazonáltal nem veszítette el.

Az 1679. évben, amelyben a város kuruc és labanc hadak felvonulási területe volt, nov. 2-án halt meg fertőző betegségben. Az egész város megsiratta, bár akkor már magánember volt, de haláláig

²⁰ PHILADELPHY: i. m. 15.; *Kronika nemecko-lupčianska*. = Časopis Muzealneje Slovenskeje Spo-ločnosti, 1903) (továbbiakban: *Kronika*) 73.; HYROŠ: i. m. 265.; LUP PROT;

²¹ EvK V.68. 355–356.

²² FÁBO: i. m. III. 84, 86, 312, 348.; REZIK: i. m. 1971. 138, 207, 499.

²³ REZIK: i. m. 137, 138, 530.

²⁴ REZIK: i. m. 95, 149, 217, 275, 495.

²⁵ REZIK János: *Gymnasiologia OSzK Quart.Lat.29. 39 és 40. fol.*

²⁶ *Kronika* 35; PHILADELPHY: i. m. 15.

²⁷ PHILADELPHY: i. m. 15; KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evang. Prediger... I–III*. Leipzig und Ofen, 1789. III. 290.

²⁸ RÁCZ K.: i. m. II. 51.

²⁹ LANI, Georgius: *Funda Davidica*, Leipzig. 1676 „K” ív; SEXTI, Johannes–BERIUS, Johannes: *Animadversiones...* Leipzig, 1676. 73.; FÁBO: i. m. 1861. III. 52.

szerette a németlipcseieket. A templomba temették, a koporsót szenátorok vitték. A történetírók szerint volt olyan jelentős személy, mint maga Illésházy (IV.) György, a trencsényi és lipcsei főispán (korábban Thököly, 1684 után a császár pártján).³⁰ A Frivaldszky Simonról szóló – protestáns – források vagy méltatják emberi értékeit, de nem említik konverzióját, vagy említik, de emberi értékeit hallgatják el.

A teljesség kedvéért még annyit, hogy három lánya után két fia is született. Mindketten jó iskolákba jártak, több köszöntő vers maradt fent a nevük alatt különböző alkalmi versgyűjteményekben.³¹ Az idősebbik, Frivaldszky Imre külföldre ment, Németországba tanulni, majd Lengyelországba rektornak, vele a kapcsolata az itthoniaknak megszakadt. A fiatalabbik, Frivaldszky Ferenc apja katolizálása után evangélikus rektor lett Németlipcsén, majd ugyanott az utolsó lelkész, mielőtt a templomot a katolikusok másodszor, s ekkor már véglegesen visszafoglalták.³²

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

A pataki agenda két kiadása.* Pataki agenda, illetőleg puritán agenda néven ismeretes a Medgyesi Pál (1605–c. 1663) szerkesztette *Liturgia Sacrae Coenae* (1658).¹ Miért és miként került sajtó alá kétszer ez a tizenkettődrét kötetke?

A magyar puritánok mozgalma – többek között – az örökölt református szertartási szokások megváltoztatására irányult. Szenci Molnár Albert zsoldárainak befogadása s egyeduralomra jutása nagyrészt mozgalmuk eredménye. Ezzel együtt a magyar istenes énekek elhagyása és a magyar gregorián elszorítása is velejárója csöndes térnyerésüknek. Magyarországon a középkori énekes örökség másutt péld nélküli mértékben folytatódott az óprotestáns szertartásban. Ennek megvétele és irtása a puritánok – másként dicséretes – működésének árnyoldala. Szertartási reformjaik is ezzel kapcsolatosak. A megállapodott szertartási kötétségek tudnivalóit zömében a gyakorlat során, tehát szóban és kézírásban adták tovább a prédikátorok nemzedékei. A részleteket egyes nyi-

³⁰ PHILADELPHY: *i. m.* 15.; HYRŐS: *i. m.* 265–266.; LUP PROT;

³¹ ČAPLOVIČ: *i. m.* 208, 224, 1127, 1140. sz.; ill. RMK II. 920, 1125, 1184. sz.

³² Életükről bővebben: ID. FRIVALDSZKY János: *Három új Hungarica és szerzőjük.* = Magyar Könyvszemle, 1998. 2. sz. 138–140.

* Készült az OTKA (T 026146) támogatásával.

¹ RMK I. 933 – A korabeli iratokból a szerkesztő személyére és az agenda keletkezésére vonatkozó adatokat SZOMBATI János összegyűjtötte, ezek alapján már a 19. században ismeretes volt a szerkesztő személye, vö. HEGEDÜS László: *Adatok és tanok a XVII. századi magyar ref. Egyház életéből.* = Sárospataki Füzetek (1.) 1857. 349–366. – Az ágendát szerkesztő bizottság többi tagja volt: Porcsalmi János (1614–ante1681) tályai lelkész, Tolnai Dáni János (1606–1660) 1656-tól tarcali lelkész, és Veréci S. Ferenc (1607–1660) pataki lelkész. – A keletkezés történetét feldolgozta immár klasszikus, de nem mindenütt elfogulatlan tanulmányában ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. /A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai./ – Az ötvenes évek szemléletének bélyegeit viseli, és a liturgikus kérdéseket éppen csak említi gazdaságtörténeti alapozású áttekintésében MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen.* Bp. 1952. – Az elnevezésre vö. BENEDEK Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.* Örisziget, 1971. 210–212, 234. DIENES Dénes: *Liturgia Sacrae Coenae. 340 éves a tiszáninnyi puritánus úrvacsorai rendtartás.* = Sárospataki Füzetek (2.) 1998. 66–76. – Az agenda két angolból fordított imádságának szövegösszefüggéseit tisztáztam: *A pataki agenda és a Praxis pietatis.* = Könyv és Könyvtár (25.) 2003. 65–98., *Liturgia Sacrae Coenae...* Patakon, 1658. S. a. rend., szerk., jegyz., tan. írta: FEKETE Csaba. Sárospatak, 2003. /Acta Patakina XV. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 3./

latkozatokból, a megmaradt protestáns graduálok tételeiből rakhatjuk össze. Sok kérdójellel. A liturgia sok kérdéséről nem adnak átfogó képet az ágendák. Csupán egyes részterületekre (vitatott kérdésekre) vetnek fényt, főként a református tanítás hitviták tüzeiben fogalmazott tételeit taglalják.

1621-ben jelent meg az a pfalzi hatásokat rögzítő szerkönyv, református ágenda, amelyet Milotai Nyilas István a debreceni és erdélyi gyakorlatból elsajátított.² Rejtett belső polémiát gyaníthatunk ebben is, az Alvinci Pap Péter hamarosan szintén megjelent kassai ágendájában is.³ A óprotestáns köztes állapot ékes példája Samarjai Máté János ágendája,⁴ ez a liturgiát is értelmező legkorábbi magyar protestáns áttekintés. Ugyanabban az évben jelent meg, mint az igen hasonló szemléletű Öreg graduál,⁵ valamint a puritán Medgyesi Pál angolból fordított kegyességi könyve a Praxis pietatis.⁶

Medgyesi az úrvacsora újszerű felfogását, a szent jegyek osztásának megváltoztatott rendjét Gyulafehérvárott gyakorolta a fejedelmi udvar tetszésére. Sárospatakra kerülve ugyanezt próbálta a fejedelemsasszony hathatós támogatásával. A gyülekezetek és lelkészeik elleneztek a szertartási újítást, és Lorántffy Zsuzsannával is szembefordultak. Ezért még 1656. táján sem érett meg annyira az idő, hogy a megváltozott szertartás elfogadtatását és bevezetését mindjárt sikerrel kísérelhesék meg szélesebb körben is, tehát a tiszáninnen traktusok (esperességek, egyházmegyék) egész területén. Az elfogadtatás több zsinaton olvasva, újratárgyalva és a szöveget módosítva ezután sem ment egykönnyen. Medgyesi prédikációkat mondott el előzetesen Patakon, telve az akkori református zsinatok rejtjeles rosszállásával, és munkáit meg is jelentette.⁷

Végül, hogyha a címlapon olvasható keltezésnek minden tekintetben hitelt adhatunk, két évvel később, talán már 1658 nyarán, de az év folyamán mindenképpen megjelent a zsinaton megszavazott pataki ágenda.⁸ A megváltozott közhangulatnak Zoványi nem tudja pontos okát adni, a fejedelemsasszonytól anyagilag is függő nemesség erőteljes akcióját gyanítja a háttérben, amely döntően hozzájárult a Lorántffy Zsuzsánna kívánságának teljesüléséhez, illetve a lelkészek és gyülekezetek ellenállásának elnémitásához.⁹

² RMNy 1251 – vö. TóTH Kálmán: *Milotai ágendája*. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár – Bukarest, 1957. 602–603. Egyik példányáról, amelyet a 19. században is használtak GOMBÁNE LÁBOS Olga: *Megjegyzések Milotai Nyilas István Ágendájához*. = Könyv és Könyvtár (11.) 1977. 85–93.

³ RMNy 1263 – vö. még HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994. /Humanizmus és reformáció. 21./ 109–111.

⁴ RMNy 1654 – vö. KATHONA Géza: *Samarjai János gyakorlati theológiája*. = Theologiai Szemle (16.) 1940. 323–544. Külön: Debrecen, 1940. /Theologiai Tanulmányok 61./

⁵ RMNy 1643

⁶ RMNy 1639 – vö. még ESZE Tamás: *A magyar Praxis pietatis*. = Könyv és Könyvtár (3.) 1963. 43–79. – V. ECSÉDY Judit: *A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv*. = Magyar Grafika 1994: 39–44. – A Zoványi munkájával egy időben megjelent első monográfia végén Medgyesi munkáinak bibliográfiájában nem tüntette föl, és csak következtetett egyes hasonlóságokból arra, hogy Medgyesi a szerkesztő: „E szabályzatot Medgyesi szövegezte, az előszót is ő írta hozzá. Neve nincs ugyan rajta seholsem, de a Praxis pietatis-ra való többszöri utalás alapján állításunk valószínű...” CSÁSZÁR Károly: *Medgyesi Pál élete és működése. Irodalomtörténeti tanulmány*. Bp. 1911. 82.

⁷ *Isteni és Istenes Synat*. Többire valamint először az Saaros Pataki Eccleliában 6. Junii. Az Vr napján 1655-ben, el praedicáltatt... Sárospatak, 1656. RMNy 2606 (ugyanez más műveivel együttesen is megjelent másodszor, RMK I. 960). Vö. ZOVÁNYI: i. m. 322–325.

⁸ Rozsnyai ebben az évben kezdett önállóan nyomtatni; Renius valószínűleg 1657-ben meghalt. Vö. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája*. Sárospatak, 1958. /A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei. 14–16./ 61. – TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 36–37.

⁹ ZOVÁNYI: i. m. 325–326.

A Tiszáninnen teológiai hagyományába belegyökerezett agenda¹⁰ szövegkiadásához 2003. május végén megtekintetem nemzeti könyvtárunk példányait, mert a Sárospatakon meglévő példány néhány levele csonka (az ép példány Nyizsnyij Novgorod foglya)¹¹, és a szöveg kézíratos kiegészítése nem kétségtelen, valamint néhány helyen egyes ékezetes betűk vagy szavak halvány volta megerősítést kívánt. Futólagos belelapozáskor az Országos Széchényi Könyvtár harmadik példányában helyenként eltérő betűformákra és szóalakokra bukkantam.¹² A teljes szöveg tüzetes átvizsgálása eldöntötte, hogy nem csupán a nyomtatás folyamán történt helyenkénti javításokról, nem is valamilyen okból történt részleges újrasedésről, hanem – talán az első kiadás némi töredékét kivéve – a szöveg változatlan, és szó szerinti újrasedéséről van szó, tehát egy második, változatlan kiadásról. Ennek bizonyosságait alább előtárom. Előtte szükséges a nyomda állapotát jellemeznem.

A betűk keveredése a pataki nyomda ekkori kiadványaiban általános.¹³ Nincs szó tehát arról, hogy például nagy sietség vagy valamilyen fenyegetett helyzet következménye a szöveg újrásze-

¹⁰ A kenyér és pohár fölött mondott (de későbbi) pataki imádságot a Ravasz László szerkesztette agenda is beiktatta alternatív rendben (*Istentiszteleti rendtartás a magyar református egyház számára*. Bp. 1930. /Református egyházi könyvtár. 24–25./ Azonban ennek a két imádságnak a szövege az 1658-ban olvashatótól teljesen független. – Egy évtizeddel az után, hogy a VIII. Budapesti Zsinat által elfogadott – Bartha Tibor irányításával szerkesztett – rendtartás ezt kiküszöbölte (*Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*. Kiad. a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp. 1985.), a Tiszáninnen egyházkerület visszatért saját hagyományához, amint ezt megtehetette; vö. SZÖNYI György: *A tiszáninnen iúrvacsorai rendtartás*. = Sárospataki Református Lapok 1995. 3–5.

¹¹ Ez az M. 531. b jelzetű példány, vö. *Трофейные книги из вивлютеки Шарошпатакского реформатского колледжа (Венгрия) в фондах Низгородской государственной областной универсальной научной вивлютеки. Каталог*. Составители: Е. В. ЖУРАВЛЕВА, Н. Н. ЗУКОВ, Е. А. КОРКМАЗОВА. – *Displaced Books from Sarospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library. Catalogue*. Moscow, 1997. 0594. tétel.

¹² Az első példányt az Országos Széchényi Könyvtár 1930. 128. számon gyarapította; egybe van kötve az RMNy 2550 teljes példányával. Címlapján tulajdonbejegyzést olvashatunk: „Est Alberti Ladanyi ab anno 1671. 12. Maji.” Ladányi N. Albert (kb. 1650–1711), Sárospatakon 1668. május 15-én iratkozott be, az ágendát mint tógátus diák vásárolta. Főiskolai tanulmányai után Rimaszombatban volt rektor, majd prédikátor Feleden, Kassán, Tarcalon, Szakályon. – Az első kötetstáblán belül beragasztott későbbi címeres exlibris F. D. kezdőbetűkkel a 18. századból, a 147×90 mm méretű félbőr kötés gerince aranyozott, LITURGIA felirattal, a tábla dísztelen, barna. – A második példányban tulajdonosi bejegyzés nincs. Ötbordás 150×100 mm méretű fekete bőrkötése, a bélyegző felirata szerint, a „Gottenmayer könyvkötő műint. Budapest” munkája. Gerincfelirata: | Liturgia | sacrae | coenae. | Sárospatak | 1658. | – A harmadik példány korábban <Lit. 1098.> jelzettel, tábláján [Fazakas József] kézírásával: „A könyvkötéskor a körülvágásnál felül megcsonkult néhány levél. Egyébként teljes.” A 144×96 mm méretű félbőr kötés vízszintes gerincfelirata: UR VACSORAJANAK KI O SZTASABAN VALO REND. 1658.

¹³ Az idegen betűk hozzákeveredésére Medgyesi Pál Patakon nyomtatott prédikációinak csupán címlapjairól választottam ide néhány idézetet szemléltetésül. Elválasztójel (az itt látható, és nem a szokásos módon): könyhullat= fokban (*Sok jajjokban...*); In= fegeből (*Rab-szabadeto...*); gyu= ladoz (*Rohogó tűz...*). – Kötőjel (igekötő és ige összekapcsolásában): meg=olthassátok (*Ezékias kir. Hiti. Avagy Hit-ostroma...*); Fel=gerjedi; meg=eméltzi; fel=gyujtja (*Rohogó tűz...*); Boros-jenöt=is (*Magyarok Hatodik Jajja...*). – Antikva és kurzív keveredése: MUNKACSNAL (*Igaz Magyar-Nep Negyedik Jajja...*); (oh nagy Iften!); modjára; jöhető; firatja, firattatja (*Ötödik Jaj és Siralom...*).

dése, vagy egyes megoldások következtetlensége.¹⁴ (Ne feledjük az állandó török veszélyt, erről elég szó esett Medgyesi Pál prédikációjában.) Patak ekkori nyomdászának, Rosnyai Jánosnak nem lehettek mindenkor szétválogatva a betűi. Volt elég kastája, de ezek mintegy harmada számára nem volt hely a tipográfiában, ezeket a könyvtárban őrizték.¹⁵ Az is valószínű, hogy defektusos betűi pótlására nem volt módja.¹⁶ Szedésében nem ritkák az idegen betűalakok. A kurzív szövegben háromféle kurrens *v* és *z* következik találomra. Egyazon szóban is lehet kétféle *z*. Ugyanez megesik *ß* és *lz*, *lf* és *fs* (sőt *ß*) kötetlen váltakozásában. Az antikva kurrens szövegben kurzív *j*, *?*, *!* és *:* is felbukkan, de ennek fordítottja sem ritka; kurzívban *!*, *:* és *?* teljesen rendszertelenül előfordul. Például a verzálban is keveredik – bár valamivel ritkábban – *U*, *V* és *U*. Elválasztó jelül vagy kötőjelként – és ferde vagy vízszintes = egyaránt használatos.¹⁷ Ezek a vonások nem tartoznak a gondosan szedett és szép könyv ismérvei közé. A kutatásnak ebből annyi haszna van, hogy az ilyen nyomtatványban óhatatlanul és gyakrabban felbukkannak egyes apró eltérések, ez által tisztázható, hogy lehet-e szó egyetlen szedés két változatáról (részbeni újrasedésről), vagy pedig megállapítható-e a teljes szöveg újrasedése.

A két eltérő kiadást így különböztetem meg:

Ⓐ változat a Sárospatakon őrzött, valamint az Országos Széchényi Könyvtár első és második példánya; – ezt vélem korábbinak, illetve első kiadásnak;

Ⓑ változat az Országos Széchényi Könyvtár harmadik példánya; – ezt vélem későbbinek, illetve változatlan szövegű újrasedésnek vagy második kiadásnak.

Két aprócska eltérés már a címlapon felfedezhető. A cifrák szegélyezte címszöveg alatt, a legelső sorban egy fél arabeszk, jobbra a legszélső, nem azonos helyzetben van. Ⓐ: megfordult; Ⓑ: helyes. Ugyanakkor az impresszum két sora mellett is más a szegélyező arabeszk elrendezése; Ⓑ: a mandula alakot formáló száracskák között kis nyílás van, Ⓐ: nincs.

Az ajánlás végén a záródísz a szövegtől Ⓐ: 11 mm, Ⓑ: 15 mm távolságra van. A kötetke végén a záródísz (olaszkorsó) a VÉGE szó alatt szintén nem egyforma távolságra van a szövegtől, Ⓐ: 9 mm, illetve Ⓑ: 12 mm.

Egy lap szövegében olyan egyezést találtam a két változat között, amely némi óvatosságra int. Mindenütt (kurzívban is) csupán ő használatos Patakon, csupán egyetlen alkalommal van ő Ⓐ és Ⓑ szövegében: „Az Vr az ő Lelke által...” mondatban (31). Rosnyai nyomtatványában az ő igen ritkán található, mint (hibásan) a „Külön ülő keresztyén” e mondatában: „Nőét-is eleget guggolá az el-veszett világ”¹⁸, vagy a böjti prédikációk végéhez ragasztott könyörgés elején: „el-töröllöd”.¹⁹ Nem sikerült másutt rábukkannom *ß* helyett *f*; betűre, ez csupán itt fordul elő az agenda mindkét

¹⁴ Összehasonlításul átvizsgáltam az RMNy 2487, 2549, 2604, valamint egy Medgyesi műveit tartalmazó kolligátum szövegeit (RMK I 934 + I 960). Ezekben Medgyesi helyesírásának ingadozására és alakulására számos példa kínálkozik, amelyek a pataki agenda két kiadásának lapjain is általánosak.

¹⁵ 29 pár volt a nyomdában, 14 a Református Kollégiumban. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája...* 35.

¹⁶ A Harsányi István által közölt későbbi leltárakban is találunk „hijjával vagyon”, „confusa”, és „sok hijjával van. Ugymint nintsen a B. F. H. J. O. T. X. Y. Z. V.” megjegyzéseket. Vö. TAKÁCS Béla: *Comenius sárospataki nyomdája...* 108–109.

¹⁷ Szemléletes ez a ferde = például Czeglédi István hitvitázó művének címlapján a PAJ=TARSI SZO=BESZEDE szavakban (RMK I 946).

¹⁸ Ez a *Hatodik Böjt napi Prædicatio*. Sárospatak, 1657. 30 (RMK I 923).

¹⁹ *Ötödik jaji és siralom...* Sárospatak, 1658. 44.

kiadásában ezen a lapon. Ezt az utóbbi szükségmegoldást – mert nem volt öntőműszere – Huszár Gálnál találjuk (Komjáti graduál, 1574).

A pataki agenda első kiadásának szedése valamely részében együtt maradhatott volna Rosnyai nyomdájában, bár a régieknél nem volt szokásos a szedés állva hagyása. De egy ötíves kötetke terjedelme és betűigénye eltörpül például a szintén 12° formátumban nyomtatott Tokaj-Tarcali hitvallás 33 ½ vagy a Buzinkai logikája 29 ½ íves terjedelméhez képest. Maradhatott volna valamennyi a korábbi szedésből akkor is, ha az első után a második kiadás nyomtatása hamarosan sürgőssé vált. Erre nincs adatunk. Az sem volt szokás, hogy átemeljenek egész sorokat újraszédéskor. Talán mégis történt valami ilyesmi? Találgatásokra azért kényszerülök, illetve az β helyett f ; ugyanazon szóban előfordulását nem hagyhatom említés nélkül. Ilyen egyszeri és jellegzetes egyezés nem magyarázható meg tökéletesen azzal, hogy a szedő gépiesen dolgozott. A kötetke egészében azt mutatja, hogy az ékezésbeli különbségek, javítások vagy sajtóhibák a teljes kötetben mintegy véletlenül szóródnak, nem sikerült megállapítanom, hogy bármelyik íven kétségtelenül azonos, másutt meg végig eltérő megoldásokkal találkozunk. Mindezekkel együtt vélem az $\textcircled{A}$ és $\textcircled{B}$ változatot első illetve második kiadásnak.

A szavak végén szokásos betűalakok között vannak hosszú szeriffel és a nélkül formáltak (például $\text{e}\text{—}$, $\text{m}\text{—}$, $\text{n}\text{—}$, $\text{t}\text{—}$). Ahol a sorban nem alkalmazta a szó elválasztását a nyomdász, ott az őr ezekkel töltötte ki. A kétféle formájú betű keveredik $\textcircled{A}$ és $\textcircled{B}$ szövegében, ezt nem tudom reprodukálni. Egy helyen a 'Pohárt-is' szó nagy kezdőbetűjének bal oldalt nyúlánya van $\textcircled{A}$ szövegében²⁰, $\textcircled{B}$ szövegében nincs (ez az 5. lapon a legelső sor kezdőszava).

A kiadványban igen gyakori jelenség az antikvába keveredett kurzív j , illetve a kurzívban fölbukkanó antikva j . A sok példa közül néhányat választottam $\textcircled{A}$ ~ $\textcircled{B}$ sorrendben): akarja ~ akarja (4); nyujcsa ~ nyujcsa (8); *ju/sit* ~ *ju/sit* (9); Bejte ~ Bejte (10); fejeiben ~ fejeiben (10); Módját ~ Módját (10); jó ~ jó (12).

Szintén elegendő néhány példa a tömegesen használt kétféle kötőjel eltéréseiből is: hálá-adással ~ hálá=adáással (39); meg=bocsátom ~ meg=bocsátom (43); Aldjon-meg ~ Aldjon=meg (59).

Szükségtelen volna példákat válogatnom a : ? ! írásjelek eltérő használatából, mert van elegendő szemléletesebb példánk a két változat azonosságának vagy különbözőségének eldöntésére.

Az második kiadás szövege sorról sorra követi az elsőét. Elvétele tapasztalható némi eltolódás, de csak töredékszó helyett teljes szó vagy több szótag kerül át másik sorba néhányszor. Soreltolódás nincs egyetlen lapon sem. Például egyik lapon kötőjellel kapcsol egy szót $\textcircled{A}$ az utolsó előtt sor végén: s-, az utolsó sort így kezdi: több. $\textcircled{B}$ nem használ kötőjelet, a kötőszót is átviszi, így kezdi a legelső sort a második kiadás: s' több (10). Egy ízben $\textcircled{A}$ elválasztja a Bol- lyon szót, $\textcircled{B}$ átviszi a következő sorba: Bollyon (31).

²⁰ Úgy látszik, ezt a kezdőbetűt ritkábban használta a nyomdász. Több helyen megtalálható a 12° pataki kiadványokban, így Buzinkai logikájában (*Institutionum dialecticarum libri dvo...* Patakini, MDCLIX. RMK II 938) például a Perficientes (77), Proportio (208), Precamur (311), Possibile (383), Propositio (416) és Primarius (460) szóban. Nem találtam a II. Helvét Hitvallás kétnyelvű kiadásában (RMNy 2549), holott az A, $\mathcal{A}$, B, D, F, M, R stb. kezdőbetűkből is van a nyomdának egy díszesebb alakja, amelyet szintén találok használni Rosnyai. De megvan nagyobb fokozatban ez a kezdőbetű például a Medgyesi prédikációinak 4° kiadásában a 'Pataki' szóban (a *Rab-szabadetó...* címlapján), vagy a 'Prædikállotta' szóban (*Örödik jaj*, címlap).

A 11/12. lap a helyes custos és hibás/helyes folytatás példáját kínálja. ①: aján- ②: aján-, – ellenben a következő lap tetején az első szó ①: dékuvaknak ②: ajándékuvaknak. A lap tetején ① lefelelte a szó elejét, de ② ezt javította.

Egy ízben hibásan í található az ① szövegében, ezt ② helyesbítette: *ihol* ~ *ihol* (14).²¹

② többször javította az ① szövegének sajtóhibáit, pótolta a hiányzó ékezeteket (a hibás és javított szóalakok mindig ① ~ ② sorrendben következnek, és a szöveget követi a kurzíválás is): *buzgósággal* ~ *buzgósággal* (29); *éz* ~ *ez* (29); *kézdéd* ~ *kezded* (22); *kőlön* ~ *külön* (17); *Mágyar* ~ *Magyar* (10); *nékié* ~ *nékie* (26); *nevézendő* ~ *nevezendő* (18); *parantsolatokkal* ~ *parantsolatokkal* (21); *Vegyetek, Egyétek, Igyatok* ~ *Vegyétek, Egyétek, Igyátek* (21); *vejedő* ~ *vewendő* (19); *vocsorált* ~ *vacsorált* (9); *érdemért* ~ *érdeméért* (34).

① helyes szóalakjai nyomdahiabásak ② szövegében: *adja* ~ *ádja* (24); *Egyházi* ~ *Egyházi* (7); *és* ~ *és'* (31); *kegyes* ~ *kégyes* (45); *lelki* ~ *leki* (45); *Meg-aldáfról* ~ *Meg-adáfról* (7); *mértékünkkhöz* ~ *mértékünkkhöz* (4); *mienkel* ~ *miénkel* (10); *mindgyárt* ~ *mindyárt* (5); *Tányerra* ~ *Tányéra* (7); *ult.* ~ *utl* (7); *utánn* ~ *ütánn* (31).

Eltérő alakú ragok találhatók néhányszor ① szövegében és ② szövegében, tehát *ű* ~ *ő*: *neméből* ~ *neméből* (17); *Kenyérből* ~ *Kenyérből* (17); *töllem* ~ *tülem* (19).

Eltérő ékezetek, betűalakok, szóalakok ① szövegében és ② szövegében nem ritkák: *ajándékuvakat* ~ *ajándékuvakat* (11); *a'* ~ *az* (31); *alat* ~ *alatt* (25); *áldott* ~ *áldot* (19, 56); *ártatlanlágával* ~ *ártatlanságával* (37); *bellő* ~ *belső* (53); *bizonfágot* ~ *bizony-ságot* (39); *buzgósággal* ~ *buzgósággal* (29); *ceremoniakért* ~ *ceremoniákért* (32); *egyeségben* ~ *egyeségben* (26); *el-keféttem* ~ *el-kézféttem* (14); *érdeméjért* ~ *érdeméért* (22); *erezheffem* ~ *érezheffem* (34); *erőfséteffék-meg* ~ *erőfsétefsék-meg* (45); *gyűlölfégimmel* ~ *gyűlölségimmal* (37); *holt* ~ *hólt* (34); *igazfágul* ~ *igazfágul* (26); *Isten* ~ *ISTEN* (26); *jokért* ~ *jókért* (33); *joval* ~ *jóval* (53); *Junii* ~ *Juny* (10); *kegyelmelféiről* ~ *kegyelmelségiről* (32); *keljen* ~ *kellyen* (22); *maga/ságát* ~ *magasságát* (39); *Magoknak* ~ *magoknak* (10); *melyfege* ~ *mélyfege* (47); *modon* ~ *módon* (46); *nyavalás* ~ *nyavalyás* (34); *rám* ~ *rám* (52); *repettem* ~ *repéttem* (33); *ßent* ~ *fzent* (13); *f-lelkedhez* *szoréthas* ~ *s-lelkedhez* *szoréthas* (21); *fzent* ~ *Szent* (31); *fzokat* ~ *fzokat* (46); *fzolgáodat* ~ *fzolgálódat* (34); *fzoljon* ~ *fzóljon* (43, 46); *fzollyon* ~ *fzóllyon* (46); *Szencséggel-való* ~ *Szentséggel-való* (47); *telépedheffem* ~ *telépedheffem* (52); *Tiszánn* ~ *Tiszán* (12); *tőredelmésséggel* ~ *tőredelméfféggel* (31); *Ur* ~ *Ur* (5); *valófágos* ~ *valofágos* (21); *volt* ~ *vólt* (42).

Néhány ízben a Medgyesi nyelvé jellemző és munkában található -ét alakú ige-képző a ma használatos köznyelvi alakban tűnik föl (① -é-, ~ ② -i-; ennek a fordítottjára nincs példa; (Rosnyai nyelvjárása, vagy a sociusé, eltért a Medgyesietől): *erőfsécen* *meg* ~ *erőficsen* *meg* (9); *meg-fefzétetik* ~ *meg-fefzittetik* (22); *Idvezétőnk* ~ *Idvezi-tőnk* (24); *fel-fzabadéttatásunk* *felől* ~ *fel-fzabadittatásunk* *felől* (31);

Különírás, egybeírás tekintetében csupán néhány helyen van különbség ① szövegében és ② szövegében: *halála által* ~ *halála által* (26); *mintha* ~ *mint ha* (10); *mivel-hogy* ~ *mivel* *hogy* (26); *ugymint* ~ *ugy* *mint* (24).

Néhányszor az is megtörténik, hogy ponttal rövidített szóalakot találunk, például: ① *Euangeliftak*, és *Szent Pál* ~ ② *Evangeliftak*, és *Sz. Pál* (5).

Medgyesi Pál a maga Geleji Katona István gyakorlatát vitató helyesírási gyakorlatában eleinte nem használta az -y betűt, e helyett „horgas vonétással” jelölte

²¹ Ritkán előfordul más kiadványokban is ez a betűcsere, például: „néha meg-înt” Medgyesi Rákóczi György felett mondott halotti beszédében: (Erdély... hármazajja... 30).

a jésedést²² (' ~ y), későbbi munkáiban fokozatosan ő is a mai köznyelvi jelölést alkalmazta. ④ -' ~ ⑤ -gy- : *frig'ed* ~ *frigyed* (47); Veg'étek, eg'étek ~ Vegyétek, egyétek (48). Az első kiadás elején több ilyen szóalakot találunk, majd ezek ritkulnak; a második kiadásban helyenként ez is módosul. A fordítottja, tehát -gy helyett -g' nem fordul elő.

Ugyancsak megtaláljuk Medgyesi munkáiban az e korban általánosan (például Pázmányánál is) ingadozó -c/k használatát szó végén. Itt is vannak különbségek a két kiadásban, és bár ellenpéldákra is bukkanunk, a későbbi fázis inkább és aránylag jobban jellemzi a ⑤, mintsem az ④ szövegét.

④ szövegében szóvégi -c ~ ⑤ szövegében szóvégi -k található némelykor: *adatatic* ~ *adatik* (8); *annac* ~ *annak* (7); *bocsátjuc* ~ *bocsátjuk*; *ezec* ~ *eze*; *valjuc* ~ *valjuk* (6, 39); *Sacramentumnac* ~ *Sacramentumnak* (3). Ugyanez elvétve szó közepén is előfordul: *őröcké* ~ *őrökké* (3); *szűkölködöckel* ~ *szűkölködőkkel* (32). Nem tudatos és következetes javításról van szó, ezt bizonyítja az, hogy ugyanakkor a betűcsere fordítottjával is találkozunk.

④ szövegében szóvégi -k ~ ⑤ szövegében szóvégi -c: *concludaltanak* ~ *concludaltanac* (10); *haragjánac* ~ *haragjának* (19); *Márk* ~ *Márc* (6); *melynek* ~ *melynec* (4); *nékünk* ~ *nékűnc* (43); *utolsó Articulufunk* ~ *utolfo Articulufunc* (7).

④ szövegében V ~ ⑤ szövegében U és fordítva: *Euangelistak* ~ *Evangelistak* (5); *Uj* ~ *Vj* (31); *Ung* ~ *Vng* (10); *Ur* ~ *Vr* (3) (25); *Ur* ~ *UR* (26); *Urunk* ~ *Vrunk* (8); *Vr* ~ *UR* (31).

Ennyi példa elegendő annak szemléltetésére, hogy a korábbi szöveget gépiesen és betű szerint követte a későbbi újraszédéskor a nyomdász. Közben néhol elvétette a betűt, vagy nem is nagyon válogatta, ami az összekeveredett betűcsaládok közül a kezébe akadt, azt használta. Egyszóval a Patakon e tájban készült könyvekre általában jellemző apró eltérésekkel vagy pontatlanságokkal dolgozott. Többére javította az észrevett sajtóhibákat, de néhány újabbat is elkövetett vagy nem vett észre a korrigálás folyamán az egyébként teljesen változatlan szövegű és beosztású második kiadásban.

A példából látható, hogy ⑤ szövegében (azaz a második kiadásban) néhányszor javítás történt; és Medgyesi által nem használt alakú rag (-*búl*, -*bűl*) meg képző (-*ít*) csak ebben található meg, ④ szövegében (azaz az első kiadásban) nem. Főntebb ugyanezt említettem a -' ~ -gy kicseréléséről. Ezek az apróságok döntik el, hogy a két szedésből melyik lehet korábbi, melyik későbbi. Az összes többi eltérés ugyanis vegyesen fordul elő.

Mikor és miért készülhetett a második kiadás? Az 1658. év (vége felé megjelent?) első kiadás után mindjárt az 1659. évben, azért, mert az első hamarosan elfogyott? Nem ismerjük a példány-

²² Az Erdély s-egesz magyar nep... harmas jajja... végén írja ezeket az errata után: „az y-nal én az régi Mag'ar Jráfnak állapotja fzerént, nem akarván élni, tsak horgas vonétáfsal jeg'zettem meg fenn, az nég' lág' betöket...” (84). E szakaszt hosszabban is, de átírva idézi TAKÁCS Béla: *Come-nius sárospataki nyomdája...* 52–54. Későbbi munkáiban Medgyesi, és például a prédikációi gyűjteményes kiadásaihoz írt előszavakban, nem folytatta ezt a helyesírási gyakorlatot. A pataki ágendában sem végig követi ezt; gyakori, hogy más helyesírási jellemzők is vegyesen bukkannak föl, az agenda előszavában sűrűbben, később csak elvétve. – Vö. még *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Kiad. TOLDY Ferenc. Pest, 1866. 708–712. – SZATHMÁRI István elsősorban Toldy közreadása nyomán jellemzi Medgyesinek a Geleji Katona helyesírási és nyelvhelyességi elveivel való polemizálását a *Decalogvs Politico-Ecclesiasticus...* (RMNy 2309) előszava alapján: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968. 402–404.

számot. Tudjuk, hogy a hitvallást (amely háromszáz lapos könyvecske), valamint Medgyesinek a presbitériumról való húsz leveles rövid tanítását egyaránt ezer példányban nyomtatták.²³ Ha az ágendából is ennyi készült volna, biztosan nem fogyott volna el hamar. Nem tudjuk, hogyan történt az agenda elterjesztése. Szétszathatták az esperességek lelkészeinek bekötve. Megvásárolhatták a lelkészek és érdeklődők krúdában és ki-ki tetszése szerint bekötöttette az ágendát (például üres levelekkel együtt). Lehetséges, hogy a fejedelemasszony szétküldte, és akkor biztosan a zempléni református nemesség is kapott belőle. Azt is gondolhatjuk, hogy csak az 1660. év folyamán ébredtek rá, hogy második kiadásra van szükség, mert kevés példányban jelent meg az első kiadás. Rossz hírek és aggodalmak (például a fejedelemasszony egészsége meg a török miatt) láthatták úgy, hogy ameddig még lehet, biztosítják, hogy később is legyen elég példány az ágendából. Jelenleg csupán találgatni tudunk – különféle elgondolások alapján –, a kérdés eldöntésére nincs közvetlenül felhasználható bizonyítékunk.²⁴

Van azonban egy gyanús adalék; ez az agenda második (változatlan) kiadásának létezésével egybecseng, legalább egyeztethető. 1898-ban Zoványi Jenő egyfelől ezt írta a Medgyesi Pálról szóló lexikoncikkében: „Részt vett a »Liturgia sacrae coenae« (Sárospatak, 1660.) szerkesztésében s az előszót is ő írta hozzá.”²⁵ Medgyesi munkáit időrendben sorolja, ezt az utóbbit külön említi a többiek után. Igaz, hogy másfelől a puritánizmusról szóló munkájában ettől eltérően nyilatkozott: „az 1658 ápr. 3.-a helyett 10.-én megnyílt sárospataki közssinaton... immár végleg magokévá tették a Medgyesi-foglalmazta agendákat... Az eként hivatalossá vált »Liturgia sacrae coenae, azaz: Úr vacsorájának kiosztásában való rend és cselekedet« napvilágot látott még abban az évben”.²⁶ Lexikonának második és harmadik kiadásában mégis változatlanul azt találjuk, hogy az agenda 1660-ban jelent meg.²⁷ Forrásra nem hivatkozik. Valószínűleg levéltári kutatásaiból származott megnevezetlen értesülése. Talán egy kiadatlan könyvjegyzék adatát vette alapul, vagy valahol a korábbi szakirodalomban lappang olyan körülmény, amelyre véleményét alapozta, és amelyet a puritánokról frott tanulmányába nem dolgozott bele.

Támogatja Rápóti Pap Mihály (1627–post 1692) Bodrogkeresztúrról való menesztésének időpontja azt a feltételezést, hogy az új agenda bevezetése nem történt (nem is igen történhetett) azonnal, hanem az 1659. évben, illetve csak 1660-ban. A Medgyesiek reformját hevesen pártoló másik keresztúri lelkész, Debrétei Márton,²⁸ nyilatkozatának idejét ismerjük Rápóti naplójából:

²³ RMNy 2549 illetve 2487

²⁴ Lorántffy Zsuzsanna halála után többé Medgyesiről nem tudunk, halála éve és helye is bizonytalan.

²⁵ *Theologiai ismeretek tára, hazai és külföldi források alapján. II.* Szerk. ZOVÁNYI Jenő. Mező-túr, 1898. 370.

²⁶ *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. /A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai. 28./ 360. – Főntebb utaltam arra, hogy ekkor az egyházmegyéek testületének vélekedésében hirtelen fordulat történt.

²⁷ „Ő szerkesztette s látta el előszóval a »Liturgia sacrae coenae« (Sárospatak, 1660.) c. munkát.” Zoványi Jenő cikkei a „Theologiai lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Kézirat gyanánt. Bp. 1940. 298. – Ugyanígy: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. javított és bővített kiadás. Szerk. LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 398. – A Tolnai Dáliról és a Veréciről szóló cikkben ugyanakkor mindig Sárospatak, 1658. olvasható (1. kiad. 332, 383; 2. kiad. 488, 518; 3. kiad. 645, 684)! Valamilyen Medgyesi személyéhez és működéséhez fűződő adalék vagy gyanítás lehet Zoványi kétféle keltezésének az oka.

²⁸ Pataki diák volt: „Martinus Debretei. Anno 1637. die 10 Junii. Ductus Szanthainum ad officium Rectoratus Anno 1642. 29. Januarij.” HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777.* Sárospatak, 1998. 67. – Tévesen olvasta és írta nevét Dobrici alakban Varga Lajos.

„A3 J[ézus]. C[hristus egyházának]. nem iga3 tagja a3 [olyan prédikátor] valamely a3 Patakj vege3es berint ñ el a3 Vr vac3orajaval. Luc. 6. v. 36.²⁹ A. 1659. 10. Septemb.” Rápóti előzőleg Tolnai Dáli János miatt kényszerült gyülekezetváltásra (Tarcáról, ahová egy időben választották őket, de természetesen az akadémikus Tolnai volt az első lelkész, elment Ibrányba).³⁰ Most az 1660. évi félközsinat eljárása után mindjárt máshol kellett befogadó egyházmegyét, illetve gyülekezetet találnia, mert a puritán többségű fraternitas nem tűrte el neki, hogy a korábbi zsinatokon a conformitas jegyében világiak által is megszavazott új ágendát elutasította. Naplójában ezt így írta le: „E3 formát en babonálnak ísmervén lenni, rea nem allottam, a3ert a3 öreg melto3ágos Rako3i Györgyne Fejedelem AßBonnak el arulvan engem Debretei Collegam, Generalis lön Patakon 1660. 25. februar, kiben engem elő ranta Márthon Pap és illyen vadolaft tön [:] Hogy c3ak egyedül én vagyok oka annak, hogy az Kereszturi Eccla ennek az viragh s3alnak melle nem al es azt be nem vette, mellyet hallvan, reménkedtem az ujságon kapdosó Predikátoroknak, hogy bocsássanak inquisitorokat ki és menjenek végére, de ad simplicem accusationem Martini Debretei ilyen deliberatomot c3inálának.

Mivel Rápóti Mihály az evangéliumi tudományt az ő folyásában meghátolta, annak okáért az mi társaságunkból menjen ki és keressen Predikátorságot magának.”³¹ Egy hónappal később kapott ajánló levelet a Bodrogkeresztúr községi előljárárságától Rápóti Pap Mihály. Tornai Pap István esperes, majd püspök (1602–1665?) 1660. április 12-én kelt concessával befogadta a Tiszántúli egyházkerületbe, el is költözött Tiszadob gyülekezetébe április 27-én, és attól fogva a hajdúkerület helységeiben lelkészkedett csaknem haláláig, legalább 1692-ig.

Az új szertartási rend elterjesztéséhez szükségét láthatták Medgyesiek, hogy az időközben elfogyott könyvecskét ismét kinyomtassák. A pataki agenda későbbi lenyomatáról (második, változatlan szövegű kiadásáról) most csak annyi látszik valószínűnek, hogy már vagy még 1659-ben, de talán inkább Lorántffy Zsuzsanna halála körüli időben próbálták véglegesíteni a szertartási rend nehezen elért törvényesítését, ennek érdekében a *Liturgia sacrae coenae* az 1660. esztendő tavaszán másodszor is napvilágot látott.

FEKETE CSABA

Ismeretlen Hermányi-kézirat. 2003 őszén egy eddig ismeretlen kézirat bukkant elő egy Czigány Géza antikvárius által Debrecenben vásárolt hagyatékból: Hermányi Dienes József jegyzőkönyve. A negyedretű, kissé sérült 18. századi kötésen még látható az eredeti minta. 212 több számozott lapot tartalmaz.

Az írás a meglévő autográfákkal összevetve kétségtelenül Hermányi Dienes József saját kézírása. Maga a szöveg is bizonyítja ezt a 129. lapon: „Udvarhelyi Oskolából El-Jötömben E' Vólt Commendatorium Néhai T. Szigeti György Professoromtól, nékem Hermányi D. Josef[ne]k.” Ezt a bejegyzést csak maga Hermányi tehette.

²⁹ Legyetec azért irgalma3oc mint az ti atyátokis irgalmas. – Talán inkább a 37. versre (is) gondol: Ne ítéllyetec és nem ítélttetec: Ne kárhoztallatoc és nem kárhoztattoc, megbot3állatoc, néktek megbot3áltatic (a Vizsolyi Biblia szerint).

³⁰ DIENES Dénes: *i. h.* 71.

³¹ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen, Kézirattár R 540 – Az eredeti naplót idézem betű szerint; a VARGA Lajos által *Nánási emlékirat* címen közreadott részletek (Sárospataki Füzetek 1858–1859) nem mindenütt hűek. – Rápóti Pap Mihály türelmetlen száműzését megerősíti a Protocollum Dioecesis Zempleniensis (Sárospatak, Református Kollégium, Levéltár I. 3.) több zsinati és egyházlátogatási feljegyzése. Vö. DIENES Dénes: *i. m.* 71.

A kötet voltaképpen egy vegyes tartalmú jegyzőkönyvecske, benne minden akad, amivel az író abban az időben (1752 végén, 1753-ban) találkozott. A kritikai kiadással (*Hermányi Dienes József Szépprózai munkái*. Kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1993.) összevetve láthatjuk, hogy erről készült az az ősmásolat, amiről a legtöbb másolatot, köztük a két nagy gyűjteményt, a gyulafehérvárit (a kritikai kiadásban Gyfv) és a marosvásárhelyit (a kritikai kiadásban Mvh) másolták.

A kézirat tartalma:¹

1. 1–2. *Édes Posteritásim. Végén dátum és aláírás: d. 27. Dec. 1752. Enyed. Hermányi József.
2. 3–19. *Clementis Divina Providentia Papae XI.* (latin)
3. 19–26. *Joh. Frickii annotationes in Bullam hanc A. 1719. Ulmae* (latin)
4. 27–41. *A N. Enyede [!] V. Tractus' leg-régibb *Protocolumából. 1752-ben.* (A továbbiakban: NVT)
5. 42. *Gubernium Commissiojának Copiája az Inneplésről. A. 1752.* Aláírása: Adalbertus Somlyai. (latin)
6. 42–43. NB. jelek alatt magyar nyelvű kommentár
7. 43–44. *T. Superintendens Borosnyai L. János Uram Levele Copiája. Marosvásárhely, 1751. 10. Oct.* (latin)
8. 44–45. *Summa propositionum Regiarum d. 10. Maj. an. 1751. in Diaeta Generali Posonii* (latin)
9. 45–50. *E' Walckneri Vienna a Turcis Obsessa A. 1683.*
10. 51–53. **Pasquillus, qui Posonii emanavit sub Diaeta 1751.* (latin)
11. 53–56. *Romae 1. Jul. 1751. Constitutio Pontificis Benedicti XIV. edita* (latin)
12. 56–62. *Copia Literar[um] Archiepiscopi Viennensis* (latin)
13. 62–63. Kommentár
14. 64. A' *Basileai Bibliákrol T. Professor Ajtai Ur[am] Czedola[ja]*
15. 64–96. Anno 1752. ezen Esztendőbeli Novellákból (újságok kivonata, magyar–latin)
16. 97. Csillag jelzéssel fél lapnyi szöveg, a helynevekből láthatóan a NVT folytatása)
17. 97–99. *A' Székely Reformatusoknak Gravaminái et Postulatumi. A. 1643. d. 14. Jun.
18. * 100. *Resolutio V. D. Ministrorum Orthodoxorum. 1643. d. 15. Jun.* A lap alján: A' Több Resolutiok el-vesztenek a' mi Protocolumunkból.
19. 100–112. NVT
20. 112–118. *Acta S. Synodi Generalis jussu et consensu Cels. et Clementissimi nostri Principis D. D. Michaelis Apafi*
21. 118–120. NVT
22. 121–129. 1752-ben az Agrippinai Novellákból való Excerpták (újságok kivonata, magyar–latin)
23. 129–131. *Udvarhelyi Oskolából El-Jötömben E' Vólt Commendatorium Néhai T. Szigeti György Professoromtól, nékem Hermányi D. Joseffnejk* (latin)
24. 131–153. *E' *Biographia <Illust. Com.> Nicolai Bethlen MS.* (a jelzett szavak tintája elmozdítva)
25. 153–155. **Carmen Nicolai Betlen ad Josephum Filium A. 1708. in Aug.* (latin)
26. 156. (egy bekezdésnyi érdekesség után) **Andreas Osiander* (latin–magyar)

¹ A csillaggal megjelölt részek a két nagy gyűjteményben, a Gyfv és Mvh jelűben is megvannak, csak nem ebben a sorrendben.

27. 157–161. *E' Schmeizelio Coronensi de Statu Eccl. Luther. Transyl. 1722. (latin–magyar)
28. 161–174. *Isabella Királyné Diplomája (latin), egyházi följegyzések (magyar)
29. 174–175. *Smeizel a' Templombeli musikárul
30. 175–176. *A' Keresztelés Brassóban. A' Temetésről Brassóban
31. 176–178. *Szász Püspökök Catalogusa
32. 179–212. *Tofeus Mihály Reform. Püspökről, tréfás dolgok [Püspökök élete]

A kis szövegrészek nincsenek elkülönítve, csupán némelyik alá van húzva.

Az előkerült kézirat számos kérdést megválaszol vagy jobban megvilágít, amit a kritikai kiadás sajtó alá rendezésekor nem lehetett megnyugtatóan tisztázni, és – ami talán még értékesebb, mert ritkább információ – bepillantást enged a szerző alkotásmódjába. Ezek a pontok a következők:

- A kéziratból kiderül, hogy Hermányi állandóan írt. Úgy értem: állandóan. Mindent pugillárisba tett, amivel találkozott, az olvasott újságszövegeket, rendeleteket, zsinati döntéseket, jegyzőkönyveket, saját gondolatait. Napló módjára folyamatosan vezette, de egyetlen részét sem tekintette műalkotásnak. Az utókor által irodalmi műnek tartott *Nagyenyedi venerabilis tractus* szintén csak a tudomására jutott (éppen olvasott) apróságok kijegyzése.
- Hatalmas mennyiségű (másfélszáz kötetnyi) kéziratanyaga jórészt ilyen folyamatosan vezetett, vegyes tartalmú kötetekből állhatott. Elvesztük alighanem nem olyan nagy tragédia, mint a számuk sugallná.
- Ritkán fordul elő, hogy egy utólag előkerült kézirat a szövegkiadó kollacionáló munkáját veti próbára. Jelen anyagból a kritikai kiadás készítésekor két írást tekintettem szépirodalmi jellegűnek és közöltem, a *Nagyenyedi venerabilis tractus* és a *Püspökök életét*. Autográf kézirat hiányában a fennmaradt másolatokat vettem figyelembe, a *Nagyenyedi venerabilis tractus* esetében a gyulafehérvári és a marosvásárhelyi kéziratokat, a *Püspökök élete* esetében három leszármazási ágba tartozó öt kéziratot, főváltozatként a gyulafehérvári kéziratot követve. Most, az autográf kézirat előkerülte után az „Édes posteritásim” kezdetű bevezető szövegösszevetését végeztem el. Ez azt mutatja, hogy bárhol, ahol a gyulafehérvári másolat más szöveget adott, mint a többi, a gyulafehérvári őrizte meg Hermányi szövegét. Sajnos magam sem voltam elég bátor mindenütt a főváltozatot követni; addig is, míg az autográfiának kiadása születik, a szövegkiadás úgy olvasandó, hogy mindenütt a gyulafehérvári kézirat szövegét kell helyesnek tekinteni.
- A kiadáskor úgy véltem, a három másolatcsalád közvetlenül Hermányi összvegére megy vissza. Most látnunk kell: a kis szövegek igen nagy részét megőrző két nagy kézirategyüttes, a gyulafehérvári és a marosvásárhelyi szövegeinek sorrendje azonos, de nem azonos Hermányiéval. Tehát volt egy ősmásolat, nevezzük alfának, amely közéjük illeszkedett.
- Az autográfiából kiderül, hogy a *Nagyenyedi venerabilis tractus* szövege jóval hosszabb, mint eddig tudhattuk, az ősmásoló csak annyit írt le belőle, amennyit az első helyen látott, a 27–41. lapokon, a többit nem.
- A Hermányival foglalkozó kutatók fölvetették, hogy a „Rövid Satyra” c. vers valamilyen módon helyet foglalt a Hermányi-művek kompozíciójában, legvalószínűbben úgy, hogy megelőzte az „Édes posteritásim” kezdetű előjáró beszédet és a püspökök életéről szóló munkát.² Az autográfia legfigyelemreméltóbb tanulsága az, hogy semmilyen módon nincs megkompo-

² KLANICZAY Tibor: *Hermányi Dienes József ismeretlen munkája*. = ItK 1954. 58–62; GYENIS Vilmos: *Bod Péter és Hermányi Dienes József. Ismeretlen vitájuk a valóságábrázolásról*. = ItK 1970. 705–706.

nálva,³ az bizony csak jegyzetgetés: a „Rövid Satyra” sehol nincs a könyvben, és semmilyen kompozícióhoz nem tartozott. Én magam a kritikai kiadás jegyzeteiben úgy véltem, a „Rövid Satyra” ugyan nem tartozott a kompozícióhoz, de „kétségtelenül” a *Püspökök élete* előszava volt az „Édes posteritásim” kezdetű előljáró beszéd. Nos, most már tudjuk: az „Édes posteritásim” sem tartozott a *Püspökök életéhez*, hanem az évi jegyzetkönyvet vezeti be.

- Az „Édes posteritásim” tehát nem a *Püspökök élete* előszava, hanem egy levél az utókorhoz, amiben a szerző csak megemlíti a *Püspökök életét*, amely eszerint előbb volt kész, mint a jegyzetkönyv élén a levél, de csak utóbb másolta be.
- Minthogy a kézirat előszava, amelyben utalást tesz a püspökök életéről szóló művére, 1752. dec. 27-én kelt, a *Püspökök élete* keletkezését 1752-re tehetjük az eddigi 1752–1759 közötti tágabb időhatár helyett.
- Ezzel megoldódott az az időrendi probléma, amely Bod Péter és Hermányi összeütközésének tárgyalását mindig is zavarta, hogy ti. Hermányi a *Püspökök élete* fölfogását ért bírálatra az „Édes posteritásim”-ban válaszolt, tehát a *Püspökök élete* megírása után, de az „Édes posteritásim” megírása előtt ütközött össze Boddal. (Ha az „Édes posteritásim” a *Püspökök élete* előszava volna, feloldhatatlan volna az ellentmondás, hogy a mű előszavában védekezik a művet ért bírálat ellen.)
- Drámai sejtésekre adott alkalmat az irodalomtörténészeknek, hogy a *Püspökök élete* minden fennmaradt másolatában van egy hiány, amelynek az eredetiben való meglétét jelzi minden másoló üres hely kihagyásával vagy „Hic/Hinc quaedam desunt” megjegyzéssel. Gyenis Vilmos azt föltételezte, hogy Bod Péter tépte ki Hermányi kéziratából Hermányi halála után. Nos, Hermányi autográfijában is van a megfelelő helyen egy kivágott lap. Itt a szöveg a kivágás előtt valamivel hosszabb, mint a másolatokban, de nincs is meg a folytatása: ebben a kéziratban az volt az utolsó levél, és a szöveg vége is megsemmisült a kivágással. Az alfa ősmásolat oldaltördelése más volt, nyilván kisebb formátumú, apróbetűs levelekből állt, és megőrizte a szöveg zárását. Azaz: x szövegrész megvan itt, de hiányzott az alfa másolatból; y szövegrész nincs meg sem itt, sem ott; z szövegrész nincs meg itt, de megmaradt a másolatokban.
- Az autográfijában a megmaradt rész Bethlen Kata három cliensével végződik. Ez volt az, amit valaki megsemmisített. Bárki volt az, mindkét kéziratpéldány, ez és az ún. alfa is a kezében volt. Így aztán igazán nem tudok elképzelni olyan helyzetet, hogy mindkét példányból Bod Péter vágta volna ki, mint azt Gyenis Vilmos föltételezte: ezt leginkább mégiscsak Hermányi tehette meg.⁴

Az autográf kézirat Czigány Géza tulajdonában van, s kiadásra vár.

S. SÁRDI MARGIT

³ Az elmúlt évtized szövegkiadói munkái nyomán fölöttebb kezdek kételkedni abban, mennyire jogos a korszak írásait műalkotásoknak tekintenünk a szó mai értelmében, hiszen egyre több helyütt látom: a szerzők nem komponálták meg műveiket, hanem csak jegyzetgettek, s abból mások vagy ők maguk alkalmoszerűen készítettek egy-egy „alkotást”. Ezt tudjuk Bethlen Katáról, Koháry Istvánról; most, íme, Hermányi esetében is kiderült, hogy életművében az „alkotás” határai igen-csak elmosódottak.

⁴ Erre a föltételezésre jutottam a Bod Péter-konferencián (2002. február 22–23.) elmondott előadásomban (*Püspökéletrajzok és Bod Péter emberábrázolása*. Sajtó alatt.), még e kézirat ismerete nélkül.

Karacs Ferenc metszetei a Buda és Pest közötti állóhíd tervéhez. Karacs Ferenc térképmezői tevékenységével a közelmúltban Rózsa György foglalkozott,¹ rézmetszeteit a korabeli sajtó tükrében pedig Foghtűy Krisztina vette számba. Megállapítása szerint: „A kutatók alig foglalkoztak könyvillusztrátori tevékenységével, és szinte teljesen ismeretlen Karacs és a korabeli magyar sajtó kapcsolata is.”² Foghtűy Karacs Ferenc tanárának, Dugonics Andrásnak műveihez készített illusztrációit említi meg, ill. Virág Benedek Horatius fordításához készített Horatius portréjára, valamint Pethe Ferencnek *Nemzeti Gazda* c. művében megjelent mezőgazdasági eszközökről készített metszeteire utal, mint könyvillusztrációkra.³ Karacs Ferenc metszeteinek bibliográfiája⁴ sem említi azt a két metszetet, amelyek Győry Sándor: *A Buda 's Pest közt építendő álló hídról* c., 1832-ben kiadott munkájának illusztrációs táblái.

A Budapesti Hídegyesület 1832-ben felhívást tett közzé a Buda és Pest között felépítendő híd tervének készítésére, és az építkezés anyagi feltételeinek biztosítási módjára tett javaslatok ismertetésére. 1832 őszén több javaslat mellett Győry Sándor mérnök, a Duna felmérés volt főépítészeti igazgatója, az Akadémia rendes tagja könyv formájában megjelentetett tanulmányban tette közzé véleményét,⁵ amelyet Estergami K. Beimel József nyomtatott ki.⁶ Győry Sándor elképzeléseit két rajzmelléklet illusztrálta. Ezek metszője volt Karacs Ferenc.

Karacs Ferenc (1770–1838) közismert személyisége volt a 19. század eleji Pest szellemi életének, rézmetszői tevékenységének elismertsége és tematikai sokrétűsége⁷ pedig eléggé indokolja, és nem kíván további bizonyítékot arra, hogy miért őt választotta akár a szerző, akár a nyomdász a kiadvány mellékleteinek megalkotására.

170 éve annak, hogy 1834 decemberében Széchenyi István és a hídeszme támogatóinak kétévi kemény küzdelme után az országgyűlésen megkezdődhetett a Buda és Pest közötti állóhídról szóló törvényjavaslat tárgyalása. A hidépítés történeti előzményeit, az előkészítő munkálatokat, az 1836. XXVI., a hídról szóló törvénycikk elfogadásáig vezető éles politikai és gazdasági küzdelmeket részletesen ismertette Viszota Gyula: *A Széchenyi-híd története az 1836 : XXVI. t. c. megalkotásáig* c. 1935-ben megjelent munkájában.

Viszota röviden foglalkozott a Hídegyesület felhívására beérkezett javaslatok között Győry Sándor könyvével is. Értékelése szerint: „A mű érdekes szakmunka.”⁸ Győry Sándor (1795 – 1870) mint akadémikus⁹ sokat tett a magyar matematikai szaknyelv kialakításáért, de könyve

¹ RÓZSA György: *A kartográfus Lipszky János és rézmetszői, Karacs és Prixner*. = Művészet-történeti Értesítő 2000. 310–314.

² FOGHTŰY Krisztina: *Karacs Ferenc rézmetsző tevékenysége a korabeli sajtó tükrében*. = MKSz 2000. 95.

³ Uo. 95–98.

⁴ LÁSZLÓ Géza: *Karacs Ferenc (1770 – 1838)*. Annotált személyi bibliográfia. = Studia Cartologica 1979.

⁵ VISZOTA Gyula: *A Széchenyi – Lánchíd története az 1836 : XXVI. t. c. megalkotásáig*. (Az eszme megpendítésének százéves évfordulója alkalmából.) Bp. 1935. 42–45, 56–57.

⁶ *Könyv-, és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Összeáll. KOVÁCS Máté. Bp. 1963. 383. – Beimel József Rudnay Sándor prímás kérésére létesített nyomdát Esztergomban, hogy a Nagyszombatból 1820-ban visszaköltöző érsekség nyomdai igényeit ellássa. L. TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: *Esztergom nyomdászata 1763–1849*. = Annales Strigonienses 1988. 248 sqq.

⁷ PATAKI Dénes: *A rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951. 147–152.

⁸ VISZOTA Gyula: i. m. 57.

⁹ MARKÓ László szócikke. In: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. Bp. 2003. I. 451. SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. Bp. 1896. 113–115.

a mai – különösen a nem szakember – olvasó számára szabatosan nehezen foglalható össze. Ezért Viszota Gyula alapján idézzük Györy Sándor munkájának ismertetését.

„Györy olyan hidat akart, amely anyagi és erkölcsi tekintetben a legnagyobb hasznot hajtja, a legalkalmasabb legyen és méltó a nemzethez, amelyet a Hídegyesület is akar. Szerinte az állóhidat csak a Dunának legalább Buda és Pest közti előleges szabályozása után lehet felépíteni. Közli erre vonatkozólag a vízépítés tudományának legfontosabb okföit és *pontos szép rajzokat is mellékel.* (Kiemelés tőlem K. K.) Kiinduló pontja az, hogy a Margitsziget déli csúcsától a Gellért hegyi szűkületig a Dunát 150 öltre kell összeszűkíteni és a folyam vizét a promontori ágba kell szorítani. Így a pesti oldalon a part lényegesen (97.542 ölnyi területtel) bővülne, ha ezt ölenként 40 forintjával eladják, hozzávetőleg 3.900.000 frt. a nyereség, amely összegből a híd felépíthető. A kő-, fa-, és lánchíd közül a lánchíd mellett foglal állást, majd kifejti, hogy az újabb angol példák alapján Buda és Pest közt ily híd lehet építeni és az összes fajták közt a lánchíd a legolcsóbb. A híd helyének Pesten a Deronház felett a budai város-kút iránya volna a legcélszerűbb. Itt háromféle híd lehetne építeni: 1. egy íves a két parton lévő oszloppal (Navier francia mérnök hídjának mintájára), 2. a két parttól 30 ölnyire épített lánc tartó oszlopokon nyugvót Clark angol mérnök hammersmithi hídjának mintájára és 3. a Duna közepén épített egy oszloposat, Brunel hídjának mintájára. Györy ez utóbbit ajánlja és véleménye szerint ily híd 2 millió ezüst frtba kerülne.”¹⁰

Karacs Ferenc metszetei a fentiekhez készült ábrák. Az első táblán a Duna helyszínrajzát, a híd áradás elleni védelmében kívánatos vízmeder ábráit, valamint a lánchíd működésének elvét bemutató rajzok között Navier Szajna hídjának és Th. Clark hammersmithi hídjának képét helyezte el. Mérete 530×355 mm. Jelzése lent, jobb oldalon: „Karacs metsz. Pesten.” Ez a 10 megszámozott ábra a szöveg 1–13. §-ában tárgyal problémákat szemlélteti. A második tábla a Györy által legmegfelelőbbnek tartott híd terve. Brunel hídtervének mintájára a Duna közepén egy oszlopon nyugvó híd rajza és alaprajza. Mérete: 650×280 mm. Felirat közepén fent: „A javasolt híd formája.” Jelzése lent, jobb oldalon: „Karacs metsz. Pesten.” Györy a tanulmány 14. §-ában fejtette ki elgondolását. A metszetből a felső részen látható hídképet közölte Viszota, minden hivatkozás nélkül, leahygyva az alaprajzot és a feliratot.¹¹

Györy tervét Széchenyi nagy valószínűséggel már csak angliai útja után (1832. aug. 16.–nov. 24.) ismerte meg. A Hídegyesület a felhívást 1832. jún. 14. után tette közzé.¹²

Györy Sándor könyvét pedig 1832 második felében küldte el az egyesületnek.¹³ A *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1833. márc. 9-i számában jelent meg róla ismertetés L. F. szignóval. A cikkíró az építési költségek előteremtésének nehézségei miatt szinte kivitelezhetetlennek tartja a hídépítést. Ennek tudatában dicséri Györy munkáját „... közhasznú esmereteket magában foglaló értekezése minden esetben betsülni való.”¹⁴ „Felette sok jó s követésre méltó van abban,” – je-

¹⁰ VISZOTA Gyula: *i. m.* 57.

¹¹ Uo.

¹² Uo. 41–42.

¹³ Uo. 56.

¹⁴ Hazai és Külföldi Tudósítások 1833. 20. sz. 154.

gyezte meg Széchenyi angliai útja után készített jelentésében.¹⁵ Viszota ezt így fogalmazta meg: „Érdekes találkozása a véletlennek, hogy Széchenyi angliai útjából Clarknak hasonló három tervrajzát hozta magával.”¹⁶

Széchenyi ellenvetései György elképzeléseinek elsősorban az építés anyagi fedezetének biztosításával kapcsolatosak. Kétkedett abban, hogy György mederkiszárítási terve jelentős bevételt biztosítsa a híd felépítéséhez. De nem tartotta indokoltnak az előzetes Duna-szabályozást sem.¹⁷ Széchenyi meggyőződése: „... senkire se bizzák a hídépítésnek mechanikai vezérlése, ki valami neveztesb, s a felállítandó tárgyhoz hasonló munkát nem vitt még végbe; ... – akkor valóban szinte sehol egybeült mint Britanniában és szövetséges Amerikában kell keresni mestereket;”¹⁸ Valójában György terve még inkább megerősítette Széchenyit a lánchíd formában, az angliai hídépítők meghívásának szükségességében.¹⁹ Széchenyi terveiben a hídépítés összekapcsolódott a közteherviselés társadalomformáló politikai gondolatával is. Ezek az indokai annak, hogy György nevével a későbbiben nem találkozunk a Lánchíd építési terveivel kapcsolatban.

A Buda és Pest közötti állóhíd, a Lánchíd szinte azonossá vált Széchenyi Istvánnal, hiszen nélküle nem épült volna fel. Ezt Viszota a következőkkel magyarázza:

„Igaz, Széchenyi előtt is szó volt az állandó hídról, de a szó elhangzott, a hídból ellenben semmi sem lett. Nem sikerülhetett, mert a két városban a Duna partjai, medre, folyása stb. tudományosan nem volt feldolgozva, s így senki nem tudta eloszlatni az áradástól való aggodalmat, mert nem volt arra rátermett művészünk ... aki megfelelő tervvel lelkesedést tudott volna kelteni, továbbá, mert a pénzügyi és politikai akadályokat senki sem tudta leküzdeni. Ezen gátló körülmények elenyészletére olyan férfi kellett, aki egyéniségével, erélyével, kitartásával és tudásával hatni tud kortársaira és érzéke van a technikai alkotások iránt. Ez a férfi Széchenyi István volt.”²⁰

Viszota Gyula Széchenyi István tevékenységére összpontosítva, sajnos nem tartotta fontosnak, hogy a György könyvéhez mellékelte „pontos szép rajzokat” is ismertesse, vagy legalább megemlítsa a metsző nevét. A Lánchíd építéstörténetével foglalkozó későbbi kutatók pedig György munkáját nem vették kézbe, mert elsősorban a már felépített Lánchídhöz készült tervrajzokat, Th. Clark három és G. Rennie négy tervváltozatát tanulmányozták.²¹ Ezért nem találkoztak Karacs Ferenc metszeteivel.

KÖRMENDY KINGA

¹⁵ Gróf ANDRÁSY György és Gróf SZÉCHENYI Istvánnak a' budapesti híd-egyesülethez irányzott jelentése midőn külföldről vissztérének. Pozsony, 1833. 108. Németül: *Bericht der Grafen – an den Ofner Pesther Brücken- Verein nach ihrer Rückkehr vom Auslande*. Übers.v. Michael v. PAZIAZI. Pressburg, 1833. (A továbbiakban: Híd-jelentés)

¹⁶ VISZOTA Gyula: i. m. 57.

¹⁷ Híd-jelentés. 108–109.

¹⁸ Uo. 112–113.

¹⁹ Vö. HOLLÓ Szilvia Andrea: *Széchenyi szerepe az ötlettől a hídtörvényig*. In: *A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám*. Bp. 1999. 25–26. /A város arcai./

²⁰ VISZOTA Gyula: i. m. 28.

²¹ BIBÓ István: *A Lánchíd mint építészeti alkotás*. In: *A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám*. i. m. 157.

Az első magyarországi vend nyelvű kiadvány. A szlovén irodalomtörténet jól ismeri azt a nyomtatványt, amely magyar vonatkozásai ellenére nem szerepel a hazai bibliográfiai irodalomban. A lutheri Kiskáté 1715-ben Halléban Andreas Zeitlernél megjelent fordításáról van szó:

MALI / KATECHISMUS, / touje tou / krátki návuk vöre kerschánszke / dávno nigda, po / D. LUTHER MARTONNI / z szvétoga píszma vküp zebráni ino / za droune Deczé volo szpíszani. / zdai pak / NA SZLOVENSZKI JEZIK / preloseni. / FINNI vitéz chri-stus / ta nebeszka virtus / gda bou szodecz justus, / nebo ZEMLO mourje c pro o. / i kai vu nyih boude / vsze doli po TERE. / Stámpano v Saxonii v Meszti HALLA / ime-nüvanom / po / ZEITLER ANDRASI. / Annô 1715. 12r 48 l.¹

A szerző neve a FINNI ZEMLO TERE anagrammát megfejtve: Temlin Ferenzio. Francè Kidrič² úgy tudja, hogy ő a Csendlak (Tišina) melletti Véghelyről (Krajna) származik, az egykori Vas vármegye muraszombati járásából. Temlin hallei tartózkodásának nyomait – az adatok pontosabb közlése nélkül – Dmitrij Tschizewskij³ fedezte fel: valóban, a muraszombati Franciscus Temlin 1714. október 15-én iratkozott be a hallei, 1715. augusztus 9-én a wittenbergi egyetemre. Az irat előszavának aláírójában: „Cultor Jurium et Philosophiae” (9) így Temlint sejtethetjük, míg az utolsó lapon álló betűk: „B. B. H.” (48) valószínűleg nem monogramként, hanem doxológiaként oldhatók fel. Az adataink szerint laikus Temlinről csak családneve alapján feltételezhetjük, hogy rokonságban állt az orvos Temlin Mátyással,⁴ az ugyancsak muraszombati származású nagyvázsonyi, majd kővágóörsi lelkész Temlin Balázssal, s az anyja, Temlin Éva után Temlin Miklós-ként is emlegetett nagyszokolyi lelkész Ratkóczy Miklóssal.

Már Ivan Grafenauer⁵ felismerte, hogy a délszláv nyelvű káté a Torkos András-féle ún. Győri katekizmus⁶ fordítása. A fordítás magyar nyelvű forrásáról tanúskodnak a szövegben található ungarizmusok is. A fordítás nyelve egyébként nem egyszerűen szlovénként, hanem a dunántúli evangélikus vendek által beszélt, az itteni horvátok nyelvéhez is közelálló dialektusként határozható meg,⁷ amely nyelv irodalmivá válásának éppen ez a katekizmus az első önálló nyomtatott emléke.

A nyomda összefüggésében meg kell említeni, hogy Andreas Zeitler ugyanebben az időben magyar nyelvű kiadványokon is dolgozott: 1713-ban jelent meg nála Bél Mátyás fordításában Johann Anastasius Freylinghausen *Compendiuma*⁸ és Wagner György gyászverse Georg Grundel halálára,⁹

¹ Leírja a hallei Hauptbibliothek der Frankeschen Stiftungen 65 G 14 jelzetű kolligátumában található példány után: MIETZSCHKE, Alfred: *Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavischen Studien in Halle*. Halle, 1941. 32–33.

² KIDRIČ, Francè: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana, 1929–1938. 115.

³ TSCHIZEWSKIJ, Dmitrij: *Der Kreis August Hermann Franckes in Halle und seine slavistischen Studien*. = *Zeitschrift für slavische Philologie* (16.) 1939. 16–68, 153–157; 22.

⁴ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. Bp. 1914. 12.

⁵ GRAFENAUER, Ivan: *Kratka zgodovina slovenskega slovstva*. 2. kiad. Ljubljana, 1920. 94.

⁶ Halle, Orbán, 1709. RMK I. 1758.

⁷ WINTER, Eduard: *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*. Berlin, 1954. 161–163. A szóban forgó nyelvre Winter a „Wasserkroatisch” terminust használja (SCHAFFARIK, Paul Josef nyomán: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. H. n. 1826. 265).

⁸ PETRIK I. 832.

⁹ CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756*. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. Bp. 2000. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36./ 84. 3. j.

1715-ben pedig Gerengel Simon népszerű *Summája*.¹⁰ Zeitler egyébként apósa volt az RMK-kiadványairól számon tartott, magyar származású, ugyancsak hallei nyomdász Orbán Istvánnak, aki többek között a délszláv fordítás forrásául szolgáló Győri katekizmust jelentette meg.¹¹ Az egy időben ugyanott megjelent magyar és vend nyelvű nyomtatványok közötti kapcsolatot hangsúlyozza a *Mali katechismus* jellegzetesen magyaros helyesírása is.

Temlin Ferencről és katekizmusáról abból a sajnos keltezetlen levélből nyerhetők további információk, amely a Francke-hagyaték Berlinben őrzött részében maradt fenn. Ebben az 1715-re datálható levélben Temlin, miután leírja szülőföldje földrajzi fekvését, s panaszkodik a vendeknek a lelki dolgokban tanúsított tájékozatlanságára (amely az anyanyelvükön írott könyvek, s általában a saját értelmiség hiányára vezethető vissza), beszámol készülő katekizmusáról, s kiadásához a hallei professzoroktól kér anyagi támogatást.¹² Hogy ez a kérés nem talált süket fülekre, arról maga a nyomtatvány megjelenése tanúskodik.

A halleiek jóindulatában bizonyára szerepet játszott, hogy nem sokkal korábban, 1713. május 16-án ajánlotta be náluk a szintén Vas megyei teológushallgató, Gál Benedek diáktársát, a „horvát” (!) anyanyelvű felsőlendvai Lendvay Györgyöt azzal az érveléssel, hogy ennek földjei nyelvi

¹⁰ PETRIK I. 888.

¹¹ CSEPREGI, Zoltán: *Die Beziehungen ungarischer Pietisten zur Halleschen Druckerei Orban*. In: DONNERT, E. (ed.): *Europa in der Frühen Neuzeit*. Festschrift für Günter Mühlpfordt. Bd. 3. Aufbruch zur Moderne. Köln, 1997. 613–618. CSEPREGI: i. m. 2000. 31–33.

¹² Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke Nachlass, Kapsel 27. 4:4. Eredeti:

Excellentissimi, plurimum reverendi, clarissimi atque doctissimi domini, domini patres in Christo colendissimi, observandissimi!

Non dubito, viri excellentissimi, omnes vestras operas, labores et fatigia eo tendere, quomodo ecclesia Dei militans in his terris tutior conservari et conservata amplior reddi atque maius indies incrementum in rebus spiritualibus summere et possit et debeat. Hinc non doctoribus aut populi senioribus, multo minus vobis, viri Dei, verum propriae supinae ignaviae et extremae ignorantiae, si quibus minus commode fuerit provisum, adscribendum est. Est, viri excellentissimi, in patrio meo solo, quod est Sclavonia in confiniis Hungariae inferioris occidentem versus tendentibus inter Styriam et Hungariam sita, pars et distractus quidam comitatus Castriferrensensis hoc nomine gaudens, coetus evangelicorum religioni addictus non ex minimo numero collectus, qui pro Deum! quantis tenebrarum densissimis nebulis in rebus spiritualibus sit involutus, lingua me, si enumerare cuperem, destitueret, quod quidem ex maximo defectu librorum in vernacula sua lingua propullulat vitium, cum ex aliis idiomatis libris fundamenta religionis suae nosse volentes ob imperitiam in profundissimos delabuntur labyrinthos errorum; fit partim etiam ex inopia virorum doctorum, quos et doctrina et moribus exemplum vulgus sequeretur.

Cum itaque paucis aut nullis fere hactenus patriae meae filiis exterioras oras regnorum invisere accidit praeter me, volui minimus quidam medicus morbi ipsorum medicina primorum fundamentorum religionis nostrae, quae vulgo catechismi nomine venit, succurrere ex Germanico, Hungarico et Latino sermone in popularem meam linguam genuine et proprie illum transferendo. Sed dum frequentior opusculo incumberem, est, quod me a tali proposito arceat impedimentum non minimum, sumptuum, qui huic operae edendae prodesse possent, inopia. Sumtus utpote typographo et compactori erogandus. Cuius causa provolutus cum meis in conspectum vestrarum summe reverendarum dignitatum procido vestraque fretus benignitate humillime peto, ut quantum patrocini publico bono habetis, tantum huic quoque habere dignemini. Mei meorumve erit pro tanta gratia Deum pro longaeva vestri vita eaque ab omni periculo insonte indesinentibus fatigare precibus.

Nominum vestrarum summe reverendarum dignitatum

cultor perpetuus isque humillimus

Franciscus Témlin cum patriciis mpr.

elszigeteltségük miatt csak nehezen gyakorolhatják evangélikus hitüket.¹³ Bár Lendvay pár hónap után Wittenbergbe távozott, rövid hallei tartózkodása mégis szerepet játszhatott abban, hogy a nyelvi, felekezeti és kulturális sokféleségre nyitott Halléban ismertebbé lettek Vas vármegye ekkor Tót-ságnak nevezett sarkának egyházi viszonyai. Eduard Winter feltételezi, hogy a kiadvány az ismert hallei szlavista, Heinrich Milde közreműködésével látott napvilágot,¹⁴ s ezt az a körülmény is alátámasztaná, hogy az említett hallei kolligátum Milde munkáit tartalmazza.¹⁵

A Halléban megjelent délszláv nyelvű káté évtizedekkel később került a figyelem középpontjába. Az 1737-es török hadjárat kudarcá után (amely többek között Belgrád végleges elvesztését hozta az osztrákoknak) a letartóztatott Friedrich Heinrich von Seckendorff tábornok ellen az a vád is felmerült, hogy több ezer szlavón nyelvű Luther-kátét osztott ki Horvátországban és Szlavóniában. A Seckendorff-szimpatizáns protestáns tábor természetesen Európa-szerte nagy ujjongással kommentálta ezt a hírt.¹⁶ Jóllehet a példányszám túlzottnak tűnik, a könyvosztogatás ötlete mégsem példátlan: Seckendorff már az 1717-es török hadjárat alkalmával tömegesen vitt magával szétosztánivaló Bibliákat, Újtestamentumokat és más kegyességi irodalmat.¹⁷ Kézenfekvő, hogy más szóba jöhető délszláv nyelvű evangélikus kiadvány hiányában¹⁸ az 1715-ös hallei kátéval, vagy ennek egy eddig ismeretlen alkalmi utánnyomásával azonosítsuk az 1737-ben kiosztott „szlavón” Luther-kátét.

A vend káté utóéletéhez tartozik az a történet is, amelyről Johann Christian Lerche bécsi svéd követségi lelkész Gotthilf August Franckéhoz intézett leveleiből értesülünk.¹⁹ Kocsmár (Kortschmayer, Kotschmair) Mihály murapetróci (majd később száki) lelkész akkor nagy feltűnést keltett letartóztatására az 1732/33-as templomelvételi hullám során került sor. A pozsonyi evangélikus gyülekezet – akárcsak az ugyancsak Pozsonyban őrzött Krmann Dániel szuperintendens esetében –

¹³ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke Nachlass, Kapsel 27. 4:16. Eredeti, utóirat:

Est hic quidam novitius nomine Lendvai Hung. late sic dictus, orbatus parentibus, vellem tuae reverendae dig. commendare, si fortassis posset recipi ad mensam vespertinam in orphanotrophaeo et inter eos, qui a meritis solent expectare, quae utraque beneficia ego etiam per Dei gratiam per aliquot tempus habui, lingua istius novitii materna est Croatica, in qua lingua, qui religioni nostrae evang. addicti sunt, habent duos pastores et duo templa in divers[...]. a se invicem sitis, loca illa sunt ad confinia Sclavoniae sive [...] sic dictae, mihi quoque bene nota, de qua re ille ipse d. Lendvai pluribus posset conferre, idcirco vellem, ut et ipsum Deus tamquam instrumentum bonum posset aliquando in ecclesia sua hac aliena lingua constituere.

¹⁴ WINTER: i. m. 1954. 163–164.

¹⁵ MIETZSCHKE: i. m. 1941. 32.

¹⁶ *Acta historico-ecclesiastica oder gesammelte Nachrichten von den neuesten Kirchen-Geschichten*. Weimar, 3 (1738) 84–85; 4 (1740) 1150. Brigitte von Seckendorff-Gudent (Graf Seckendorff und Sein Prozeß. Diss. Wien 1961. 79–80) ugyanezt a vádpontot a Bécsben őrzött vizsgálati aktákból idézi.

¹⁷ CSEPREGI, Zoltán: *Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale. Diasporahilfe im 18. Jahrhundert.* = Lutherische Kirche in der Welt (44.) 1997. 175–184, 175–177.

¹⁸ A KIDRIČ által említett (i. m. 1929–1938. 114.) 1725-ben Halléban megjelent szlovén nyelvű nyomtatványról közelebbit nem tudni.

¹⁹ Archiv der Franckeschen Stiftungen, Hauptabteilung C 383:36. Eredeti, részlet. (Bécs, 1732. december 13.):

Die captivation dieses lieben mannes geht mir nur so viel mehr zu hertzen, weil er b. Speneri Lebens-pflichten in die sonst im gantzen Ungerlande unbekandte und allein in dasiger gegend übliche linguam Vandalo-Slavicam übersetzt und so wohl zu edirung derselben als eines catechismi und spruchbuchs uberlegung mit mir gepflogen hat, welches selbiger nation so nöthige und nützliche werck nun wohl ins stecken gerathen wird.

jellemző módon Kocsmár számára is igyekszik anyanyelvű lelkigondozót biztosítani, s ezt a szerepet egy szentbenedeki „horvát” (!), Kodila Ferenc személyével tölti be, aki később szintén Halléban folytat teológiai tanulmányokat.²⁰ Lerche az ügyel kapcsolatban viszont arról is beszámol, hogy Kocsmár vendre fordította Philipp Jacob Spener *Evangelische Lebens-Pflichten* c. terjedelmes művét,²¹ s ezen kívül egy vend kátét is tervez kiadni. Hogy a tervezett káté saját műve lett volna-e vagy az 1715-ösnek új kiadása, nem tudható, csak az gyanítható, hogy pozsonyi raboskodása keresztülhúzta számításait.²²

CSEPREGI ZOLTÁN

Az 1873-as bécsi világkiállítás a Pester Lloyd hasábjain. Falk Miksa, a *Pester Lloyd* főszerkesztője 1873 áprilisában Max Nordaut¹ küldte a császárvárosba, hogy a világkiállítás egész időtartama alatt tudósítsa a lapot. Év végéig mintegy száz írás jelent meg tőle, legtöbbször a reggeli kiadásban „a vonal alatt”, azaz a tárca-rovatban.² A tárcák helye a második vagy harmadik, eseten-

²⁰ Friedrich Wilhelm Beer levele Christian Nicolaus Möllenhoffhoz. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke Nachlass, Kapsel 27. 16:202. Kivonat (Pozsony, 1733. november 18.).

²¹ *Die evangelische Lebens-Pflichten*: in einem Jahrgang der Predigten Bey den Sonn- und Fest-Täglichen ordentlichen Evangelien Auß H. Göttlicher Schrifft, In der Chur-Sächsischen Hoff-Capelle zu Dreßden vom 1. Advent 1687 biß den 24. nach Trinit. 1688 in der Furcht des Herrn vorgetragen. 1–2. Frankfurt/M.: Zunner, 1692. Spener prédikációinak egy korábbi évfolyamát Miletz Illés ugyanakkor fordítja biblikus cseh nyelvre: Knihopis 15.597!

²² WINTER (i. m. 1954. 162–163) annak a lehetőségét sem zárja ki, hogy az 1747-ben és 1754-ben megjelent vend káték (utóbbi az akkor nemescsói tanító, később surdi lelkész Küzmics István munkája) is Kocsmár kéziratára mentek vissza.

¹ Max Nordau (1849, Pest–1923, Párizs): író, újságíró, orvos, kultúrkritikus és cionista. 1880-ig élt Pesten. 1867–1876-ig a *Pester Lloyd*, 1876–1878-ig a *Neues Pester Journal* munkatársa volt. Részletes pesti publicisztikájához lásd: U. H.: Max Nordau pesti publicisztikája 1867–1880. Doktori Disszertáció. Bp. ELTE Germanisztika Intézet 2003. 266 l. Jelen dolgozat elsődlegesen azt vizsgálja, hogy a pesti közönség milyen tárcaleveleket olvashatott a lap hasábjain. Nem foglalkozunk azzal az aspektussal, hogy Nordau későbbi műveiben mennyire vannak jelen a csírájában már itt is fellelhető gondolatok. Nem térünk ki a *Pester Lloyd* történetére sem. Ehhez lásd: U. H.: *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I–II.* = Magyar Könyvszemle 2001. 2. sz. 189–203.; 3. sz. 318–331.

² A tárca műfaji meghatározásához Horst Belke definícióját használtuk. Ennek értelmében egy tárca a témáját az élet minden területéről merítheti, amely az olvasók érdeklődésére számot tarthat. Kedveli a látszólag semmitmondó mindennapos jelenségeket. Célja nem csak az olvasó szórakoztatása, hanem nevelése, kritizálása, felvilágosítása és megnyerése is. Leírhat felszínes benyomásokat, megfigyeléseket is. Hangneme játékos, szellemes, humoros-szatirikus, és kedveli az expresszív kifejezéseket. A tárcaíró igyekszik az olvasóhoz bizalmas kapcsolatot kiépíteni. Lásd: BELKE, Horst: *Gebrauchstexte*. In: *Literarische Gebrauchsformen*. Düsseldorf, 1973. 110–112. /Grundstudium Literaturwissenschaft. Hochschuldidaktische Arbeitsmaterialien Bd. 9./ Almut Todorow ezt még azzal egészíti ki, hogy a tárcák témája a szószátyárkodó cikkektől fontos kulturális, művészi, tudományos feladatok közvetítéséig terjedhet. A tárca helyet adhat társadalmi változást bemutató írásoknak, foglalkozhat divattal, vagy éppen a hatalmat érintő kérdésekkel, beszámolhat tapasztala-

ként az első oldalon volt; a hosszabb írások a számozatlan mellékletben (Beilage) folytatódtak. Nordau névvel vagy M. N. szignókkal közölte írásait. A tárcák zöme „Wiener Weltausstellung” címmel jelent meg, majd az alcím utalt a közelebbi tematikára: „Virágkiállítás”, „A művészet pavilonjában” stb. Az európai uralkodók látogatásairól Nordau több tárcában számolt be, amelyeket „Der Czar in Wien”, „Der König von Italien in Wien” címmel és római számokkal látott el. Egyéb címek csak elszórtan jelentek meg, mint például a megnyitó előtt három írás az előkészületekről („Vom Ausstellungsplatze”), vagy egyéb bécsi eseményekről „Wiener Ereignisse” (pl.: „Die Feier der Grundsteinlegung des neuen Wiener Rathhauses”) címmel. Az expozíció megnyitását követően 1873. május 11. után rendszeresen jelentek meg heti összefoglalók is „Wiener Wochenchronik” címmel. Falk irreálisan magas összeget, havi 400 forintot fizetett tudósítójának.³

A bécsi világkiállításról

A Ferenc József császár által megnyitott bécsi világkiállítás⁴ az ötödik a világkiállítások történetében és az első német nyelvterületen, amely a monarchiát a legjobb fényben volt hivatott feltüntetni. Nem utolsósorban az 1859-ben és 1866-ban az olaszok és poroszok ellen elszenvedett vereségek után a nemzetközi nyilvánosságnak egy politikailag, gazdaságilag és kulturálisan megerősödött Ausztriát kívánt prezentálni. 1871 után a nagyhatalmak politikája Ausztria számára a Bismarck felé közeledést és a kapcsolatok normalizálódást indokolta, ennek jegyében a kiállítás mint a népek közti megbékélés („Verbrüderungsfest der Nationen”)⁵ jegyében állt.

A nagy tözsdekrach és a pusztító kolerajárvány ellenére a kiállítást kulturálisan és gazdaságilag egyaránt pozitív vállalkozásként értékelték Bécs és a monarchia számára,⁶ amely átformálta a bécsi városképet (Ringstraße építése, a külvárosok összekapcsolása az I. kerülettel, szállodaépítések, villamosvonal-hálózat bővítése, utcák számának és minőségének növelése stb.).

A kiállítás helyszínéként a Práter egy része szolgált. A 233 hektáron megrendezett bécsi expozíció a több mint 35 országból érkezett 53 000 kiállítójával messze felülmúlta a két londoni (1851, 1862) és a két párizsi (1855, 1867) eseményt. A kiállítás központi épületeként a 950 méter hosszú ipari csarnok (Industriehalle) szolgált, amelynek közepében alakították ki a főleg társadalmi, reprezentatív célokra szolgáló rotundát, egy gigantikus kupolát. A maga 108 méter átmérőjével ez volt a világ legnagyobb ilyen jellegű épülete, amely méreteivel a római Szent Péter bazilikát is megelőzte: 27 000 ember kényelmes befogadására volt alkalmas.⁷

tokról, szólhat ideológiai vagy szociális kérdésekről is. Lásd: TODOROW, Almut: *Das Feuilleton der „Frankfurter Zeitung” in der Weinmarer Republik. Zur Grundlegung einer rhetorischen Medienforschung*. Tübingen, 1996. /Rhetorik-Forschungen Bd. 8./ Föleg 1–82.

³ Lásd: NORDAU, Anna und Max: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Lipcse, Bécs 1928. 42, valamint SCHULTE, Christoph: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main, 1997. 57. Mint a lap állandó munkatársa 200 forintot keresett havonta. Bécsben egy első osztályú hotel alig került többre napi két forintnál. Vö.: *Erinnerungen*, 42.

⁴ A világkiállításról lásd: PEMSEL, Jutta: *Die Wiener Weltausstellung von 1873: das gründerzeitliche Wien am Wendepunkt*. Wien/Köln: Böhlau, 1989. 9.

⁵ PEMSEL: i. m. 81.

⁶ I. m. 10.

⁷ I. m. 36.

Tárcalevelek a lapban

Nordau már a kiállítás megkezdése előtt három héttel, 1873. április 6-án megérkezett Bécsbe.⁸ Egy héttel később, április 13-án jelent meg az első tárcája a *Pester Lloyd* reggeli kiadásában, majd néhány nappal később közölte a folytatást. Ezt követően csak a kiállítás előtt három nappal jelentkezett.⁹

Az első tárcákban Nordau részletesen ír a kiállítás három nagy és költséges épületéről, a munkálatokról, különböző nemzetek munkásairól, a kaotikus viszonyokról. A hatalmas kupolacsarnokról elborzadva írja:

Den Mittelpunkt aller Ausstellungsbauten bildet die große Rotunde, welche von manchen Enthusiasten für die größte und sehenswürdigste Merkwürdigkeit der Ausstellung erklärt wird. Ich kann sie aber mit dem besten Willen nicht so imposant finden, wie sie manche begeisterte Feder geschildert hat. Der Eindruck, den die riesige Kuppel von Außen macht, ist ein geradezu ärmlicher im Vergleich mit den aufgewandten Mitteln. Hinter dem großen und wirklich schönen Mittelportal steigt die – sonderbarerweise außen kassettirte – eiserne Decke in unschöner Linie an und erinnert an den Rückenpanzer einer Schildkröte. Und auch das Innere der Rotunde läßt vollkommen kalt. (...) sie spricht nur zum Verstande; sie ist nur großartig, aber nicht schön. In der Peterskirche muß ich nur schauen und bewundern und anbeten, in der Rotunde des Weltausstellungspalastes muß ich rechnen und kombiniren.¹⁰

A világkiállítás megnyitására 1873. május 1-jén került sor. A *Pester Lloyd* esti számában Nordau már beszámol olvasóinak az ünnepi beszédek sorrendjéről és tartalmáról, aprólékos leírást ad a szónokok ruházatáról, a koronás fők viselkedéséről. A magyar delegációnak leírásakor semmi nem kerüli el a figyelmét.¹¹ Fontosnak tartja olvasóival tudatni, hogy amikor a császár és kísérete megtekintette az egyes nemzetek kiállítását, a magyar részlegben megfigyelése szerint hosszabban időzött, mint a többi pavilonban. A megnyitót követő napon a császár és kísérete ismét megjelent a magyarok kiállításánál és meglepődésének adott nyomatékot:

In der ungarischen Abtheilung, die besonders prächtig dekorirt war, erwartete Handelsminister Graf Zichy die erlauchten Gäste und richtete an Se. Majestät eine kurze Ansprache, daß er von der ungarischen Ausstellung und ihrer Anordnung sehr befriedigt sei. Während dieses Austausches von Rede und Antwort besichtigte der deutsche Kronprinz mit großem Interesse die naturgetreu nachgebildete Gruppe von Honvéd-Infanteristen und Huszáren in voller Ausrüstung und meinte, zur Kaiserin gewandt, daß diese Truppe sich sehr gut machen müsse. So kräftig klangen nirgends die polyglotten Jubelrufe wie hier die begeisterten Eljens, als die hohen Besucher die ungarische Abtheilung verließen.¹²

⁸ SCHULTE: i. m. 57.

⁹ *Vom Ausstellungsplatze I.* = *Pester Lloyd* 1873. április. 13. 86. sz. melléklet. A továbbiakban a reggeli kiadás jelölésére: PL, az esti lapszáma: PL (A) dátum, oldalszám. *Vom Ausstellungsplatze II.* = PL 1873. április. 16. 87. sz. melléklet. *Vom Ausstellungsplatze.* = PL 1873. május 1. 100. sz. 2.

¹⁰ PL 1873. április 13. 86. sz. melléklet. Nem helyesírási hiba részünkről, hanem Nordau írásmódjának felel meg, amikor -ie hangzók helyett csak -ivel találkozunk: pl.: kombiniren.

¹¹ *Die Eröffnung der Weltausstellung.* = PL 1873. május 2. 101. sz. 2–3.

¹² PL 1873. május 3. 102. sz. 2.

A bécsi hétköznapiakkal kapcsolatban Nordau megjegyzi, hogy noha a külföldi látogatók száma még nem annyira jelentős, az árak már nagyon magasra szöktek. Különösen a bécsi szállodások idegenekkel szembeni gátlástalanságát pellengérezi ki:

Er [der Fremde] wird ausgesogen bis auf den letzten Silbersechser, und ein kurzer Aufenthalt in einem solchen eleganten Blutegelteiche genügt, um aus einem Rentier einen Pfründner zu machen. (...) Spricht man norddeutschen Dialekt, so kommt man etwas billiger an; spricht man aber englisch, oder verräth man gar russische Abstammung, so ist man verloren. Die Preise wechseln übrigens von Tag zu Tag je nach der Nachfrage, und es kann einem unglücklichen Fremden passiren, daß er nach zweitägigem Aufenthalte in einem Hotel mit der erfreulichen Nachricht überrascht wird, er müsse für das Zimmer, das er gestern in einem Momente der Flauheit um zehn Gulden erhielt, von morgen ab 25 Gulden bezahlen.¹³

Két héttel a megnyitó után Nordau arról ír, hogy a kiállítás még mindig nem készült el teljesen, így inkább a bécsi árakról, az idegenekről számol be, és kerüli a kiállítás részletes bemutatását. A három főépület még mindig nem tekinthető befejezettnek, az országok közül pedig az Európán kívüli és a skandináv államoknál jelentős a lemaradás. Európa nyugati és délnyugati államainak munkálatai szépen haladnak, és az osztrák illetve a magyar részleg sem vall szégyent. A magyar részlegről megállapítja: „(...) es freut mich konstatiren zu können, daß die ungarische Abtheilung eine der effektivollst und schönst arrangirten der ganzen Ausstellung ist”.¹⁴

Nyolc nappal a megnyitót követően Nordau a bécsi tőzsdekrach kapcsán nem érez részvétet a károsultakkal szemben, inkább a viszonyok jobbra fordulását várja. A tőzsdei spekuláció szinte egész Bécs életét uralta, minden réteget érintette. A jelenségről mint egy szörnyű szociális betegségről ír, amely a város egész város karakterét meghatározta. Szintén a tőzsde számlájára írható, hogy a fizikai munka veszített presztízseből, és a pénz megbecsülése helyett a pazarlás, a könnyelműség és a külsőségek imádata ütötte fel a fejét. A tárca végén Nordau az értékrend helyreállításában, a tisztességes munka megbecsülésében bízik, amely egy jobb jövő záloga. Ennek eléréséhez a tőzsdekrach mint tisztítófűz szolgál. Egy héttel később azonban a kárörvendés helyett már más szemszögből nézi Nordau a történeteket: a gazdasági következmények miatt együttérzéssel viselkedik a bécsi családok iránt.¹⁵

Hogy a világkiállítás a határokon túl is nagy népszerűségnek örvendett, mérhető az európai uralkodók látogatásain is. Vízitjeik a kiállítás társadalmi és politikai csúcspontjait képezték, és rangot adtak az eseménynek. Nordau is görcső alá vette a jelentősebb uralkodókat, és több tárcában számolt be II. Sándor cár, Viktor Emánuel olasz király és I. Vilmos német császár bécsi napjairól. A hivatalos program a bécsi uralkodó családra számos reprezentációs feladatot rótt, hiszen egy uralkodó átlag 3–6 napot töltött kíséretével Bécsben. Egyszerre azonban soha nem tartózkodott több koronás fő a császárvárosban. A hivatalos program a tárcák alapján jól körvonalazható: rangnak megfelelő fogadás a pályaudvaron, a kiállítás megtekintése, udvari ünnepségeken, bálokon való részvétel, opera- és/vagy színházi program, részvétel katonai parádén. A kiállításon minden vendégét maga a császár kalauzolta.

A pesti olvasók érdeklődésének és elvárásainak megfelelően Nordau tárcáit részletes leírásokkal töltötte meg, a feuilleton műfajának megfelelően látszólag érdektelen mindennapi jelenségekkel. Pontosan beszámolt egy vendég külső és belső tulajdonságairól, egyenruhájáról, a viselt kitünteté-

¹³ *Wiener Weltausstellung. Die Fremden in Wien.* = PL 1873. május 10. 108. sz.

¹⁴ *Wiener Weltausstellung. Vierzehn Tage nach der Eröffnung.* = PL 1873. május 16. 113. sz. melléklet.

¹⁵ *Wiener Wochenchronik.* = PL 1873. május 18. 115. sz. melléklet.

tésekről, mimikájáról, a napi programról, a kiállítás- és színházlátogatásokról, részletes leírást adott a kíséret tagjairól, az időjárásról, a külső körülményekről, a szokásokról, a vendég és a házigazda viszonyáról, a vendéglátásról, esetleges rosszulletekről stb. Politikai nézeteltéréseket – ugyancsak a tárca műfajából adódóan – csak marginálisan említ meg, és humoros-szatirikus hangnemmel veszi élét. Apróbb incidensekről rendszeres beszámol, de mindig pozitív kicsengéssel és csakis játékos, vicces hangnemben.

Természetesen a kiállításon a politika is nagyban jelen volt: a meghívások és látogatások mögött a kötelező udvariasságon túl határozott politikai érdekek húzódtak meg. II. Sándor cár, minden oroszok cárja, merénylettől tartva számos titkosrendőr kíséretében érkezett. Nordau olvasóinak arról számol be, hogy a bécsi polgárok nem üdvözölték kitörő örömmel: „Diese Menge verhielt sich lautlos, als die beiden Kaiser vorüberfuhren. Man zog die Hüte, aber man rief kein einziges 'Hoch'.”¹⁶ Ferenc József császárról megállapítja, hogy különösen figyelmes vendéglátónak bizonyult, és mindvégig azon volt, hogy vendégének a legkényelmesebbé tegye bécsi tartózkodását. A legapróbb részletekig feltérképezte a cár életmódját, hogy mindenben a megszokottat nyújthassa vendégének. Ennek ellenére két színházlátogatás mégsem szolgált teljesen a cár meglegedésére. Először a műsorra tűzött „Lohengrin” miatt tiltakozott, és helyette Gounod-operát kért, majd néhány nappal később határozottan egy Offenbach-darabot szeretett volna látni, hiszen hazájában az ilyen jellegű darabok csak cenzúrázott formában adhatók elő színpadon. Nordau tárcájából kihallatszik szerzőjének liberális szemléletmódja és az orosz politika kritikája, hiszen az konzervatív és despotikus jellegű, elutasítja a haladást és az egyéni szabadságot:

Der Czar gönnt sich in Wien ein Vergnügen, das ihm daheim versagt ist. Die Offenbach'schen Operetten sind in ganz Rußland theils verboten, theils dürfen sie nur so zusammengestrichen, beschnitten und verballhornt aufgeführt werden, daß vom ursprünglichen Spiritus so ziemlich gar nichts bleibt. Bücher, deren Lektüren seinen Unterthanen verboten ist, kann der Czar in seinem Kabinete lesen; aber ein ganzes Stück hinter verschlossenen Thüren, in verpönter Originalform vor sich aufführen zu lassen, geht doch nicht recht an. Hier aber hat er nun Gelegenheit, die verbotene Frucht ungehindert zu genießen und er thut dies mit dem Behagen, womit man eben seit Vater Adam's Zeiten verbotene Früchte zu genießen pflegt.¹⁷

Augusztai császárné látogatása és élénk bécsi programja igazi csemege egy tárcaíró számára. Számos koncerten és színházi előadáson vett részt, ami Nordau számára kitűnő alkalom, hogy beszámoljon a magas rangú vendégek ülésrendjéről, részletesen bemutassa a színház belsejét és aprólékosan leírja a dámák gardróbját, amit bizony a tegnapelőtt látottakkal is összevet:

Die Kaiserin Augusta trug ein weißes Seidenkleid mit weißem Atlas geputzt, am Halse und an den Armen derselben Brillantenschmuck auf schwarzem Sammt *wie vorgestern*, auf der Brust zahlreiche Ordensbänder und Sterne, im Haare Blüten und Brillanten. Kaiserin Elisabeth hatte ein violettes Seidenkleid mit breiten weißen Spitzenvolants und gleichfarbiger Schleppe an, ihren Hals schmückte ein Collier von Brillanten und Rubinen, im aufgelösten Haare trug sie eine Brillantenagrasse, an deren Rändern zwei große Rubinen glänzten. Erzherzogin Marie hatte ein blaßlilaseidenes

¹⁶ *Der Czar in Wien.* = PL (A) 1873. június 3. 126. sz. melléklet.

¹⁷ *Der Czar in Wien.* V. = PL (A) 1873. június 7. 130. sz. I.

Kleid und Korallenschmuck, Prinzessin Theresa ein hellrothes, weißgeputztes Seidenkleid und Brillanten.¹⁸

Viktor Emánuel olasz király bécsi tartózkodásáról Nordau hosszú feuilletonokban tudósít. E látogatás politikai aktualitása nem tartozik a vonal alatti részbe, az viszont igen, hogy milyen módon érintkezett egymással a két uralkodó:

Was die beiden Herrscher miteinander sprachen – wer kann es wissen? Das aber konnten wir Alle sehen, daß das Gespräch eifrig war, daß die Rede ununterbrochen von den Lippen Beider floß, daß sie, während ihre Blicke scheinbar die Bewegungen der Tänzerinnen verfolgten, eine sehr ernste und nachdenkliche Miene annahmen und daß sie einander schließlich mit auffallender Wärme die Hand drückten, als König Victor Emanuel vor 9 Uhr die Loge verließ.¹⁹

Az olasz delegáció látogatása kapcsán egy helyütt mégis beszüremkedik a politika a tárcalevélbe: mivel a vatikáni követ az olasz uralkodó vizitjét kimondottan rossz néven vette és ennek a diplomácia kereteit túlfeszítve adott hangot, Nordau beszámol erről az incidensről.

Röviddel a kiállítás bezárása előtt tiszteletét tette Bécsben I. Vilmos császár is kancellárja, Otto von Bismarck társaságában. Nordau humorral fűszerezve rögtön rámutat a két császár közti különbségre, és a német uralkodót úgy jellemzi a hazai olvasóknak, mint aki a személyisége helyett inkább a magára aggatott kitüntetésekkel és csillagokkal akar feltűnni:

Die Brust des deutschen Kaisers ist breit und die Dekorationen lagen gleich Fischschuppen übereinandergeschoben: er trug wenigstens zwei Dutzend Kreuze, Sterne und Medaillen. Es scheint, daß der deutsche Kaieser es liebt, sich mit Insignien der Hoheit und Majestät zu umgeben, während Kaiser Franz Josef mehr durch seine Persönlichkeit wirken will.²⁰

Nordau arról tudósít, hogy a német császár nem sok érdeklődést mutat a kiállítás iránt, ám néhány nap múlva revidéálja álláspontját: „Um drei Uhr fuhr Kaiser Wilhelm in die Weltausstellung, deren Besichtigung er weit ernster nimmt als alle Monarchen und die meisten Prinzen, die früher da gewesen sind.”²¹ Arról is beszámol, hogy egy, a sedani eseményekre emlékeztető sakk különösen felkeltette az uralkodó figyelmét: „Das bekannte Schachspiel in der Nordgalerie, dessen elfenbeingeschnitzte Figuren die Rollenträger der großen Kriegstragödie von 1870–71 darstellen, erregte sein besonderes Wohlgefallen.”²² Az egész látogatás kapcsán Nordau így summáz: „Ich hatte geglaubt, die Aufnahme, die König Viktor Emanuel hier gefunden, könne an Wärme und Herzlichkeit nicht mehr überboten werden; allein es scheint mir, als habe Kaiser Wilhelm heute in der Ausstellung noch größeren Enthusiasmus erregt.”²³ A bécsi közönség kíváncsiságát azonban nem sikerült a német császári vizitnek maradéktalanul kielégítenie, mivel Bismarck tudatosan a háttérben maradt, kerülte a személyes találkozást Ferenc Józseffel, így csak ritkán mutatkozott. Sőt, Nordau megjegyzi, hogy még saját uralkodója sem részesítette kellő figyelemben. A tudósítónak sikerült azonban a kancell-

¹⁸ *Die Kaiserin von Deutschland in Wien.* = PL 1873. június 29. 148. sz. 2. melléklet. Kiemelés tőlem, U. H.

¹⁹ *Der König von Italien in Wien. IV.* = PL 1873. szeptember 21. 217. sz. 2.

²⁰ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL (A) 1873. október 20. 241. sz. 1–2.

²¹ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL 1873. október 22. 243. sz. 2.

²² Uo.

²³ PL (A) 241. sz.

lár egy nagyon emberi pillanatát elkapnia, mikor is a színházban egy Eduard Bauernfeld-darab kapcsán könnyekkel küszködött:

(...) und es ist nicht Uebertreibung, sondern buchstäblich wahr, daß der eiserne Mann weinte, die hellen Thränen liefen ihm über die Wange und er nahm das Binocle (...) von der Nase und wisch sich die Augen. Was ich gesehen, haben Viele mit mir beobachtet und auf Jeden wirkte es eigenthümlich bewegend, den weichen Kern hinter der harten Schale so deutlich offen gelegt zu sehen.²⁴

Egy apró incidensnek lehetett Nordau a szemtanuja, mikor a német küldöttség a kiállítás francia pavilonjához ért. A sedani sebek még túl mélynek bizonyultak, de Vilmos császár ügyesen hártott:

'Voilà Guillaume!' 'Voilà le Soultan des Prussiens!' hörte ich die redegewandten Vertreterinnen (sic!) der größten Bronze- und Porzellanfirmen respektwidrig laut rufen. Die Höflicheren ließen ihre Exposition im Stiche und machten sich fort, um dem Kaiser nicht begegnen zu müssen, die Heißblütigeren, in denen die Reminiszenz an Sedan und die fünf Milliarden noch allzu lebendig ist, verhängten rasch ihre Waaren und pflanzten sich in demonstrativem Trotze gleich modernen Cherubim mit flammenden Schwertern daneben, die allerwenigsten achteten die Neutralität des Bodens, auf dem sie sich befinden, genügend, um den Gast des Kaisers Franz Josef zu grüßen und ihn mindestens mit derselben Artigkeit zu behandeln wie jeden andern Ausstellungsbesucher. (...) Kaiser Wilhelm blieb übrigens begreiflicherweise nicht lange im Lande des Besiegten, sondern that, als merkte er nichts von alledem (...).²⁵

Ám ezzel még nem ért véget a megpróbáltatások sora. Bismarck kancellárnak az osztrák tisztektől való búcsúzkodásakor a pesti lap tudósítója fűtanúja lehetett a königgrätzi emlék felvillanásának is:

Dann trat er zu den Gruppen zurück und unterhielt sich mit dem Grafen Schweinitz und Sir Buchanan. Auch an den Grafen Pejacsevics trat er heran und wechselte mit ihm Artigkeiten. Graf Pejacsevics hat nur einen Arm; den rechten ließ er bei Königgrätz, das hinderte aber die Beiden nicht, einander so freundlich anzulächeln, als hätte zwischen ihnen nie ein anderes Gefühl, als lautere Freundschaft bestanden.²⁶

A két uralkodó elköszönését is pontosan rögzítette Nordau az olvasók számára. Ezt kimondottan szívélyesnek látta, amely az általános emberi gesztusokon túlmutatott:

Die beiden Kaiser umarmten und küßten einander drei- oder viermal und tauschten warme Abschiedsworte aus. Der greise Herrscher des neuen deutschen Reichs konnte seine Rührung nicht bemeistern und brach in Thränen aus; auch in Kaiser Franz Joseph's Mienen zuckte es wie verhaltene Bewegung.²⁷

Az európai uralkodók vízfíjei mellett nagy figyelmet szentelt Nordau az egyes országok pavilonjainak bemutatásnak is. Leírásaiban a sorrend megegyezik: részletesen bemutatja a pavilont, a kiállítási tárgyakat, próbálja szavakba foglalni a hangulatot, a nemzeti jellegzetességeket, valamint

²⁴ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL 1873. október 21. 242. sz. 2.

²⁵ Uo.

²⁶ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL (A) 1873. október 24. 245. sz. 1.

²⁷ Uo.

az összhatást. Mivel olvasóközönségét a (nagy)polgári réteg alkotja, némely kiállítási tárgynál vagy tematikus egységnél hosszabban és részletesebben időzik (oktatás, művészet, lakberendezés, technika).

A német részlegnél az ipar sokoldalúságáról ír, dicséri a tudományos eredményeket, de leginkább az szúr neki szemet, hogy a legtöbb kiállított tárgy valójában a császár és a családja előtti tisztelgés, vagy a sedani győzelem megidézése.²⁸ Nordau ítélete nem nélkülözi az ironiát, amikor a látottakból arra következtet, hogy a német lojalitás nem ismer határokat: „Darf man sich nach der Ausstellung ein Urtheil bilden, so trägt in Deutschland jede Dame das Porträt des Kaisers im Medaillon und jeder Mann raucht aus einer Zigarrenspitze, die die Züge des 'Heldenkönigs' zeigt.”²⁹

Az osztrákok kiállítása kapcsán Nordaunak nem csak a látottakról számol be, hanem a nemzeti karakterekről – elsősorban az osztrákról, a németről és a franciáról – alkotott véleményét is megosztja olvasóival. Az osztrák–észak-német oppozíciót így látatja:

(...) die lebensfrohe Sinnlichkeit des Wiener Naturells, die rege Phantasie, die, großen Aufgaben aus dem Weg gehend, sich mit Vorliebe auf das Kleine richtet, in diesem aber unermüdete Schöpferkraft und überraschende Vielseitigkeit bekundet, der Schönheitssinn, der besonders für das Anmuthige und Niedliche empfänglich ist, alle diese Eigenschaften, welche den echten Wiener vor seinen norddeutschen Stammgenossen auszeichnen und dem leichtlebigen Pariser so ähnlich machen (...).³⁰

A belgákkal kapcsolatban „kellemetlen ellentétokről” beszél, mivel a lehető legszabadelvűbb alkotmány ellenére náluk található a legvadabb ultramontanizmus, és a lakosság számához képest a legtöbb szerzetes. Hollandiáról megjegyzi, hogy az egykori mintaállam és a jelen „nyugdíjas állama” között nagy a kontraszt: a gazdasági és szellemi nagyhatalom, amely Spinoza, Descartes, Rubens és Rembrandt hazája, ma csak edami sajtot termel és csak saját múltjának paródiáját nyújtja, a nagy gondolatok helyébe pedig a kamatszámolás lépett. Nordau megjegyzi, hogy ez az egyetlen ország, amely semminemű fegyvert vagy harcra emlékeztető tárgyat nem állított ki.³¹

Teljesen más hangnemben ír Nordau az olaszokról, akik a kiállítás esztétikai csúcsteljesítményét nyújtották.³² Olaszont egy olyan országnak mutatja, amelyben „minden ipar a művészettel rokon”.³³ Hasonló lelkesedéssel ír a francia kiállításról is. Egy teljes tárcát szentel a francia dívatnak, mivel egy francia szabó ruhája valódi műalkotásnak felel meg:

Ein solcher Schneider ist kein Handwerker, er hat in der That Recht, wenn er sich Architekt, Maler, Bildhauer in Seide und anderen Stoffen nennt. Er besitzt Erfindungs-genie, Formensinn, geläuterten Farbengeschmack. Er weiß seinen 'Schöpfungen', den Roben, Charakter und Ausdruck zu geben. Sehen Sie einmal diese weiße Ballrobe an: athmet sie nicht Grazie, seine Koketterie, eine gewisse Idealität der Gefallsucht? Sie ist durchsichtig wie eine Wolke, ihr Rauschen muß etwas vom Geflüster des leichten Frühlingslüstchens haben, sie ist reich geputzt, aber nicht überladen. Gewiß, diese

²⁸ *Wiener Weltausstellung. Deutschland.* = PL 1873. szeptember 13. 210. sz. melléklet.

²⁹ Uo.

³⁰ *Wiener Weltausstellung. Oesterreich.* = PL 1873. augusztus 31. 200. sz. melléklet.

³¹ *Wiener Weltausstellung. Die Niederlande.* = PL 1873. október 3. 227. sz. 2–3.

³² *Wiener Weltausstellung. Italien I. II.* = PL 1873. október 14. 236. sz. melléklet és 1873. október 18. 240. sz. melléklet

³³ Uo. 236. sz.

Hülle muß dem wirklichen Kern, der in ihr steckt, einen Nimbus von Anmuth und Vornehmheit verleihen.³⁴

Más színben tünteti fel a románokat, akiknek a művészet iránti affinitás helyett nagyhatalmi ambíciókat tulajdonít: „Dieser Halbstaat mit den Ambitionen eines Weltreiches hat sich möglichst schön herausgeputzt und große Anstrengungen gemacht, um dem gebildeten Europa zu imponieren, allein seine Ausstellung macht doch nur den Eindruck des Barbarischen und Primitiven.”³⁵ Minden megtévesztés ellenére Románia nem rendelkezik sem önálló kereskedelemmel, sem iparral. Hozzáfűzi még, hogy Magyarországnak katonailag nincs félnivalója a románoktól. Még az antiszemizmus vádjával illeti a délkeleti szomszédot.

A kínaiakról szóló tárcában Nordau részletesen foglalkozik a távol-keleti mentalitással, amelynek legfőbb attribútumai a konzervativizmus, a világtól való elzárkózottság, a változatlanság. Nem akar tudni semmit „az európai barbárokról”, abc helyett 40 000 írásjelet használ, minden munkát kézzel végez. Lakonikusan megjegyzi: „In China ist alles Bestehende alt, alles Alte heilig, alles Heilige unverletzlich”.³⁶ A kiállított tárgyak kapcsán részletesen kitér a lakozásra, az étkezési kultúrára, a selyempiparra, valamint a papírnak és a teának a kínaiak mindennapjaiban betöltött szerepére.

Nordau a kormányközeli *Pester Lloyd* munkatársaként tartózkodott Bécsben, így a kiállítás magyar részlegéről nagyon aprólékosan ír a hazai olvasóknak. Legelső írásának tárgya a nyugat-európaiakban megkötött romantikus és egzotikus asszociációs lánc a „Magyarország” szó hallatán: „Sie halten es für ein romantisches Land, das wunderbar und seltsam ist wie das geheimnisvolle Innere Afrikas oder Brasiliens.”³⁷ A kép alapjául a végtelen pusztáról, betyárról, cigányokról, vérpezsdítő zenéről és a tokaji nedűről alkotott képsor szolgál. Klisék helyett azonban egy kijózanító kép várja a világiállításra látogatót a magyar valóságról –, iparról, iskolarendszerről:

Er sucht vergebens Romantik und Poesie; überall tritt ihm die Prosa der Arbeit, der nüchterne Ernst des Volksfleißes entgegen. Von Pußta und Csárda, von Csikos und Betyár, von feurigem Roß und wilder Musik ist nichts zu sehen und zu hören (...), das Ungarn der Petöfy'schen und Karl Beck'schen Gedichte, der französischen und englischen Reisebeschreibungen ist absolut nichts zu erkennen. Dafür aber sieht der Fremde ein Land hochentwickelter Industrie, mit mannigfachem Fabrikwesen, mit vorgeschrittenen Schulen vor sich, und er muß mit höchster Achtung vor diesem Staate erfüllt werden, der zuerst mit einem ungeheuern Aufwand an Volkskraft sich die politische Selbständigkeit errang (...).³⁸

Több tárcában részletesen foglalkozik Nordau a magyar képzőművészetet bemutató tárlatokkal. Főleg Than Mór, Lotz Károly, Székely Bertalan, Munkácsy Mihály és Zichy Mihály alkotásait dicséri.

³⁴ Wiener Weltausstellung. Frankreich II. = PL 1873. október 31. 251. sz. 2–3.

³⁵ Wiener Weltausstellung. Persien und Rumänien. = PL 1873. augusztus 6. 180. sz. 2–3.

³⁶ Wiener Weltausstellung. China I. = PL 1873. július 24. 169. sz. melléklet.

³⁷ Wiener Weltausstellung. Ungarn im Industriepalaste. I. = PL 1873. május 27. 121. sz. melléklet.

³⁸ Uo.

Pester Lloyd versus A Hon

A kiállítás alatt a *Pester Lloyd* tárcaírója, Max Nordau és *A Hon* munkatársa, Ujvári Béla³⁹ között kisebb incidensre került sor. *A Hon* újságírója ugyanis 'üzleteléssel' vádolta meg a német lapot, miszerint az hirdetések helyett fizetett reklámcikket írt.⁴⁰ Nordau már a megnyitó óta rosszállással fogadta a magyar nyelvű lap Németl Imre miniszteri osztálytanácsos ellen intézet kirohanásait, és a vádaskodás nyomán lapjában reagált a vádakra:⁴¹

„An die Adresse des 'Hon'.

Schon seit längerer Zeit führt 'Hon' eine sehr wenig erbauliche Polemik gegen den ungarischen Ausstellungskommissar Sektionsrath Németh und gegen einzelne Mitglieder der Ausstellungskommission eine Polemik, die sich ausschließlich in Persönlichkeiten bewegt, und durch eine erstaunliche Brutalität des Tons auszeichnet. Von der Ansicht ausgehend, daß ein Ausstellungsberichterstatter sich mit der Ausstellung und nicht mit den Ausstellungskommissären zu beschäftigen habe, daß er den Lesern seines Journals ein Bild der Ausstellung geben, nicht aber erzählen müsse, was einzelne, wahrlich nicht sehr bedeutende offizielle Persönlichkeiten von einander denken und sagen, habe ich mich bisher in dem unerquicklichen Gezänk zwischen 'Hon' und der Ausstellungskommission völlig neutral verhalten. In dem letzten hier eingetroffenen Abendblatte des wiederholt genannten Blattes finde ich jedoch einen Passus, der mich zwingt, aus meiner Neutralität herauszutreten. Am Schlusse eines Artikels gegen die Ausstellungskommission steht nämlich folgender Satz: 'Zum Schlusse in allem Wohlwollen dem 'Pester Lloyd' nur so viel, daß er auch ferner in seiner weisen Neutralität verharren möge, denn sonst werden wir auch Eines und das Andere von der Käuflichkeit seiner Leute und den Geschäftsleuten, die sie hier vollführt, erzählen. Also darum: zurück mit dem Bracken, Schwager.'⁴²

Darauf habe ich kurz Folgendes zu bemerken. Der 'Pester Lloyd' hat in der Ausstellung keine 'Leute'. Er hat in der Ausstellung nur einen Spezialberichterstatter, und das bin ich. Was also im 'Hon' von den 'Leuten' des 'Pester Lloyd' gesagt wird, kann wohl nur auf mich gemünzt sein. Deshalb fordere ich den Korrespondenten des 'Hon' auf, zu erklären, ob er wirklich mich unter diesen 'Leuten' meint, und wenn dies der Fall ist, anzugeben, wann ich Käuflichkeit an den Tag gelegt und wann ich 'Geschäftsleuten' gemacht habe. Ist er nicht im Stande, seine vagen Allgemeinheiten mit Daten zu begründen, so erkläre ich ihn für einen Lügner und Verleumder. Der 'Pester Lloyd' hat den rüden Streit zwischen den oppositionellen Journalen und der Ausstellungskommission ignoriert, er konnte also auch von keiner Seite 'gekauft' wer-

³⁹ Személyével kapcsolatban lásd: SZINNYEI, József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. Bp. 1914. utánnomás 1980–81. 649–652. A kiállításról *A Hon* más szerzőktől is lehozott tudósítást, tk. Bakay Nándortól, Erődi Bélától, Fromm Antaltól. Maga Jókai is megtekintette az expozíciót és erről több cikkben is beszámolt a lapjában. Mi két cikket találtunk tőle: *A bécsi világkiállításról*. = *A Hon* 1873. július 11. 158. sz. 1. és *A világkiállításról*. = *A Hon* 1873. július 12. 159. sz. 1.

⁴⁰ *Válaszul a 'Pester Lloyd'-nak*. = *A Hon* 1873. július 15. Esti kiadás, 161. sz. 2.

⁴¹ *An die Adresse des 'Hon'*. = *PL* 1873. július 11. 158. sz. melléklet. Érdekes, hogy a dátumozás szerint Nordau írása hamarabb jelent meg.

⁴² *A Honban* a következő áll: „Mert hogy a 'Pester Lloyd'-nak 'emberei' jártak-keltek s járnak-kelnek a kiállításon még most is, a kik nem annonceokat, hanem igenis reclame czikkeket gyűjtenek, a melyeket olvashat mindenki. Épen azért hivatatlan a 'P. Ll.' a moral örének szerepére s épen azért tartottam szükségesnek figyelmeztetni, hogy vonja meg magát.” = *A Hon* Esti kiadás, 161. sz. (Vö. 40. jegyzettel.)

den: in den Ausstellungsberichten des 'Pester Lloyd' ist sorgsam jegliche Reklame vermieden, seine 'Leute' konnten also keine 'Geschäfteleien' vollführen. 'Geschäfte' machen allenfalls die Annoncenagenten des Blattes, allein dies ist die Sache der Administration, damit hat die Redaktion des Blattes nichts zu schaffen, und es ist geradezu perfid vom 'Hon'-Korrespondenten, zu thun, als kenne er diesen Unterschied nicht und als wäre eine bezahlte Reklame oder Annonce, in welcher die Objekte einzelner Aussteller empfehlend besprochen werden, ein redaktioneller Artikel.

Die Unhöflichkeit, die der 'Hon'-Korrespondent in seinem Angriffe gegen den 'Pester Lloyd' an den Tag legt, macht mir weiter keine Schmerzen; sie ist nur ein Zeugniß mangelhafter Erziehung und schlechten Geschmacks und trifft den Angreifer weit mehr als den Angegriffenen; allein gegen seine Verlogenheit mich zu wahren, war allerdings mein Recht und meine Pflicht, und ich habe mich deshalb beeilt, ihm meinen Standpunkt klarzumachen.

A látottak összegzése

Több tényező (tözsdekrach, kedvezőtlen időjárásviszonyok, magas belépőjegyek, kolerajárvány) közrejátszott abban, hogy a világkiállítás nem a várt gazdasági nyereséggel zárult. Nordau csak augusztus végén írja, hogy igazi pompájában valójában most látható a kiállítás: „Jetzt erst ist die Ausstellung in ihren Vollglanz getreten, jetzt erst kann man von der absoluten Vollendung sprechen.”⁴³ Rossz kedvről, csalódottságról, erkölcsi macskajárról ír, mert a világkiállítást megelőző felfokozott várakozás megrekedt a fantázia szintjén.⁴⁴ Az illúziók kergetése helyett marad a realitás, a kiállítás deficitje: „Alles kam, nur die fremden Besucher und die fremden Millionen wollten nicht kommen”.⁴⁵ Legutolsó bécsi tárcájában Nordau azt vizsgálja, mennyiben volt indokolt az expozíció megrendezése. Diagnózisa nem kedvez a világkiállításnak mint rendezvénynek általában, fölösleges luxusnak nevezi: „Die Wiener Weltausstellung, die Weltausstellungen im bisherigen Style überhaupt, sind unberechtigt, denn sie sind zwecklos. Sie sind ein glänzender, jedoch überflüssiger Luxus.”⁴⁶ Nordau értelmezésében egy világkiállítás a kortárs kultúra foglatát kell, hogy adja, de soha nem univerzális és nem teljes. Sem a világkultúráról, sem az egyes országok termelésének mértékéről nem ad teljes képet.⁴⁷

A népeket összekötő szerepének, a más kultúrák megismerésének sem tudott eleget tenni az expozíció. Nordau a kiállítás ideje alatt naponta több órát töltött a helyszínen, így a kiállított tárgyak szemrevételezése mellett a közönség megfigyelésére is jócskán volt alkalma. A látottak alapján a más kultúrákban való elmélyülés igényét és lehetőségét is kétségbe vonja: „Nun, was ich gesehen habe, hat in mir nicht die Ueberzeugung erweckt, daß die Besucher in die Ausstellung kamen, um hier zu lernen (...) Und selbst wer lernen wollte, konnte es in der Ausstellung nicht recht tun.”⁴⁸

UJVÁRI HEDVIG

⁴³ *Wiener Weltausstellung. (Nach der Preisverleihung.)*. = PL 1873. augusztus 28. 197. sz. 2.

⁴⁴ *Wiener Wochenchronik*. = PL 1873. augusztus 17. 189. sz. melléklet.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Wiener Weltausstellung. Die Finale*. = PL 1873. november 7. 256. sz. 3. és melléklet.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

Közművelődés és magyarosítás. (Esettanulmány a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület privígyei népkönyvtárának működéséről.) A 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben sorra alakultak a közművelődési egyletek hazánkban, amelyek a magyar nyelv és kultúra terjesztésének és így a hazai nemzetiségek asszimilálását tűzték ki célul, noha módszereik eredményességét már a kortársak közül is többen megkérdőjelezték. E társaságok egyike volt a történelmi Magyarország északi megyéiben tevékenykedő Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, amely többek között egy külön könyvtári hálózatot is létrehozott, hogy ezzel is segítse a térség szlovák lakosságának elmagyarosítását.

1867 után Magyarországon, az összlakosság mintegy 40 százalékát kitevő magyarokkal szemben a nemzetiségek többséget alkottak, amelyek közül a legjelentősebbek a németek, horvátok, szlovákok, ruszinok, románok és szerbek voltak. Ezek, néhány vegyesen lakott vidékektől eltekintve többnyire kompakt tömbben éltek, de kevés kivételtől eltekintve (pl.: szerbek, románok) tiszteletben tartották az ország területi integritását. Helyzetüket Magyarország határain belül kívánták rendezni, így rövid távon beérték a nemzetiségi törvényben foglaltakkal, távlatilag pedig a kollektív jogok és a területi autonómia elérése volt számukra a cél. Ezzel szemben a magyar politikai elit, pártállástól függetlenül az „egy politikai nemzet” álláspontjára helyezkedve, a horvátok kivételével nem ismerte el a nemzetiségek kollektív jogait, noha ezzel párhuzamosan, az 1868-as nemzetiségi törvényben nyelvi és kulturális téren európai mércével nézve is rendkívül komoly kedvezményeket biztosított a számukra. A dualizmus kori magyarosítás a gyakorlatban éppen ezen jogok fokozatos leépítését jelentette, míg a nemzetiségek a törvényben foglaltak megtartásáért és újbóli alkalmazásáért folytatták a küzdelmüket. Szerencsére a magyarosítás során nem használták a korabeli Európában alkalmazott módszereket¹, a nemzetiségi törvény pedig minden korlátozás és törvénysértés ellenére is érvényben maradt a korszak végéig.

A nemzetiségi kérdésre a magyar kormányok egy része (pl.: Széll Kálmán, Khuen-Héderváry Károly, Tisza István) különféle engedményekkel (pl.: gazdasági könnyítések és segélyakciók), illetve a nemzetiségi vezetőkkel kötött paktumok révén próbált megoldást találni. Ezek az intézkedések rövid távon ugyan oldották a feszültséget, és hoztak is bizonyos eredményeket (pl.: választások idején), de távlatilag nem voltak képesek a nemzetiségi mozgalmakat integrálva a problémát rendezni. Más kormányok (pl.: Tisza Kálmán, Bánffy Dezső, koalíciós kormány) a „kemény kéz” politikáját alkalmazva sorozatosan korlátozták a nemzetiségi törvényben foglalt jogokat (pl.: a kisebbségi nyelvhasználat kizsárolása a közigazgatásból és a bíraskodásból, a nemzetiségi oktatás visszaszorítása, illetve leépítése, az egyesületi élet korlátozása stb.), a nemzetiségi vezetők ellen pedig sajtópereket indítottak.² Ezzel párhuzamosan olyan egyesületeket is támogattak, amelyek nyíltan

¹ A nemzetiségi problémára a korabeli Európában valójában sokkal brutálisabb megoldásokat találtak, mint a dualista Magyarországon. Franciaországban a nemzetiségi nyelvek használatát soha, semmilyen formában nem engedélyezték, és az iskolákban külön retorziókkal tiltották el a gyerekeket ezek alkalmazásától. Poroszországban a nemzetiségi nyelvhasználatot (közigazgatás, bíraskodás, oktatás) 1886–1887-ben felszámolták, a poznańi hercegségben pedig az ott élő lengyelek szisztematikus, nemzetiségi alapon történő kitelepítésére is sor került. Oroszországban a nemzetiségi nyelveket (pl.: lengyel, ukrán, litván, orosz) egyszerűen betiltották, és 1887–1890 között az ország valamennyi iskolájában az orosz nyelvet tették meg oktatási nyelvnek. – DIÓSZEGI István: *Üllő és kalapács. Nemzetiségi politika a XIX. században*. Bp., Magyarságtudató Intézet, 1991. 17–32.

² SZARKA László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Bp., Ister, 1998. 74–79.

a magyarosítást tűzték ki célul³, mint például az Országos Magyar Iskola Egyesület, a Pozsonyi Magyar Közművelődési Egyesület, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a Széchenyi Társulat, a Sárosmegyei Egyesület, a Torontálmegyei Magyar Nyelvtanító és Közművelődési Egyesület, az Oravicai Arany-liga vagy a Beregmegyei Magyar Közművelődési és Kulturális Egyesület.⁴ Ezek között az egyik legjelentősebb, a felföldi magyar értelmiség által létrehozott Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület volt, amely a szlovákok elmagyarosítását tűzte ki célul.

A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (a továbbiakban F. M. K. E. vagy Egyesület) 1883. november 28-án alakult Nyitrán Odescalchi Gyula herceg vezetésével. Fő feladatának a magyar nyelv és kultúra terjesztését tekintette a a Felföld vegyesen lakott, vagy szlovák többségű megyeiben (pl.: Árva, Bars, Hont, Liptó, Nógrád, Sáros, Nyitra, Pozsony Szepes, Trencsén, Turóc, Zemplén, Zólyom). A valódi cél azonban a felföldi szlovák lakosság asszimilációja volt, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a nyelvhatáron fekvő vegyes vagy szlovák többségű helységek elmagyarosításával az etnikai határt fokozatosan északabbra akarták tolni. Ennek érdekében különféle jótékonyági szervezeteket támogattak, kultúregyesületeket alapítottak, hazafias ünnepségeket, illetve megemlékezéseket tartottak, előadásokat, tanfolyamokat szerveztek, az Alföldre irányuló gyerektelepítések révén támogatták az árván maradt szlovák gyerekek szakma- és nyelvtanulását, óvodákat, iskolákat létesítettek, kitüntették a magyar nyelv terjesztése terén jó munkát végzőket óvónőket, tanítókat és tanítónőket. Az Egyesület újságot és évkönyvet adott ki rendszeres tájékoztatást nyújtva az elért eredményekről, a tagság soraiban pedig ott volt a térség szinte teljes értelmisége.⁵

A F. M. K. E. egyáltalán nem foglalkozott népkönyvtárak létesítésével működésének első tíz éve alatt, és könyvtári programja csak fokozatosan indult meg az 1890-es években. Először 1893. IX. 12-én, a turócszentmártoni közgyűlésen módosították az alapszabályt, amelynek 3. §-a szerint az Egyesület „népkönyvtárakat létesít és segélyez”, illetve egy elvi határozat is született, hogy „a népesebb vegyes ajkú községekben magyar népkönyvtárak és ezekkel kapcsolatos olvasó egyesületek alakíttassanak”.⁶ Az 1894. X. 2-án rendezett nyitrai közgyűlés már „kíváncsún tartván, hogy minden városban és nagyobb községben kölcsönző könyvtárak létesüljenek, ezen ügyet az összes törv. választmánynak figyelmébe ajánlja és felhívja azokat, hogy ily könyvtárakat egyletőre ajándék-könyvek gyűjtése útján kísérjelenek meg létesíteni”.⁷ A losonci közgyűlésen, 1895. X. 3-án az Egyesület már konkrét összeget is megszavazott a „létesítendő ifjúsági és népkönyvtárak céljaira”, ami „a szövetkezett vármegyék tótajkú iskolái között lesz szétosztandó, melyek mellett magyar

³ „Nézeteim szerint nem lehet elérni semmi célú olyan helyeken, hol a nemzetiségi pórnap nagy tömegekben vegyületlenül lakik, ily helyeken a kis magyar tudomány úgy fog elenyészni, mint a hogy felissza a nyár derekán szomjas föld a ráhullott néhány csepp esőt. Otthon nem érti meg senki, ha alkalmazni akarja a gyermek mit az iskolában tanult, a mint kilép az iskolából, elfelejti a mit tanult csakhamar, sokkal előbb, minthogy támogathatná saját gyermekét, mikor már ez kerül iskolába. Ily helyeken haszontalan erőlködés és sárba dobott pénz, amit az állam és az egyletek a magyar nyelv tanítására fordítanak, az egész eredmény csak a tanítás általános sikereinek akadályozásában, a beolvasztási törekvések által felkeltett ellenséges visszahatásban és a nemzetiségi viszály kiélesítésében nyilatkozhatik.” – (MOCSÁRY Lajos): *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés*. Bp., 1886. 13.

⁴ *A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület naptára az 1886-ik évre*. Nyitra, 1885. 68–77.

⁵ DEZIDER Smidák: *Niektoré problémy hornouhorského maďarského vzdelávacieho spolku (1882–1919)*. In: *Kapitoly z dejín Nitry*. Bratislava, 1962. 119–142., *A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület naptára az 1886-ik évre*. 60–67.

⁶ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL). *A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület közgyűléseinek jegyzőkönyvei (1893–1907)*. VI. 145., 156.

⁷ Uo. VII. 23.

daloskörök állítottak fel, s népkönyvtárak létesítése elhatároztatik”.⁸ Az első F. M. K. E. népkönyvtárak 1897-ben jöttek létre Nyitrán, Turócszentmártonban, Gölnicbányán, valamint Kunos-Vágáson, ettől kezdve pedig sorra alakultak a különféle nép-, ifjúsági- és honvédségi könyvtárak a felföldi vármegyékben. Bár az Egyesület ezeket kimondottan magyarosító céllal hozta létre, az intézmények néhol valóban csak közművelődési célokat szolgáltak, mint például Pogrányban is. Itt, mint az Egyesület vezetésének küldött jelentésekből kiderült „a község lakossága tisztán magyar ajkú, magyarosodásra szükség nincsen, legfeljebb a tájszólás csökkentése igényeltetik”, ám az intézményt a F. M. K. E. vezetősége ennek ellenére sem szüntette meg.⁹ Az Egyesület saját könyvtári szabállyal is rendelkezett, amely szerint a népkönyvtárnak bárki tagja lehetett, és ingyen kölcsönözhetett könyveket. Erre október és május között heti két, június és szeptember között pedig egy alkalommal volt lehetőség. A könyveket külön szekrényben kellett elhelyezni, feltüntetve ezen az „F. M. K. E.” feliratot. A könyvtár működéséről évente kellett jelentést készíteni az Egyesület elnöksége számára, amelyben a szokásos statisztikákon felül (pl.: éves forgalom, a legolvasottabb könyvek, a könyvtár állományának fejlesztése stb.) arról is számot kellett adni, hogy „magyarosítási szempontból volt-e s mennyiben eredménye a könyvtár használatának”.¹⁰

Az 1901. április 28-án megalakult privigyei katolikus legényegylet egy közművelődési tevékenységet folytató, kisvárosi egyesület volt. Ez a szokásos művelődési programokon kívül (pl.: kéthetente ismeretterjesztő felolvasások, magyar nyelvű színi- és népdalelőadások tagjainak részvételével, amelyre sokszor 4–500 fős közönség is összegyűlt stb.) egy 290 kötetes könyvtárat is létrehozott a tagság számára, mely a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának szakmai felügyelete alatt állt.¹¹ A privigyei F. M. K. E. népkönyvtár alapításának ötletét Gubás Pál, a legényegylet elnöke vetette fel az Egyesület elnökéhez, 1901. XII. 23-án írt levelében. Ebben a tátrafüredi kongresszuson hozott határozatra¹² hivatkozva támogatást kért az egyesülettől egy F. M. K. E. könyvtár alapításához Privigyén, mivel „az egyesület a miniszterileg és egyházhatóságilag szentesített alapszabályok mellett az iparos ifjúság vallásos és hazafias művelésén fáradozik”. A F. M. K. E. igazgató-választmánya 1902. február 10-én kelt válaszlevelében, „tekintettel a privigyei kath. legényegylet nagyon hazafias működésére az egyesületnek 173 kötetből álló népkönyvtárt engedélyezett, amennyiben az elnökség ezen könyvtár használatára előírt feltételeinek teljesítésére magát írásban kötelezi”.¹³ Ez rögtön komoly gondot okozott a legényegylet vezetőségének, mivel pénz-, illetve hely hiányában nem volt képes külön tárolót biztosítani az új könyvek számára, így ezeket a legényegylet könyvtárának szekrényeiben kívánta elhelyezni. Ezt a problémát Gubás 1902. február 15-i, Clair Vilmos főtitkárnak írt levelében jelezte is, arra kérve a F. M. K. E. vezetőségét, hogy „szíveskedjék a küldött

⁸ Uo. 44–45.

⁹ Nitriansky Oblastný Archív. (a továbbiakban NOA) Hornouhorský Vzdelávájuci Spolok. HVSN Ab/IV/1898/1, 1900/201, 1901/21, 1902/1/, 1902/2, 1907/2, 1908/2

¹⁰ Uo. 1903/125, 1904/1

¹¹ Uo. 1901/352

¹² Az 1901. VIII. 27-én rendezett tátrafüredi kongresszuson ilyen határozat nem született, bár a közgyűlés felkérte az elnökséget, hogy a könyvtárakkal kapcsolatban „mind nagyobb tevékenységet fejtsen ki”, és „legyen figyelemmel az ifjúsági egyletekre is, melyek a magyarosodásnak szintén jelentős tényezői”. Az Egyesület vezetősége emiatt válaszlevelében visszautasította ezt a hivatkozást, ám ez nem jelentett akadályt a privigyei F. M. K. E. népkönyvtár létrehozása szempontjából. – MOL. A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület közgyűléseinek jegyzőkönyvei (1893–1907). VII. 152–153., illetve NOA. Hornouhorský Vzdelávájuci Spolok. HVSN Ab/IV/1902/34

¹³ Uo. 1902/34

feltételektől eltekinteni, és számunkra új feltételeket alkalmazni”.¹⁴ Az Egyesület vezetősége március 5-én kelt válaszelevelében a közös tároló gondolatát elfogadva belement a kompromisszumba azzal a kikötéssel, hogy „a szekrényen felirat alkalmaztassék, ezzel a címmel: „F. M. K. E. népkönyvtár”. Ezzel az utolsó akadály is elhárult az intézmény létrehozásának útjából, de ettől az egy engedménytől eltekintve a legényegylet vezetőségének teljes mértékben be kellett tartani az Egyesület könyvtári szabályzatában foglaltakat.¹⁵

Az ünnepélyes átadásra 1902. VI. 1-jén, délután 5 órakor került sor, az intézmény első vezetője pedig Puschmann Tibor cipészmeister lett.¹⁶ A legényegylet hálája jeléül még az ősz folyamán felvételét kérte a F. M. K. E. pártoló tagjai közé, és így még szorosabb kapcsolatot alakított ki az Egyesülettel.¹⁷

A legényegylet vezetősége a fejlesztésről sem feledkezett meg. 1903-ban házat vásárolt az intézmény számára, illetve a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának szakmai felügyelete alá rendelt ifjúsági könyvtárat is felállított¹⁸, 1909-ben pedig 10 fő befogadására alkalmas olvasótermet létesített.¹⁹ A könyvtár hamarosan a helyi ifjúsági élet egyik központjává vált, a rendszeres, magyar nyelvű közművelődési programok (pl.: daloskör és egy ifjúsági egyesület alapítása, állandó ifjúsági találkozók, amatőr színi- és dalelőadások rendezése, daltanítás céljából könyvosztások szervezése stb.) pedig jó nyelvgyakorlási lehetőséget nyújtottak a szlovák nemzetiségű fiatalok számára.²⁰

Az intézmény életének mindennapjairól a legényegylet és az Egyesület vezetősége közötti levelezés ad képet, ami egy-egy nemzetiségi momentumtól eltekintve (pl.: a könyvtár állományához tartozó, 33 szlovák nyelvű könyv²¹ elkülönítése a F. M. K. E. anyagától) lényegében megegyezik a dualizmus kori népkönyvtárak napi ügyvitelével (pl.: leltározáshoz szükséges űrlapok kérvényezése a központtól, új könyvszekrény beállítása, könyvek köttetése, az új példányok rendelése, a felmerülő reklamációk intézése stb.). Komoly ellentét a két fél között csak a leltározás során jelentkező a tetemes hiány miatt alakult ki, így a világháború kitörését megelőzően időkben az többször nem is fogadták el az éves jelentéseket. Ez a nézeteltérés ismét új szempontokat vet fel az Egyesület megítélésének kérdésében, hiszen a vita során a F. M. K. E. vezetősége az elért eredmények ellenére is többször felvetette a könyvtár áthelyezésének lehetőségét²², közvetítőnek pedig az Egyesület

¹⁴ „Egyesületünknek van egy 290 kötetből álló könyvtára, tisztességes szekrényekben elhelyezve, melyben még a 173 kötetes népkönyvtár kényelmesen elfér. Kegyeskedjék tehát az új külön szekrény csináltatásától egyesületünket fölmenteni; már csak azért is, mert az új szekrény csináltatására nincsen pénzünk, de meg helységünk szűk volta miatt azt az új szekrényt el nem helyezhetnénk.” – Uo. 1902/529

¹⁵ „Mihelyt a legényegyesület elnöksége az így módosított feltételeket írásba foglalja, magára nézve kötelezőnek ismeri el, azonnal megküldjük a könyvtárat s intézkedünk, hogy fölkerít megbízottunk, Lulyák Antal úr által a legényegyesületnek átadassék.” – Uo. 1902/532

¹⁶ Uo. 1902/5, 1902/204, 1902/424, illetve Nyitramegyei Szemle 1902. 23. sz. 5.

¹⁷ Gubás Pál 1902. IX. 30-án kelt levele – NOA. Hornouhorský Vzdelávající Spolok. HVSN Ab/IV/1902/350

¹⁸ Uo. 1903/4 – A könyvtár engedélyezésének körülményeire, illetve a F. M. K. E. vezetőségének a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának adott referenciájára lásd az 1902/436, illetve az 1903/3 sz. iratokat.

¹⁹ Uo. 1910/2

²⁰ Uo. 1903/5

²¹ „A könyvek között van ugyan 32 tót könyv és egy tót szótár, de a könyvek nagyobbbrészt vallásos tárgyú kiadványok, egy könyv pedig Toldi legendáját tartalmazza.” – Uo. 1904/27

²² „A könyvtárat az egyesülettől elvesszük, illetőleg máshová helyezzük át” – Az Egyesület vezetőségének válaszelevele 1914. VII. 6-án – Uo. 1914/923

munkájában szintén részt vevő nyitrai püspököt kérte fel, ami jól jelzi a helyzet komolyságát. A konfliktus végül azzal végződött, hogy a legényegylet 1914. október 7-i rendkívüli ülésén határozat született, amely szerint a „megállapított hiányt az egyesület öt év alatt egyenlő részletekben fogja kárpótolni”.²³

A háború alatt a könyvtár működése szünetelt, amiről az 1918. március 18-án kelt utolsó éves jelentés a következőket írja: „a könyvtár a háború tartalma alatt nem volt használatban, egyrészt mivel helységeink először kórháznak voltak berendezve, később menekültek laktak ott, másrészt nincs ki a könyvtár kezelését vállalná. Így tehát a háború előtti jelentés változatlanul fennáll.”²⁴ A háború után a csehszlovák államban a F. M. K. E., mint az erőszakos magyarosítás egyik legfontosabb tényezője megszűnt, így az intézmény újbóli megnyitására a későbbiek folyamán már nem került sor.

A könyvtár mintegy másfél évtizedes működése után joggal merül fel a kérdés, hogy az intézmény milyen eredményeket ért el a magyar nyelv terjesztésében, illetve a magyarosításban. A népszámlálási adatok szerint (1. sz. táblázat)²⁵ 1910-ben 1303 fő, vagyis a város összlakosságának a 38,9%-a tudott magyarul, ami 1900-hoz képest mintegy 5,59%-os, vagyis közel 300 fős növekedést mutat. Erre a változásra a könyvtár tevékenysége logikus magyarázattal szolgálhatna, de a népességszatisztikai adatok, illetve a magyarosodás eredményeiről beszámoló éves jelentések 18. pontja között komoly ellentmondás tapasztalható. Az 1908. évről szóló jelentés ugyanis a következőképpen foglalja össze az intézmény ilyen irányú tevékenységét: „a könyvtárnak igen nagy hatása van így a magyarosodásra, mint a hazafias érzés ápolására, ami főként abban nyilvánul meg, hogy örömmel szerepelnek műkedvelő színdarabokban és ezek közül is a legjobban a történelmi vonatkozású színműveket kedvelik. A társalgás is magyarul folyik és szeretik a magyar népdalokat”²⁶. Ennek alapján egyértelműen ki lehet jelteni, hogy ez a tevékenység nem lehetett elég a magyar nyelv megtanulásához, maximum az iskolában tanultak szintentartásához, ami tulajdonképpen a könyvtár működésének egyik fő célja volt.²⁷ Ráadásul az éves jelentések statisztikái szerint az olvasóközönség létszáma sokszor még az évi 100 főt sem érte el (2. sz. táblázat)²⁸, arról nem is beszélve, hogy a könyvtár szolgáltatásait nemcsak szlovákok, hanem magyarok is igénybe vehették. A jelentésben idézett adatok tehát nem adnak megfelelő magyarázatot sem a 10 év alatt bekövetkezett

²³ Uo. 1914/2

²⁴ Uo. 1918/4

²⁵ *A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása*. I. Bp., 1902. 46–47., *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása I. Bp.*, 1912. 140–141.

²⁶ NOA. Hornouhorský Vzdělávací Spolok. HVSN Ab/IV/1909/3

²⁷ „A privigei kat. legényegylet hazafias szelleméhez kétség nem fér, és igen hasznos tényezője lesz a magyar közművelődésnek; a tagok magyarul olvasnak, beszélnek, szavalnak és énekelnek az egylet helységeiben, s így biztosak lehetünk, hogy az iskolában elsajátított ékes magyar nyelvet nemcsak el nem felejtik, hanem a folytonos gyakorlat által magyar nyelvismeretük még gyarapodik.” Lulyák Antal beszéde a könyvtár átadása alkalmából – Uo. 1902/204

²⁸ A táblázat adataihoz a F. M. K. E. évkönyveit, illetve a könyvtár éves jelentéseit használtam forrásként. A könyvtári állomány adatai a folyó év december 31-i állapotot mutatják, míg az olvasók és a kölcsönzött kötetek száma a két kongresszus között eltelt időszakot. Az ingadozást az okozza, hogy az éves jelentésekben sokszor együtt számolták a közös helységben lévő nép- és ifjúsági könyvtár adatait. A népkönyvtár forgalmának esetében a kisebb számokat kell alapul venni, amire a könyvtár vezetősége is utalt 1905. évi jelentésében, amely szerint „miután a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa az egyesület helységeiben egy nagyobb, 371 kötetes könyvtárt helyezett el, az egyesület tagjai s a közönség nagyobb részt ezt olvassa.” – MOL. A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület évkönyvei. XVII. 94.

növekedésre, sem a magyarul tudók ilyen magas számára, akik döntő többségben már az intézmény alapítása előtt is bírták ezt a nyelvet.

A választ a város elmagyarosodása is jelenhetné, de a kérdéses időszakban (3. sz. táblázat)²⁹ a szlovákok még mindig abszolút többségben voltak a magyarokkal és a németekkel szemben, noha 1910-re valamelyest csökkent az arányuk.

A vizsgált adatokat az iskolai magyarosításra is vissza lehetne vezetni, de írni-olvasni mintegy 30%-kal többen tudtak az összlakosságon belül, mint magyarul (4. sz. táblázat)³⁰, ami egyértelműen az iskolai magyarosítás kudarcát mutatja az alapfokú oktatásban.

A magyarul tudók ilyen magas számára Privigyén, akárcsak a dualista Magyarországon nem a különféle magyarosító egyesületekben folyó népművelő munka, hanem az urbanizáció és a polgárosodás volt a magyarárat. Ez különösen országos szinten volt szembetűnő, ahol a népszámlálási adatok szerint a kétnyelvűség aránya 1880-ban, az önálló földművelők körében 10,2%, míg a városlakók között 27,4% volt, ami 1910-re az előbbieket esetében 14,8%-ra, az utóbbiakéban pedig 49,1%-ra emelkedett.³¹ Ez egyértelműen jelezte az urbanizáció, illetve a polgárosodás kényszerítő erejét és főlényét az erőszakos magyarosítással szemben, hiszen a modern ipari technológia felhasználása, a kereskedelem, a hivatali-, banki- és jogi élet, az egyén társadalmi emelkedése fokozottan megkövetelte a magyar nyelvtudást, ami sokkal nagyobb „eredményeket” hozott, mint bármiféle magyarosító kísérlet. Ez a jelenség egyes foglalkozási ágak esetében még élesebben jelentkezett, így 1880-ban a nem magyar nemzetiségű iparosok 30,65%-a, és a kereskedők 44,33%-a volt kétnyelvű. A szlovák viszonylatban a népesség 9,82%-a tudott magyarul, de a szlovák nemzetiségű iparosok, illetve a kereskedők közül már 24,56% és 31,65% bírta mindkét nyelvet.³² Privigyén az urbanizáció és polgárosodás a századforduló után erősödött fel, amikor az ipari, kereskedelemi, illetve értelmiségi tevékenységet folytatók először kerülnek túlsúlyba az összlakosságon belül a mezőgazdaságból élőkkel szemben (5. sz. táblázat)³³, ráadásul a város járási székhely is volt, ami egyfajta katalizátorként tovább gyorsította a változásokat. Ezek a folyamatok a nyelvtudás terén itt is ugyanazokkal a következményekkel jártak, mint országos szinten, ezért volt olyan magas a magyarul tudók száma. Természetesen a legényegyleti F. M. K. E. népkönyvtárban folyó népművelő munka is fontos szerepet játszott a magyar nyelvtudás iskolán kívüli gyakorlásában és elmélyítésében, ami hosszabb távon valóban elősegítette Privigyé további magyarosodását. Ezzel a módszerrel azonban komolyabb eredményt csak távlatilag, a város további urbanizálódása és polgárosodása mellett lehetett volna felmutatni, amire az első világháborút követő államfordulat miatt már nem jutott idő.

²⁹ Lásd a 25. sz. lábjegyzet hivatkozását

³⁰ Lásd a 25. sz. lábjegyzet hivatkozását

³¹ SZARKA: *i. m.* 47.

³² „E számok ...együttal útmutatásul is szolgálnak arra nézve, hogy miként erősíthetjük a magyarságot. Fordítsunk ugyanis minél több gondot iparunk és kereskedelmünk fejlesztésére. Ez míg egyrészt a legjobb nemzetiségi politika is úgy másrészt hatalmas és jóformán egyedüli eszköz arra, hogy hazánkat nagygyá, gazdaggá és virulóvá tegyük.” – JEKELFALUSSY József: *Népiünk hivatása és foglalkozása az 1880-ban végrehajtott számlálás szerint*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1882. 22–23.

³³ *A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. Bp., 1904. 90–93., A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. Bp., 1913. 274–278.*

Melléletek

1. számú táblázat

A magyarul tudók száma és aránya Privigyén (1900–1910)		
1900.	1050 fő	33,31%
1910.	1303 fő	38,9%
változás	+253 fő	+5,59%

2. sz. táblázat

A privigyei F. M. K. E. népkönyvtár forgalma (1902–1918)			
év	állomány	az olvasók száma	a kölcsönzött könyvek száma
1902.	173 kötet	19 fő	48 kötet
1902.	587 kötet	279 fő	279 kötet
1903.	648 kötet	97 fő	621 kötet
1904.	648 kötet	nincs adat	nincs adat
1905.	171 kötet	150 fő	171 kötet
1906.	nincs adat	nincs adat	nincs adat
1907.	496 kötet	185 fő	258 kötet
1908.	775 kötet	44 fő	47 kötet
1909.	300 kötet	59 fő	91 kötet
1910.	530 kötet	240 fő	573 kötet
1911.	498 kötet	245 fő	363 kötet
1912.	789 kötet	301 fő	252 kötet
1913.	319 kötet	79 fő	229 kötet
1914.	ugyanaz	ugyanaz	ugyanaz
1915.	ugyanaz	ugyanaz	ugyanaz
1916.	ugyanaz	ugyanaz	ugyanaz
1917.	ugyanaz	ugyanaz	ugyanaz

3. számú táblázat

Privigye lakosságának nemzetiségi összetétele (1900–1910)							
év	összesen	magyar		német		szlovák	
1900.	3152 fő	469 fő	14,87%	224 fő	7,1%	2454 fő	77,85%
1910.	3349 fő	607 fő	18,12%	205 fő	6,12%	2516 fő	75,12%
vált.	+197 fő	+138 fő	+3,25%	–19 fő	–0,98%	+62 fő	–2,73%
vált.	+6,1%						

4. sz. táblázat

Az írni-olvasni tudók száma és aránya Privigyén (1900–1910)		
1900.	1887 fő	59,86%
1910.	2114 fő	63,12%
változás	+ 217 fő	+3,36%

5. sz. táblázat

Privigye város lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása (1900–1910) (eltartottakkal együtt)				
év	mezőgazdaság		ipar, kereskedelem, hitelügy	
1900.	1775 fő	55,36%	1217 fő	38,6%
1910.	1489 fő	44,46%	1608 fő	48,01%
változás	– 286 fő	– 11,85%	+ 391 fő	+ 9,41%

VESZTRÓCZY ZSOLT

FIGYELŐ

Csapodi Csaba (1910–2004). 2004. április 30-án 94. életévében elhunyt Csapodi Csaba, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményének nyugalmazott osztályvezetője, c. egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora.

Csapodi Csaba 1910-ben született, a neves szemészprofesszor, dr. Csapodi István nyolcadik gyermekeként. A budapesti, akkor még a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán 1933-ban történelem–földrajz szakon középiskolai tanári és bölcsészdoktori oklevelet szerzett. A következő évben Bécsben levéltári kutatásokat folytatott ösztöndíjasként. 1934-ben ki nevezték a Magyar Nemzeti Múzeum Országos (Széchényi) Könyvtárába, majd néhány évig az Országos Magyar Történeti Múzeumban a főigazgató titkáráként működött.

Alapításától, 1942-től kezdve a Teleki Pál Tudományos Intézet Magyar Történettudományi Intézetének munkatársa az Intézet megszüntetéséig, 1949. év elejéig. Kutatásait az újkori magyar művelődés- és gazdaságtörténet terén végezte. 1944-ben Baumgarten-díjat kapott. Munkássága alapján a budapesti egyetem bölcsészeti karának magántanárává habilitálták 1946-ban. 1949–1951 között dolgozott az Országos Széchényi Könyvtárban, az Egyetemi Könyvtárban, majd az Országos Könyvtári Központban, míg végül a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került 1951-ben mint a Kézirattár helyettes osztályvezetője, 1957-től mint a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye vezetője. 1975. december 31-én innen vonult nyugdíjba.

Széleskörű munkásságot fejtett ki, számos országban folytatott könyvtörténeti kutatást. Összesen mintegy 450 publikációja jelent meg Magyarországon és külföldön. Legfontosabb munkái: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében*, 1933. – *A magyar barokk*, 1942. – *Esterházy Miklós nádor*, 1942. – *Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig*, 1945. (Berlász Jenővel közösen) – *The Corvinian Library. History and Stock*, 1973. – *Az Anonymus-kérdés története*, 1978. – *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, 1981. – Feleségével, dr. Gárdonyi Klárával közös a *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt* három kötete, 1988–1994. – *Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum*, 1985. – Tóth Andrásval és Vértesy Miklóssal közösen: *Magyar könyvtártörténet*, 1987. – Számos publikációja jelent meg könyvtári szakkérdésekről. Az ötvenes évektől kutatási területét a 15. század könyvtörténete, elsősorban a Corvina-könyvtár vizsgálata képezte. 1958-tól kezdődően jelentek meg közleményei a Corvina-könyvtár egyes kérdéseiről. A külföldi kutatóutak – Csapodi Csabáné dr. Gárdonyi Klárához hasonlóan – új korvinák felfedezését tették lehetővé. E munkálatokkal párhuzamosan készült el a világon szétszóródott korvinák reprezentatív kötete, egyben az addigi kutatások összegzése, a *Bibliotheca Corviniana (1967–1990)*, amely öt nyelven, 14 kiadásban jelent meg. Kézikönyv a szakemberek számára, ugyanakkor művészi élményt nyújtó album az érdeklődőknek, kulturális értékeink híret terjeszti a nagyvilágban. Munkásságának teljes bibliográfiája megtalálható a *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok*. Bp. 2002. 405–433. lapjain.

A kandidátusi és a tudományok doktora fokozatot 1974-ben (*A Corvina Könyvtár története és állománya*), illetve 1978-ban (*A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*) c. disszertációjával nyerte el. Az Országos Könyvtárügyi Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia több munkabizottságának volt tagja, a Középkori Munkabizottságnak társelnöke.

1976-ban feleségével közösen akadémiai elnöki díjat kapott, 1993-ban – szintén feleségével együtt – a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét, 1995-ben Széchenyi-díjat. 1992-ben a Magyarok Világkongresszusán, Budapesten előadást tartott *Nemzettudat és történettudomány* címmel. Mint címzetes egyetemi tanár kodikológiát adott elő az ELTE Bölcsészettudományi Karának Történeti Segédtudományok Tanszékén.

Élete összeforrt nemzeti és tudományos könyvtárunkkal, s az a hat évtized, amelyben Csapodi Csaba, kezdetben történész, majd könyvtári-kézirattári munkáját és kutatásait folytatta, beépül a magyar művelődéstörténetbe, annak kikerülhetetlen részeként. Emlékét mindnyájan megőriz-
zük, akik ismertük és tiszteltük őt.

ROZSONDAI MARIANNE

SZEMLE

Csokonai Vitéz Mihály: Költemények. V. 1800–1805. Sajtó alá rendezte SZILÁGYI Ferenc. Bp., Akadémiai Kiadó, 2002. 1063 l.

Csokonai Vitéz Mihály, a felvilágosodás nagy költője költeményeinek ötödik, azaz utolsó kötete 2002-ben jelent meg. Szilágyi Ferenc, Csokonai verseinek kritikai kiadási munkálatai végére tehet most már pontot. Kezdődött a munka az 1970-es évek elején. Az első kötet megjelent 1975-ben, s most a költemények utolsó kötete látott napvilágot. Az öt vaskos kötetben összesen 465 Csokonai vers vagy verstöredék jelent meg. A költeményekből tehát több kötet már nem lesz, csak a prózai munkák kötete szaporítja majd a Csokonai-életmű egészét. Ezzel a teljes Csokonai életmű utolsó kötete is napvilágot lát. Évek, évtizedek óta várat magára a Csokonai életmű kritikai kiadása. Hozzá fogtak többen, s talán nem mindenki mérte fel, hogy ez óriási feladat, s ehhez a munkához valóban több szerkesztő-sajtó alá rendező és mindegyiknek egy-egy teljes élete volt szükséges. A 20. század hatvanas éveiben Juhász Géza fogott hozzá, s ő hamarosan eltávozott az élők sorából. Elvégzett munkája végtelenül kevés volt. A meglévő eredményt az új szerkesztő és sajtó alá rendező utódok a modern követelmények parancsoló szükségyszerűsége miatt használni nem tudták.

A főszerkesztő halála után új Csokonai kutatóra volt szükség, s párhuzamosan gondoskodnia kellett a szerkesztés munkáját is vállaló munkatársról. Az utóbbi feladatot Julow Viktor, az előbbi Szilágyi Ferenc vállalta el. Szilágyi fiatalemberként lódult neki a hatalmas munkának úgy, hogy Julowval együtt megkeresték és megalkot-

ták a kiadás szempontjait, s azt egyeztették a Csokonai életmű más műfajainak kiadási elveivel. Mire elkészült és napvilágot is látott a második kötet, Szilágyi Ferencnek a sorozatszerkesztő Julow nevét már gyászkeretben kellett hozatnia, Vargha Balázs a levelezés és a többi prózai munka sajtó alá rendezője néhány évvel később távozott el az élők sorából. A sorozat szerkesztésére tehát ismét új szerkesztőt kellett keresni, a Csokonai levelezés és a prózai munkák sajtó alá rendezéséhez pedig hozzáértő kutatót. Julow munkáját Szuromi Lajos vállalta el, Vargha Balázst pedig Debreczeni Attila.

Csokonai valamennyi művének kritikai kiadása a *Költemények* első kötetével kezdődött el 1975-ben, s folytatódott a *Színművek* két kötetével 1978-ban. A *Költemények* második kötete csak tíz évvel később, 1988-ban látott napvilágot, a harmadik már négy évvel később, 1992-ben lehetett a kutató és az olvasó asztalán. 1999-ben a *Levelezés* egyetlen kötete jött ki a nyomdából. A negyedik *Költemények* kötet 1994-ben, az ötödik pedig 2002-ben jelent meg. A sorozat még nem fejeződött be, hiszen hátra van még a prózai munkák kötete. A kötetek megjelenése közötti időkülönbségek oka nem a sajtó alá rendezői munka bizonytalanságának következménye, hanem a nyomdai munka mérhetetlen lelassulásának. A költemények mind az öt kötetének sajtó alá rendezője Szilágyi Ferenc volt. A szerkesztők azonban folyamatosan változtak. A *Költemények* első s a *Színművek* első két kötetét Julow Viktor szerkesztette Szilágyi Ferenc és Pukánszky Kádár Jolán közreműködésével. A harmadik, negyedik és ötödik kötet sorozatszerkesztője Szilágyi Ferenc és Szuromi Lajos volt, a *Levelezés*

egyetlen kötetét Debreczeni Attila és Szuromi Lajos szerkesztették.

A költemények kötetének adatai híven mutatják, hogy a sajtó alá rendező nagyon gazdaságosan osztotta el a kötetben megjelenő költemények számát. A verseknek az alábbi táblázatban olvasható számai jelzik, hogy a szerkesztőknek és a sajtó alá rendezőnek sikerült a költő valamennyi versét úgy kötetekbe elosztania, hogy egyik időszak kötetei, sem növekednek végtelenül, köthetetlenül vastagra. Az természetes, hogy a hosszabb vers, hosszabb apparátust kíván, s emiatt növekedett a kötetekben található versek számával a jegyzetek lapszáma is. Szilágyi Ferencet kollégái úgy tartják számon, mint kiváló mikrofilológust, aki mindennek alaposan utánanéz, a legapróbb kérdőjelre is megkeresi a választ. Ennek köszönhető, hogy jegyzetei tulajdonképpen minden olvasói, kutatói kérdésre tökéletes választ adnak.

Kötet-szám Megjelenés éve	Versek évszáma	Versek sorszáma	A versek darab-száma	Összes vers ol-dalszáma	Összes jegyzet oldalszá-ma	Összes oldal-szám
I. 1975	1785–1790	1–73	73	73	551	698
II. 1988	1791–1793	88–169	81	116	611	753
III. 1992	1794–1796	170–262	92	202	558	890
IV. 1992	1797–1799	263–346	83	228	651	912
V. 2002	1800–1805	347–465	118	307	725	1063

Az V. kötet szerkezete a megszokott. Az első s terjedelmét tekintve a legkevesebb lapot igénybevevő részben a versek jelentek meg. Minden vers sorszámat kapott, s ez az ötödik kötet a 347. számú költeménnyel kezdődik, a korábbi négy kötetben tehát összesen 346 vers látott napvilágot. A második részben kapott helyet a rövidítésjegyzék. Ez rendkívül lényeges Szilágyi munkájában, hiszen éppen a terjedelem csökkentése érdekében, számtalan kéziratot, kéziratot variáns, szerzőnevet, vagy műkiadást rövidítésben közli a sajtó alá rendező. Így, kétségtelen, hogy egy-egy vershez fűzött tudnivalókat csak akkor tudjuk tökéletesen megérteni, ha ezeket a rövidítéseket

feloldjuk. A rövidítésjegyzék után közli a legfontosabb tudnivalókat magáról az egész kötetéről. Ebben mondandóját az alábbi címek köré csoportosítja: Tárgykörök, műfajok, a kötet időrendje, címek, címváltozatok, helyesírási kérdések, versformák, eredmények. Az utóbbi fejezet rész tiszteletre méltóan rövid. Takarékoskodnia kellett a szerkesztő-sajtó alá rendezőnek az energiával, az idővel és a lapokkal, hiszen a következő fejezet rendkívül hosszú.

A költeményeket a versek sorszámai szerint az azokhoz fűzött magyarázat követi. Itt is a megszokott, logikus renddel találkozunk. Azaz a versekhez írt jegyzeteket az alábbi szempontok alapján csoportosította Szilágyi Ferenc: versek kézirata, megjelenése, keletkezése, szövegkritika, tárgyi és nyelvi magyarázat, verselése, dallama. Valamennyi vers e címekkel jelölt szempontok szerint kapott magyarázatot, rendkívül alapos tájékoztatót. Ha hosszú egy vers, természetes, hosszú lesz a szövegkritikai rész is, s esetleg a tárgyi és nyelvi magyarázat is. Amíg a versek 307 lapot vettek igénybe, addig az azokról szóló tudnivalók kétszer olyan terjedelműek. A kötet végén a névmutatót, a versek betűrendes mutatóját, és a költő összes versének betűrendes mutatóját találjuk.

A Rövidítés jegyzék után következik az olvasót vagy a recenzent tökéletesen tájékoztató, néhány lapos tanulmány. A Tárgykörök és műfajok címszó alá írottakból kiderül, hogy ebbe a kötetbe került valamennyi vers, amelyet a költő 1800 és 1805 között írt. Érthető, hogy az egész fejezetnek ezt a címet adta: A csúcson. Valóban, a költő ebben a néhány évben érkezett el pályájának legmagasabb pontjára, s ekkorra vált a korábbi alkalmi költőből ez alatt a majdnem hat esztendő alatt a felvilágosodás legnagyobb költőjévé.

Oly szépen fogalmazza meg Szilágyi ebben a kicsiny fejezetben a költő törekény szándékát: „A Költemények utolsó, V. köteté Csokonai utolsó éveinek verseit tartalmazza, az egészen el nem múlt szerelem vissza-visszatérő élményével, a fogó erejű költő hősies erőfeszítésével, hogy élete egyik fő művének szánt honfoglalási eposzt, az *Árpádot* megírja.” Csokonai ekkor élete legna-

gyobb szerelmi csalódásának keserű éveit éli. Ekkorra méri fel tulajdonképpen azt is, hogy az élet számtalan buktatójával szörnyű csalódásokat, fájdalmakat tartogathat még számára. 1802-ben leégett Debrecenben az a kicsiny ház, amelyben elrejtőzhetett a világ bajai elől édesanyjával. Közben tüdőbaj is egyre erőtlenebbé tette, s orvoslást ezekben az években nem találhatott erre a szörnyű betegségre. Ugyanekkor lelt egy hű barátára, egy, ha nem is gazdag, de jószívű mecénásra, Puky Istvánra, aki hol nyíltan, hol rejtve felkarolta, támogatta a költőt, igyekezett nyugalmat biztosítani neki Tiszaigaron, vagy Gesztelyben, Ongán vagy Ragályban, Miskolcon vagy Tapolcán a fürdő vizében, Aggteleken vagy Széphalom mesterénél keresett gyógyulást vagy csak pihenést. Puky tudta, hogy ebben a reménytelen helyzetben a költőnek megértő emberségre, költői teljesítményének elismerésére volt szüksége. Oly terhek nyomták ekkor a költő személyes életét, hogy azok alól elmenekülni nem tudott, legfeljebb csak alkalmilag sikerülhetett barátja segítségével néhány nyugalmas napot találnia.

S ebben a szörnyűségesen aggasztó helyzetben írta legszebb és legértékesebb költeményeit. Legértettebb ódái (A Szélhez, Széchényi Ferentz Nemzeti Könyvtárjára) ezekben az években születtek. Népszerűségének legsikerültebb alkotását a Szerелеmdal a csikóbőrös kulacshoz címűt ekkor írta. A Lilla dalok kivételes szépségű lírai életrajza újabb versekkel ekkor lett gazdagabb. Ekkor születtek jól ismert bölcselkedő költeményei, mint az Ember a Poézis első tárgya vagy a Halotti versek. Petőfit előzi meg tájverse a Visszajövetel az Alföldről. Ekkor született néhány újabb epigrammája. Egyszóval a Csokonai életmű legértékesebb szakasza éppen erre a néhány nagyon fájdalmas esztendőre esik.

A versek időrendjét illetően azt jegyzi meg Szilágyi, hogy mindössze tizenkét olyan költeményt tett ebbe a kötetbe, amelyeket más kiadások korábbi évekre helyeztek. Ugyanez a helyzet a címek és a címváltozatok tekintetében is. Csokonainak erre a hat évre eső versformáit klaszikus rövideggel fogja össze a sajtó alá rendező. Még él a magyaros felező tizenkettes, az ősi nyolcas, de már megjelenik költszetében

a hexameter vagy a disztichon. Anakreoni dalait rímes ötödféles jambusokban írta. de felfedezhető ekkorra már Csokonai költszetében a rímes időmértékes és a szimultán verselés is. Ugyanitt foglalja össze a kötet eredményeit is. Nem tagadja Szilágyi, hogy ebben a kötetben nincsenek látványos felfedezések, eddig nem ismert, ezekben az években keletkező művek nem kerültek elő, de mint írja, számos helyesbített sor és szó található a költeményekben. A versekhez fűzött Csokonai jegyzetekben is talált a sajtó alá rendező eddig ismeretlen sorokat, sőt a lélek halhatatlanságáról írt bölcselkedő költeményének egyik jegyzetében a Hamlet írójának a neve is előkerült, s ezzel bizonyossá vált, hogy Hamlet monológia jelentette a költő számára az ihlető forrást: „A’ melynek Szekszpírral nehéz megfejtése”. S ezután azonnal le is vonja a szövegkiadásban mindenképpen hasznosítandó következtetést: a készülő Csokonai-szótárhoz nem csak a főszövegek anyagát dolgozzák majd fel, hanem az ahhoz írt jegyzeteket is.

Ez a kötet talán a legnagyobb Csokonai-verseket tartalmazza a Halotti verseket, amelynek több változatát itt olvashatja először a közönség, A’ Hafiz Sírhalma költeménynek eddig csak csonka változatát ismertük. A Kazinczynak címzett, Magyar Orpheushoz című vers most itt a legihletelesebb változatában jelent meg. Más költeményének Csokonai által készített jegyzeteit nem olvashattuk eddig. A Tihanyi Ekhóhoz, A reményhez és a Pillangóhoz címzett verse fontos szövegkritikai és keletkezőstörténeti jegyzetekkel jelent meg.

Ha Szilágyi munkamódszerét szeretnénk megismerni, elegendő csak egyetlen versnek a jegyzetanyagát átlapozni. A Rózsabimbóhoz írt vers mindössze huszonegy sort tartalmaz. A hat versszak nem foglalja el az egész oldalt. A vershez fűzött jegyzet kezdődik a 881. lapon és tart a 887. lapig. A jegyzetanyag tehát majdnem hét lapnyi terjedelmű a még egy lapot sem igénybevevő verssel szemben. A kézirat leírása című fejezetből kiderül, hogy a vers eredeti változata a 21 versszakos úgynevezett összöveg már megjelent a sorozat harmadik kötetében is. Ennek a rövidített változatnak négy ugyanebből a korból való

másolatát is ismeri a sajtó alá rendező. Mivel 1805-ben meg is jelent, ezek a másolatok első sorban a költemény megzenésített formái, ezért csak talán zenetörténeti értékűek. A vers keletkezése fejezetből megtudjuk, hogy a költő ezt a költeményt Földi Jánosné, Wespzrémi Julianának címezte, s így annak ellenére, hogy a címzett más volt, a költő mégis eredendően a Lilla nevét akarta beírni az ötödik versszakba, a rím miatt azonban a 'Julissa' szavából 'X...issa' lett.

A szövegkritikai jegyzetek nagyon rövidek. Annál bővebbek a tárgyi és nyelvi magyarázatok. Ezt a költeményt összehasonlították Matthiesson és H. Ch. Boie egy-egy versével. A bizonyítást nem találja meggyőzőnek Szilágyi, Demek Győző ugyanis Mathiesson Rosenknospe című versével vél hasonlóságot. Ezt nem tudja elfogadni Szilágyi. Trostler József Christian Boie An die Rose című versével vetette egybe Csokonainak ezt a költeményét. Nem tartja a sajtó alá rendező lehetetlennek, hogy Csokonai ismerje ezt a megzenésített verset. Gálos Rezső megerősíti Trostler véleményét, Szilágyi azonban egy újabb forrásra mutat rá. S ezután sorra veszi a költő azokat a tanulmányokat, amelyek ennek a költeménynek az irodalmi értékét kívánják bemutatni: Harsányi István, Juhász Géza, Kiss Tamás, Sötér István nézeteit ismerhetjük meg Szilágyi e költeményhez fűzött jegyzeteiben. Ezután szól arról a változatról, amelyet Kölcsény helyesbített. S a saját véleménye mellett elmondja V. Szöcs Gézáét, Szabó Zoltánét. Gyakorlatilag a jegyzetekben Szilágyi összefoglalja a költemény teljes utóéletét.

A költemény trochaikus lejtésű, keresztrimes 8-as, 7-es strófában íródott. Részletes tájékoztatást kapunk a költemény megzenésített változatairól is. Molnár Antalnak 1929-ben a Langer János által írt, korabeli dallamról nincsen jó véleménye, „de még hagyján – írja Molnár – a tetszetős kis Langer dal; amit azután ugyane stílusban, a későbbi Serly Lajos nyújt a »Nyílj ki nyájasan mosolygó«-ban (A rózsabimbóhoz) attól aztán eltemetkezhet Csokonai. Az olyan szalontermékhez pedig, mint Fellner Ferenc ugyane szövegre készült keringőszerű nótája, egyálta-

lán nincs szavunk. (Molnár A CsMűdal). 15–16.” Szilágyi további jegyzeteiből pedig megtudjuk, hogy az említetteknek kívül, Serly Lajos–Tarnay Alajos (1903), Sztankó Béla (1904), Dávid Gyula, Farkas Ferenc, Fellner Ferenc, Hollósi Kornél, Járdányi Pál, Kadosa Pál, Kárpáti Sándor és Lányi Viktor írtak dallamot Csokonai e versére. Azt hiszem természetes, hogy a recensens megtudván azt, hogy hány komponista írt zenét erre a versre, legszívesebben meghallgatná CD-ről valamennyit, vagy legalább kottakiadását is szívesen kezébe venné. Ez azonban már inkább a magyar zenetörténet, mint az irodalomtörténet sajátja lenne.

Szilágyi Ferenc ebben a kötetében is bizonyította, hogy az ő személye Magyarországon talán a legalkalmasabb volt arra, hogy Csokonai Vitéz Mihály költeményeinek kritikai kiadását sajtó alá rendezze. Hiszen olyan filológus ő, aki a költő valamennyi verse elő- és utóéletében alaposan tájékozódott, az irodalomtörténet évtizedei, évszázadai alatt született valamennyi kritikus észrevételét, vagy mint imént láttuk, a megzenésítések múltját is mindenkinél jobban ismeri. S még valamit el kell mondani róla, olyan munkatárs is ő, aki kollégáit bármikor szívesen segíti is, ha éppen véletlenül Csokonai kutatásra szánják magukat. Ezt személyesen is megtapasztalhattam több alkalommal.

KILIÁN ISTVÁN

Gáspár János 1816–1892. Dokumentumok. Összeállította AKNAY Tibor. Bp. 2003. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 209 l. /A magyar neveléstörténet forrásai 19./

Apró életképek a reformkorból: Gáspár János (a nagyenyedi kollégium volt diákja és leendő igazgatója) és Mentovich Ferenc (enyedi diáktárs, a majdani nagykörösi nagy tanári kar tagja, utóbb a marosvásárhelyi ref. kollégium tanára) 1841-ben, útban Berlin felé, megállapodtak Pest-Budán, és a leendő pedagógusok látogatásokat tettek. Bekukkantottak Kossuth Lajoshoz, aki éppen a *Pesti Hírlap* 71. számát korrigálta;

Vörösmarty Mihály a székelység iránt érdeklődött, bennük látva ősmagyar mitológiájának élő példáit; Toldy-Schedel Ferenc a képzett nevelők hiányát hangsúlyozta. Bajza József őszintén bevallotta nekik, hogy a hálátlan tanári pályára sohasem gondolt és a klasszikus mondást idézte: „Akit az istenek gyűlölnék, pedagógussá teszszik ...”

Gáspár János alakjának felidézésére most Aknay Tibor vállalkozott. Összeállította szépajja levelestárát, kiegészítve azt saját enyedi kutatásaival a Bethlen Kollégium Dokumentációs Könyvtárában (49 levél); újraköszölte egy Pestalozzi-tanulmány és egy emlékbeszéd szövegét (1845-ben és 1846-ban jelentek meg az *Erdélyi Híradóban*, Heinrich Pestalozzi születési centenáriuma alkalmából), melléjük tette két beszédét 1883-ból és 1886-ból (kéziratból közölve). Teljesebb lett a *Visszaemlékezés életpályámra* textusa is, szintén Nagyenýedről kiegészítve. Csak helyeselni lehet, hogy hat olvasókönyvi szemelvény (két mese és négy tájleírás) is helyet kapott a kötetben.

Mondhatni, három évszázad pedagógiai optimizmusa sugárzik a könyvből. A 18. századé, amelyből Gáspár német szakirodalmi előképek, sőt szövegek után népszerűsítette Pestalozzi módszereit; „magyarítva”, azaz ábrázolva egyszerűsmind a hazai oktatásügy elképesztően elmoradott állapotát – a felvilágosodástól örökölt reménnyel, hogy a világ nevelés útján jobbítható. A 19. századé, amelyben a „Nem tetszeni, hanem használni akarok” elve alapján Gáspár és tanár-nemzedéke megpróbálta a korszerűsítést, a tankönyvírástól a tanítóképzés megindításán át az Eötvös-féle népoktatási törvény végrehajtásáig. Meg a közreadó 20–21. századé, amelyben még van szerző és műhely, aki és amely dolgozik a magyar neveléstörténet folyamatosságáért.

Az irodalomtörténet közvetlenül is profitál a kötetből. Hiszen Gáspár János br. Kemény Zsigmond szolgadiákja volt a nagyenyedi kollégiumban, aki a nyári szünidőben felszolgálva kastélyukban, hallgathatta az erdélyi főrangú reformellenzék vezetőinek beszélgetését (78.). De rálapozhatunk az általa alapított berlini magyar könyvtár (1842) másfél év alatt felgyűlt 219 kötetének

összefoglaló listájára (15.); elolvashatjuk azt a két mesét, amelyeket Arany Juliska mondott el neki Nagyszalontán olvasókönyve számára (168–170.); újratanulmányozhatjuk Tompa Mihály lektori véleményét és javítási javaslatait a 3–7 éves korosztály számára, felolvasásra szánt *Csemegek* harmadik kiadása javára (53–56.). Külön tanulmányt érdemelne, összehasonlító szövegvizsgálattal, miként töltötte fel az olvasókönyv német, fordított történetei helyett a három kiadást (1847, 1854, 1863) magyar népköltészeti anyaggal és olyan munkatársak segítségével, mint Kriza János, Gyulai Pál, hogy a harmadik edíció már Arany János teljes elismerését is kivívja.

Aknay Tibor könyvtáros, így a családi hagyomány tisztelete és egyszerűsége mellé kutatói eredményeket és könyvészeti pontosságot tudott társítani. Ezek a már méltott válogatásban, az eligazítóan alapos Gáspár-portréban (4–10.), a jó névmutatóban kamatoznak. Az a jogos törekvése viszont, hogy minden szöveget lehetőleg kézirattal alapján ellenőrizzen emendálás előtt, jócskán megbicsaklott a technikai szerkesztés teljes hiányában. Ami hiba a számítógépes szövegrögzítés és -szerkesztés során adódhat, itt – sajnos – megtalálható: a szótárprogram bennfelejtett maradványától (aminek következtében az „mta” révén a „szám^{tan}” helyett „száAkadémian” áll – 150.) az áttördelés során sorközépre került kötőjeleken és a főnevekre rácsúszott névelőkön át a névmutató hibás sortördeléséig. A terjedelmes (és nem teljes) hibajegyzék csak enyhít a dolgon, de nem magyarázza azt. A helyzet groteszk: a könyv olyan emberről szól, aki egész életét az írni-olvasni tudás méltó elsajátítására fordította és akinek gyönyörű, ízes magyar nyelve ma is élvezetes olvasmány.

Gyakori hibánk, hogy a klasszikus irodalom és művelődés népszerűsítése során a legnagyobbakkal, az utánozhatatlan és követhetetlen zsenikkel szoktunk állandóan példálózni, ami persze sokak kedvét szegi. A szenvedélyes és elkötelezett pedagógus „gyalogszékely” (Aknay Tibor szavával) viszont követhető tanári példa lehet.

Király Péter: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777–1848. Szerk. és az előszót írta: UDVARI István. A névmutatót készítette: HOLLÓS Attila. Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza, 2003. 667 l. /Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 3./

Ez a kötet a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékének tudományos műhelyéből került ki. A „Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae” sorozat kiadványaként eddig Hollós Attila *Csopey László élete és művei* c. könyve, továbbá Zoltán András *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása* c. kötete jelent meg.

Az Egyetemi Nyomda Magyarország folyamatosan működő második legrégebb nyomdája, amely akkor kezdte meg működését Budán, amikor hazánkban a tudós társaságok szerveződése még csak megindulóban volt. Épp ezért az Egyetemi Nyomda, amely 1777–1784 között közvetlenül a pesti egyetem tanácsának felügyelete alá tartozott, a 18. század végén és a 19. század elején a közművelődésnek, az irodalmi életnek és a tudományos munkának egyfajta központját képezte. A nyomda egész tevékenysége az akkori államhatalom politikai, társadalmi és művelődési törekvéseinek tükröződése. Fontos pozitívumként említhető meg, hogy az államhatalom komolyan vette a közművelődés terjesztésének feladatát az ország népei között, s hogy e nemes munkában az Egyetemi Nyomdának is komoly szerepet juttatott.

A 18. század végén és a 19. század első felében egész Európában nem létezett még egy nyomda, amely a felvilágosodás és a nemzeti ébredés eszméit annyi nemzet fia között, anyanyelven, oly eredményesen terjesztette volna, mint a pesti egyetem budai nyomdája. Az Egyetemi Nyomda egész tevékenységével – a Ratio Educationis szellemében – a felsőbb szervek és intézmények támogatásával, illetve az ország népeinek összefogásával megvalósította az anyanyelvű könyvkiadást, vagyis Magyarország né-

pei, népcsoportjai és a szomszédos népek számára lehetővé vált, hogy saját anyanyelvükön jelenhessenek meg az iskolai tankönyvek, a nyelvészeti, szépirodalmi, történeti és ismeretterjesztő munkák. E vonatkozásában az Egyetemi Nyomda európai viszonylatban elsőként kezdeményezően mutatott követendő példát a soknemzetiségű országok számára. Az uralkodótól elnyert kizárólagos jog alapján kinyomtatott különféle nyelvű tankönyvek és nyelvtanok, szótárak, népdalgyűjtemények, történeti munkák, szépirodalmi alkotások, évkönyvek jelentős része ebből a nyomdából került ki és jutott el a Magyar Királyság soknyelvű lakosságához. Fontos szolgálatot tett a budai Egyetemi Nyomda azáltal is, hogy kitűnően szervezett, mintegy 70 városban működő könyvbizománys hálózata révén a kiadványokat igen széles körben terjesztette. Az Egyetemi Nyomda hatóköre Magyarország határain túlra is kiterjedt, s kiadványai eljutottak Szerbiába, Bulgáriába, Havasalföldre, Moldovába, Galíciába, valamint a nyugat-európai országokba is, így Angliába és Amerikába.

Király Péter, az MTA doktora, a Bolgár Tudományos Akadémia külső tagja szerteágazó tudományos tevékenységének egyik nagy témája a kelet-közép-európai nyelvek és helyesírások alakulása a budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tükrében. A könyv szerzője bizonyos fokú szerepet tulajdonít az 1777-ben létrehozott budai Egyetemi Nyomdának a kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek kialakításában.

Király Péter e munkájában a budai Egyetemi Nyomda tevékenységének egy területét mutatja be, arra törekedve, hogy az egyes jelenségek, irányzatok művelődési, társadalmi és politikai hátterét is megvilágítsa. Emellett szélesebb tekintet keretében e törekvések egyező, párhuzamos és eltérő vonásait is igyekszik felfedni. A szerző filológiailag bőven adatolva tárja elének az Egyetemi Nyomda kettős – értékeket magába fogadó és azokat kisugárzó – művelődéstörténeti szerepét. Király Péter könyvében a magyar, német, szlovák, cseh, horvát, szlovén, szerb, ruszin, orosz, bolgár, macedón, román, görög, héber, jiddis nyelvű kiadványok helyesírását, nyelvét

és irodalmi törekvéseit elemzi különös gonddal. Kiegészítésként kitér a kevés angol, francia és olasz nyelvű munka kérdéseire is. Az Egyetemi Nyomdában megjelent könyveket tanulmányozva megállapítható, hogy ezekben a helyesírási, nyelvi törekvések a nemzeti és társadalmi célkitűzésekkel összekapcsolódnak. Sok hasonlóság, sőt egyezés figyelhető meg a helyesírási és nyelvi reformok alapgondolataiban, legfontosabb elveiben.

A nemzeti nyelvek kibontakozását helyenként az idegen nyelvek használata fékezte. Így a magyar nyelv jogait védelmezőknek a latinnal, majd a némettel kellett megvívniuk harcukat, míg az egyes szláv nyelvek megújulásáért küzdő literátusoknak a régebbi egyházi nyelv befolyásától kellett megszabadulniuk (a szlovákoknak a cseh nyelvtől, a ruszinoknak, az ukránoknak, szerbeknek és bolgároknak az egyházi szláv nyelvtől), a bolgároknak ezen kívül a görögtől és a bibličinától. Az idegen nyelvek elleni küzdelem közös feladat elé állította az ország valamennyi népét: meg kellett szabadulni az idegen nyelvektől, hogy megteremthessék saját, hazai népi-nemzeti irodalmi nyelvüket. Az Egyetemi Nyomdában megjelent kiadványok segítettek a nemzeti nyelv megőrzésén és a nemzeti öntudat megerősödésén.

Király Péter jól szerkesztett műve minden közép-európai nép művelődéstörténetének, valamint a kárpát-medencei hagyományos tolerancia megnyilvánulásának szép dokumentuma, amely hozzájárul az itt élő népek kölcsönös- és önmegismeréséhez.

ABONYI ANDREA

Inventarium de operibus litterariis ad res hungaricas pertinentiis [!] ab initiis usque ad annum 1700. – A magyar történeti irodalom lelkéjegyzéke a kezdetektől 1700-ig. Összeállította KULCSÁR Péter. [...] Bp., 2003, Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár. 812 l.

Szeretem a bibliográfiákat, az adattárakat nemkülönben, így örömmel és várakozással vettem kezembe, a kék vászonba kötött testes kötetet.

Nagy formátum, áttekinthető tipográfia, meggyőző terjedelem. Az első gondolatunk, hogy szakszerű, alapos forrásmunkával gazdagodott a magyar tudomány. Más is ezt hihette, mert a könyvet elkapkodták. A következőkben szeretném megosztani benyomásaimat azokkal, akik nem tudták időben megvenni a könyvet, és azokkal, akik az üzleti sikert látva, esetleg utánnyomáson törnek a fejüket.

Mindenekelőtt azt tudom ajánlani, hogy mindenki olvassa el a bevezetést: „Az időbeosztással kezdeném, mert az egyszerű [...] az 1700-as határ természetesnek látszik”. A magam részéről (Szabó Károllyal egyetértve) úgy gondolom, hogy természetesnek az 1711-es időhatár látszik, a Rákóczi-szabadságharc előtt lezárni ebben a témában egy könyvet, vétek.

Az előszó egyébként nagyon öszinte. Meglepő dolgokat olvashat az ember, például: „Tudnia kell az olvasónak, hogy módszeres anyaggyűjtést nem folytattam. Ha egy kötet a kezembe került, ha egy könyvtárba betévedtem (ez nagyon tetszik, ugyanis az összeállító – majd négy évtizeden át – könyvtárban dolgozott) kigyűjtöttem a szembeötlő adatokat. Megnéztem néhány katalógust [...]. A régebbi gyűjtésből alapvető adatok is hiányoztak, és mostanában, amikor fölmerült a gondolat, hogy a tételeket kompletálni kellene, olykor másodlagos, kevésbé megbízható forrásból pótoltam ezeket, vagy – ilyen is van – sehogy.” Miután megtudtuk, hogyan nem szabad szakkönyvet írni, a célzott olvasói rétegről esik szó: „Nem annyira azoknak szánom, akik egy-egy tétellel kutatási szinten foglalkoznak, hanem inkább azoknak, akik általában szeretnek tájékozódni [...]”

Azt hittem túlzott szerénység szól e szavakból. De nem. Kezünkben tarthatunk egy, az összeállító szerint műkedvelő használóknak szánt, lényegét tekintve szubjektív bibliográfiát.

Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát katalógust készítünk, ezért először ezt a két, igazán ismert szerzőt néztem meg. Kezdjük Temesvári Pelbárttal. A könyv felsorolja műveit, majd a kiadásokat RMK-számmal, de sajnos a pótlásokat figyelmen kívül hagyva (pl. RMK III 79 = RMK III 5064). Az *Aureum Rosarium* kiadásai végén

„Etc”, jóllehet jelenlegi ismereteink szerint többször nem jelent meg. A könyvben a kiadások láthatóan a teljesség igényével vannak felsorolva, de egyes műveknél, néhány kiadás említése után oda van írva, hogy „Etc”. Nagyon nehéz ezzel megbárátkozni. Laskai Osvát ugyanitt, mint a *Rosarium* kiadója szerepel. Ez sem igaz, Pelbárt halála miatt ő csak a negyedik kötetet rendezte sajtó alá. Ennél az említésnél több szegénynek nem is jutott, úgy ahogy van kimaradt a kötetből, pedig „*Exempla Historica*” nála is található. Az előszóból kiderül, hogy az összeállításból tudatosan kimaradt két nagyobb kör, ezek egyike a középkori legenda. Ezt el lehet fogadni. A másik kihagyott csoport az eseti híradás (*Relatio*, *Newe Zeitung*, *Avviso*... stb.). Ezzel már nagyon nem értek egyet, mert bizony ezeket szerepeltetni kellett volna, igaz, hogy nagyon megnövelte volna a terjedelmet. Az összeállító némi magyarázat után közli, hogy azért „mégis beiktattam néhányat, amely vagy igen korai [...] vagy unikális darabnak látszik. De csak látszik, és nagyon valószínű, hogy az általam közölt anyagban is van átfedés”. Lehetne még észrevételeket tenni a könyv más részeivel (pl. Mossóczy Zakariás) kapcsolatban is, de nem érdemes. A bevezetés ugyanis szinte egyébről sem szól, mint hogy ne lepődjünk meg, ha az összeállításban tévedésre, pontatlanságra bukkanunk, vagy hiányt találunk. Valójában nem is ezen lepödtünk meg.

Nem állítható, hogy ez a hatalmas adattár minden haszon nélkül való, de ha egy kézikönyvben ennyi a kétséges rész, akkor sajnos forrásmunkaként nem vehető figyelembe. Itt visszautalnék az összeállító szavaira, hogy azoknak szánja művét, akik „általában szeretnek tájékozódni”. És ezek ugyan kik lennének?

A könyv végén a hat oldal terjedelmű, impozáns irodalomjegyzéket látva, a gyanútlan érdeklődőben tovább erősödhet az, a bevezetőben már említett benyomás, hogy megbízható, alapos és szakszerű könyvet tart a kezében. A kétnyelvű, latin és magyar cím ugyanezt sugallja, úgyhogy a megtevés szinte tökéletes. Csak szinte, mert a tartalomjegyzék, a rövidítések, a lelőhely- és irodalomjegyzék csak latin, a bevezetés csak magyar nyelvű.

Az előszóból még megtudható, hogy a Balassi kiadó a közeli jövőben honlapot kíván indítani, ahol nemcsak olvasni lehet majd az anyagot, hanem javítani is. Ez csak akkor életképes gondolat, ha hiteles felelőse van a vállalkozásnak. Ha viszont a könyv anyaga a világhálóra kerül, és közös erővel pótolgatva és javítgatva lesz, mi értelme volt ebben az állapotában kiadni? De ha már kiadták, nem lett volna-e elég, jóval kisebb költséggel, szölemezen (CD-rom) közkinccsé tenni?

Mindezek után, ha fölteszük a kérdést, hogy egy ilyen esetleges, még az összeállító szerint is minden alaposságot nélkülöző, eredetileg saját használatra készült, szubjektív szempontok szerint szerkesztett és válogatott adathalmazt, lektorálás nélkül, jelentős támogatással és nem kis költséggel érdemes volt-e nyomtató prés alá adni, az én válaszom rövid: nem. Bár Borsa tanár úr mindig mondogatja, hogy a legrosszabb bibliográfia is jobb, mint a semmi.

BORDA LAJOS

A magyar térképészet nagyjai. Lipszky János (1766–1826), Mikoviny Sámuel (1700–1750). Tudományos emlékülések előadásai és katalógus. Szerkesztette: PLIHÁL Katalin, REISZ T. Csaba, TÖRÖK Enikő. Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, 2001. 305 l.

A kötet két térképészeti konferencia és kiállítás anyagát adja közre. Az 1998. dec. 14-én rendezett, Lipszky János munkásságát méltató emlékülés előadásait a „Gondolatól a megvalósulásig” címet viselő első részben olvashatjuk. A jól átgondolt, szakszerű redakció (Plihál Katalin és Reisz T. Csaba munkája) jóvoltából az egyes tanulmányok úgy illeszkednek egymáshoz, hogy Lipszky életéről, munkásságáról, valamint arról a művelődéstörténeti háttérrel, amelyben élt és alkotott, igen plastikus kép bontakozik ki, s még a nem beavatott, azaz, nem kartográfus olvasó is haszonnal forgathatja a könyvet, sokat tanulhat belőle.

Ugyanez jellemzi a könyv másik részét, amelyben a Mikoviny Sámuelről 2000. márc. 23-án elhangzott előadások szerepelnek „...A haza szeretete hajt minket előre” cím alatt, Plihál Katalin és Török Enikő szerkesztésében. A kötet értékét, szépségét a közreadott illusztrációk – térképek, levéltári dokumentumok, metszetek, rajzok, portrék, címerek – emelik. A kötethez Klinghamer István, az ELTE rektora, a Térképtudományi Tanszék vezetője írt előszót („A magyar térképészet Mikoviny Sámuelről Lipszky Jánosig”), amelyben fölvezet a magyar polgári térképezés útját a 16. század első felétől (Lázár és Honterus térképeitől) a 18. század végéig. A nemzetközi háttér ismertetéséből kiderül, hogy a 18. század elejétől kezdve a francia térképészet jelent a mintát Európában, s ezzel a mércével mérve is mind Mikoviny, mind Lipszky munkássága, eredményei igen jelentősek (pl. a kartográfia matematikai problémáinak fölismerése, a méréseken alapuló helymeghatározás).

Lipszky Jánosról kilenc tanulmányt, s részletes német nyelvű összefoglalót, Mikovinyről tizenkét előadást és ezek német rezüméit tartalmazza a kiadvány, így nemcsak a hazai, hanem a külföldi könyvtárak és a téma iránt érdeklődő külföldi szakemberek számára is hozzáférhetővé válik a közreadott értékes anyag.

Reisz T. Csaba a híres *Mappa Generalis* elkészítésének körülményeiről értekezik („A központi kormányzervek és a vármegyék szerepe a Lipszky-térkép elkészítésében”). Az általános művelődéstörténeti kérdéseket is felvető, igen alapos kutatásokra épülő tanulmány érdekes képet nyújt a 18. század végének és a 19. század első évtizedeinek világáról: kik milyen erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy Lipszky János, a tehetséges császári-királyi katonatiszt elkészíthesse pontos méréseken alapuló, a korábbi térképek hibáit kiküszöbölő térképét Magyarországról. Támogatói közt olyan neveket találunk, mit gr. Vécsey Siegbert, gr. Festetich György, gr. Széchényi Ferenc és József nádor. A Helytartótanács 1798-tól 1810-ig segíti a vállalkozást, a szükséges csillagászati expedíció koordinálását is közköltésen végezteti. A munka azonban ennek ellenére lassan haladt, s a késleltetésben

az egyes vármegyék ellenállása is szerepet játszott: sok helyen nem voltak megfelelően képzett megyei tisztviselők, akik a vármegyék helységeinek jegyzékét ellenőrizték volna, vagy egyszerűen nem ismerték fel a folyamatban lévő munka jelentőségét, s ebből adódtak bizonyos pontatlanságok. A kéziratos térképanyag előkerülése után már lehetséges az egyenetlenségek vizsgálata.

Bartha Lajos tanulmánya a kiváló matematikus és elméleti csillagász Bogdanich Imre Dániel (1762–1801) szerepét mutatja be a Lipszky-térkép létrejöttében („Bogdanich Imre Dániel felsőgeodéziai méréseinek eredményei Lipszky Magyarország-térképének tükrében”). A fiatalon elhunyt, rendkívül tehetséges Bogdanichról fölvázolt portré nemcsak tudománytörténeti vonatkozásai okán, hanem az ember sorsa felől nézve is elgondolkodtató: a gyenge egészségű tudós önmagát nem kímélve vállalkozott egy rendkívül nehéz expedícióra, hogy a Lipszky-térképhez szükséges csillagászati alappontok pontos meghatározásához juthassanak. Áldozatul adta életét, tehetségét, szépen induló tudósi karrierjét egy olyan tudományos vállalkozásért, amelynek eredménye csak évtizedek múltán volt érzékelhető: a kronométer előtti idők legpontosabb mérési adatait sikerült az expedíció során elvégeznie, s ezzel a hazai kartográfia fejlődését elősegítette.

A Lipszky-térkép forrásait, előzményeit feltáró tanulmányában – „Térképi források és segédletek a »Mappa generalis regni Hungariae...« szerkesztésénél” – Plihál Katalin beszámol arról a szerencsés eseményről is, amikor 1997-ben az OSzK egyik budapesti antikváriumtól megvásárolt egy nagyobb mennyiségű kéziratos térkép-gyűjteményt. Kiderült, hogy ebből az anyagból 62 mű a *Mappa Generalis*... előmunkálatai során készült, közülük 37-et pedig Lipszky maga rajzolt. Arra is fény derült a kéziratos térképek átvizsgálása során, hogy valamikor a Bibliotheca Hedervariana gyűjteményébe tartoztak, a rajtuk levő könyvtári bélyegző tanúsága szerint (amelyet a legutolsó tulajdonos nem tudott eltávolítani róluk). E kéziratos térképanyag előkerülése során a szerző a Khuen-Héderváry kastély könyvtárának sorsáról is ír: a gazdag főúri könyvtár

hogyan pusztult el a II. világháború katalizmájában. Az OSzK-ba került térképeket Plihál Katalin öt csoportba sorolva ismerteti, majd a tanulmány utáni Függelékben a térképekről a művek eredeti rendje alapján pontos címleírást közöl.

Zachar József frása („Lipszky János, a császári-királyi tisztt”) a korabeli hadügy, hadseregszervezés és hadviselés összefüggéseinek kontextusában mutatja be a jeles térképész-katonatisztet, aki 1783-tól 1813-ig tényleges katonai szolgálatot töltött be, s eközben készítette el Magyarország-térképét. Maga a korszak, amely háborúk jegyében zajlik – az utolsó török háború 1787-től 1790-ig, majd a Habsburg Birodalom háborúi Napóleon ellen –, éppen nem kedvez az ilyen munka- és eszközigényes tudományos és mérnöki tevékenységnek. Hogy mégis elkészült a nagy mű, abban nemcsak a tehetségnek és a munkabírásnak, hanem Lipszky egész jellemének, emberségének is komoly szerepe volt: akárcsak Bogdanich, ő is szolgálatnak tekintette munkáját és nem sajnált sem anyagi, sem szellemi áldozatot hozni érte. Varga Domokosné szintén tudósportré fölvázolásával járul hozzá, hogy a térképészethez elengedhetetlen csillagászati kutatások 18. századi helyzetét megvilágítsa („Zach János Ferenc szerepe Lipszky Magyarország-térképének megszületésében”). Röviden összefoglalja Zach János Ferenc életrajzát és munkásságát, külföldi útjait és kapcsolatait, pl. ismeretségét W. Herschellel, az Uranus bolygó fölfedezőjével. Zach kezdeményezésére épült föl a korabeli legkorszerűbb csillagvizsgáló a Gothához közeli Seeborgen. A tanulmány végén ismerteti levelezésének Lipszky munkájára vonatkozó részleteit, összesen húsz ide kapcsolódó levél kivonatát közli.

A tudósportrék sorát Kardos József folytatja („Schedius Lajos, a felvilágosult szellem embere”). Egy rendkívül sokoldalú tudóssal ismerteti meg az olvasót, aki a magyar felvilágosodás korának ugyanolyan fontos szereplője, mint a sokkal szélesebb körben ismert irodalmárok (pl. Kazinczy Ferenc), vagy a Martinovics-mozgalom résztvevői (közülük Őz Pálhoz baráti kapcsolat fűzte Schediust). Iskolaszervezői munkássága is igen jelentős; a Lipszky-térkép megszületéséhez is szervezőként kapcsolódik: kezdetben nyilvános-

ságot biztosított a munkálatok megindulásának, majd a *Zeitschrift von und für Ungern* folyóiratban 1802 és 1804 között cikkeket ír a térképészeti munkálatokról, Lipszky halála után pedig gondoskodik a térkép új, javított kiadásáról.

Papp-Váry Árpád Lipszky János térképeinek kiadásait ismerteti („Lipszky Magyarország-térképének hatása a hazai és az európai térképészetre”). A vasútépítések és a folyószabályozások a 19. század folyamán szükségessé tették a pontos térképek megjelentetését. Lipszky térképeit nemcsak a Habsburg Birodalomban (Bécs, Pest, Prága), hanem külföldön is kiadták (Berlin, 1811–16, Edinburgh, 1814, London, 1834), de alapul szolgáltak különféle tematikus térképek készítéséhez is (pl. 1827-ben Magyarország néprajzi térképének elkészítéséhez). Soós István történész arra keresi a választ tanulmányában, hogy milyen mértékben és céllal támogatta József nádor Lipszkyt munkája sikeres véghezvitelében („József nádor és Lipszky János”). A hasznosság és az ország felemelkedésének elősegítése, a gazdasági, hadászati és közigazgatási problémák megoldásának szándéka az a mozgatóerő, amely a nádor aktivitását a térképészeti vállalkozás felkarolásában elsősorban vezérelte. A dolgozat a reformkort közvetlenül megelőző, talán bizonyos mértékig azt elő is készítő, politikai, közigazgatási folyamatairól ad jól dokumentált, árnyalt képet.

A tanulmányok sorát Plihál Katalin német nyelvű összefoglalása („Der Hintergrund der Entstehung von János Lipszkys Landkarte”) és Reisz T. Csaba bibliográfiai összeállítása („Válogatott irodalom Lipszky János életéről és működéséről”) zárja.

A Mikoviny Sámuel munkásságának szentelt előadásokból szintén érdekes és tanulságos körkép bontakozik ki. Barta János átfogó tanulmánya („Magyarország a 18. század első felében”) a 18. század politikai, művelődési és gazdasági viszonyainak bemutatására vállalkozik. Szakít a pesszimista felfogással Magyarország sorsát illetően: a karlócai és a szatmári béke a hosszú török uralom után az Európába való visszatalálás útját nyitotta meg. Már a könyv előző részében is föltűnhetett az olvasónak, hogy a magyarországi tudományos élet kialakulásának, fej-

lődésének a Habsburg Birodalom a 18. század utolsó évtizedeiben megfelelő keretet, körülményeket biztosított; Barta János koncepciója pedig ezt a képet visszafelé, a század első felére is kiterjeszti. Mikoviny életrajza, munkássága, amely a 18. század első felére tehető, kettős költődést mutat: hungarus-tudata a magyar kultúrához köti, a bécsi Udvari Kamara alkalmazottjaként pedig a tágabb, európai tudományosság látószögét, eredményeit is hasznosítani tudja. Mindezekről Reisz T. Csaba kutatásai adnak részletesebb képet: levéltári források alapján kiegészíti a Mikovinyről tudható adatokat. Mérnöki, bányászati munkásságát, a gyakornokok betanítására vonatkozó dokumentumokat ismerteti („Mikoviny Sámuel udvari kamarai mérnök”).

A tanulmányok közül még három foglalkozik általános kérdésekkel. Mélykúti Gábor („Földmérés és térképészet a 18. században”) a mérnöki munka és az adott kor technikai színvonalának kapcsolatára mutat rá. A geodézia a 18. századig csak lokális, kis terjedelmű mérésekre volt alkalmas. Mikovinynek ezeket a korlátokat kellett átlépnie és megteremtenie az országos méretű, központi szervezettséget igénylő, alapvető elméleti és gyakorlati feltételeket. Korszerű műszerek hiányában mégis képes volt jól áttekinthető, pontos térképeket készíteni segítői, tanítványai közreműködésével. A szerző kiemeli Mikoviny sokoldalúságát: térképészeti vonatkozásban egyesítette a matematikus, csillagász, geodéta, topográfus, kartográfus, rézmetsző és műszerszerkesztő tudását. Ám arra a kérdésre, hogy mi adott erőt, szellemi háttérrel ehhez a nem mindennapi teljesítményhez, életet felörlő, hatalmas munkalendülethez, Vinkovics Márta tanulmányában találunk magyarázatot („Mikoviny Sámuel tudománysemlélete”). Az ország északi részének evangélikus közösségéből származó Mikoviny jó iskolákban – Eperjesen, Besztercebányán – tanult, szellemére nagy hatást gyakorolt a pietizmus és a fiziko-teológiai gondolkodás. Itt jsmét egy irodalmi párhuzamra hívhatjuk föl a figyelmet: a Newton nevéhez fűződő eszmei áramlat a 18. században az irodalom és a filozófia sok képviselőjére, pl. Csonkai Vitéz Mihályra is hatással volt. Mikoviny

Jénában és Halléban folytatott tanulmányokat, ahol a descartes-i tudományfelfogást és a kritikai racionalista szellemi magatartást tanulhatta meg Hermann Frankétől és Franz Buddeustól. Ezen az alapon fogalmazódik meg a matematizálás igénye a térképészetben: a biztos ismeret megtalálásának eszköze a matematikai módszer, ezért Mikoviny semmit nem bízott az érzékelésre és a megfigyelésre, csak műszeres méréssel dolgozott.

Czigány István érdekes szakmai anyaggal gazdagítja a 18. századról kialakult ismereteinket. Tanulmánya – „Hadmérnökök és haditérképészet a Magyar Királyságban a 17. század végén és a 18. század elején” – arról ad képet, hogy a hadászat milyen módon járult hozzá a civil mérnöki tevékenységek fejlődéséhez. A töröktől visszafoglalt területek felmérése, a folyók (Duna, Tisza, Dráva, Száva, Maros) feltérképezése, a békés építőmunka megszervezése nagyobb szerephez juttatta a civil kamarai mérnököket, így Mikovinyt is. Az 1717-ben megalapított bécsi hadmérnöki akadémia fontos szerepet játszott a korszerű technikai képzésben. Németh József technikatörténeti áttekintésében („Mérnöki szerepek és lehetőségek a 18. században”) a középkori előzményektől kezdve a 18. századi intézményekig követi nyomon a technikai kultúra fejlődését. Kiemeli, hogy a bányászat számított a matematikai, geometriai, térképészeti ismeretek legfőbb „megrendelőjének” s részletesen ismerteti a 18. századi iparosodás, elsősorban a bányászat helyzetét.

A további öt előadás az univerzális szakemberként számon tartott Mikovinyt mutatja be. Török Enikő a térképészt („Mikoviny Sámuel meggyetérképei”) méltatja, aki fiatalon Bél Mátyás *Prodromus*-ához készített metszeteket (1723), majd Bél *Notitiájának* keretében látott hozzá Magyarország föltérképezéséhez, az első négy kötetben 9 megye 11 térképe készült el. Mikoviny hatása széles körben érvényesült selmecbányai tanári munkája jóvoltából. Elismertségét jelzi, hogy a berlini Tudós Társaság tagjává választotta, s a nürnbergi Homann-cég is érdeklődött térképei iránt, a Pozsony megyéről készült térképét 1757-ben ki is adta. A szerző sok adattal támasztja alá konklúzióját, miszerint Mikoviny

térképészeti tevékenysége nemzetközi színvonalon állt. Bartha Lajos írása („Mikoviny Sámuel asztrogeodéziai méréseiről”) ezt a véleményt más oldalról is megerősíti. A csillagászati alapon végzett földrajzi helymeghatározásban a francia és angol geodéták jártak elől a 18. század első évtizedeiben, s Mikoviny térképészeti tevékenysége éppen ekkor, 1725 és 1735 között bontakozott ki; altdorfi és nürnbergi tanulmányai során (1721–23) foglalkozott csillagászattal. Legfőbb érdeme az asztrogeodéziai munkálatok elkezdése volt. Sváb János a polihisztor Mikoviny gépészeti oktatómunkáját értékeli („Egy 18. század eleji magyar polihisztor”), Csath Béla előadása pedig a Selmecbányán végzett vízgazdálkodási tevékenységét ismerteti („Mikoviny Sámuel selmecbányai vízgazdálkodási munkálata”). A Selmec környéki tavak kiépítése a 18. század első felében Mikoviny tervei és részben vezetése alapján történt meg. Zsámboki László a selmecbányai tanintézet megalapításának, valamint Mikoviny tanári munkájának jelentőségéről ír: a Habsburg Birodalom első államilag létrehozott és támogatott műszaki felsőoktatási intézményében Mikoviny már a megalakulás évében tanított. Tanítványai közül Josef Karl Hell gépkonstruktőr hidraulikai és aerodinamikai gépei világhírnévre tettek szert („Mikoviny Sámuel és a magyar műszaki felsőoktatás megszületése”).

A pompás kötetet végül a kiállítás anyagából készített válogatás és képanyag zárja.

DUKKON ÁGNES

La France des humanistes. Henri II Estienne, éditeur et écrivain. Par Judith KECSKEMÉTI, Bénédicte BOUDOU et Hélène CAZES. Étude préliminaire par Hélène CAZES. Préface de Jean CÉARD. Sous la direction de Jean CÉARD. [Europa Humanistica.] Brepols Publishers n. v., Turnhout, Belgium, 2003. LXVIII+764 l.

Egy nagy szerelem vált valóra akkor, amikor Kecskeméti Judit megszervezte, és jelentős részben maga végre is hajtotta az Henri II Estienne

(1528/1531–1598) kiadói és tudományos tevékenységét bemutató vaskos dokumentumkötet sajtó alá rendezését. A könyv tartalma: előszavak, ajánlások, ugyanakkor tartalmukat tekintve tudományos esszék, filológiai hitvallások (ars philologica), a 16. századi értelmiségi lét hétköznapijait és ünnepeit megközelíthetővé tevő latin és görög szövegek gyűjteménye.

A műfaj nem ismeretlen. Több nagyobb gyűjtemény is napvilágot látott már (talán a legizgalmasabbak Erasmus Roterodamus, vagy Jacques Lefèvre d'Étaples előszavai), a szakirodalomban számon tartunk klasszikust (SCHOTTENLOHER, Karl: *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*. Münster, 1953), és fiatal történész munkáját is (VOGEL, Sabine: *Kulturtransfer in der frühen Neuzeit. Die Vorworte der Lyoner Drucke des 16. Jahrhunderts*. Tübingen, 1999). Kecskeméti Judit is az előszavak vizsgálatának művelődéstörténeti jelentőségéről beszélt a magyar szakembereknek Szegeden 1999-ben (J. K.: *Viri humanissimi*. Szeged, 1999. /Lectura 4./)

Kecskeméti Judit kezdeményezte azt a programot is, amelynek keretén belül a respublica litteraria bemutatása az előszavak rendszeres összegyűjtésével és jegyzetelt kiadásával folyik. A program háttérintézménye, K. J. egykori munkahelye, a CNRS (Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Paris.) A program és a sorozat címe: „Europa humanistica. Les humanistes transmetteurs des textes”. A sorozatban szerepelni fog mindenki, aki 1600 előtt született, és 1500 előtt keletkezett szöveget kiadott, fordított, jelentős apparátussal interpretált (a „transmissio” bármely tevékenységi részét művelte). Az Europa Humanistica-program keretében megjelent első kötet (*La France des humanistes. Hellenistes I*. Brepols, Turnhout, Belgium, 1999.) 12 francia, illetve Franciaországban tevékenykedő humanista működésével foglalkozott. Az életrajzi bevezetőket az általuk kiadott művek (szövegkiadások, fordítások) kronológiai rendben haladó felsorolása követte bibliográfia megadásával. A kötet jelentősége a kiadott szövegekhez kapcsolódó egykori kiadói, szerzői előszók, ajánlások, versek stb. mellékelésében, tehát az akkori műhe-

lyekben folyó filológia munkálatok és a korra vonatkozó művelődéstörténeti adalékok közöttében állt.

Kecskeméti Judit végezte javarészt az első kötet munkáit is. Mostani kötetét azonban mégis az IRHT támogatása nélkül, önállóan állította össze néhány munkatárs segítségével. Jean Céard a kötethez írt előszóban kiemeli Henri II Estienne-nek (nagyapja után ezen a néven a családban a második) a szövegek továbbadásában nyújtott szerepét. A Platón-kedvelők számára Stephanusként ismert tudós szemei előtt mindig az a cél lebegett, hogy eredeti szöveg, vagy fordítás közzétételével mások számára is hozzáférhetővé tegye az antik szerzők műveit. Érthetővé válik ez abból is, hogy könyveit több alkalommal a „görög kultúra kedvelőinek” ajánlja. Estienne tudományos tevékenységének megismeréséhez Hélène Cazes bevezető tanulmánya nyújt eligazodást. A kiadó, a kritikus, a tipográfus, a kéziratgyűjtő tudós életének meghatározó mozzanatait találóan megválasztott forrásokkal tárja elénk a gyermekévektől kezdve. A klasszikus szerzőket kiadó híres nyomdászcsaládban a görög nyelv ismerete magától értetődő volt. Robert Estienne, az apa meghatározó szerepet játszott abban, hogy gyermeke figyelme az auctorok felé forduljon. Az ifjú és tehetséges Estienne korán és gyorsan megismerkedett a görög történetírók és lírikusok nyelvével. Kialakuló filológusi becsvágyát Robert eredményei is ösztönözték. Szó esik Conrad Gesner és Joachim Camerarius iránti barátságáról, ifjúkori példaképeiről és utazásain szerzett élményeiről, amelyeket színes anekdoták formájában oszt meg velünk előszavaiban. Életének nemcsak személyes és családi vonatkozású mozzanatai bontakoznak ki előttünk. Megismerjük a Franciaországban dülő polgárháborús állapotok és hugenottaildőzés miatt érzett fájdalmain, és a családot befogadó Genf iránti nagyrabecsülését is. Estienne számos műve közül kiemelkedik a *Thesaurus Graecae linguae* (1572). Az ötkötetes szótár elkészítéséhez 12 évre volt szükség, de a betűszedő segéd árulása miatt Estienne-t hatalmas anyagi és erkölcsi kár érte. A tanulmány Estienne öregkori elkeseredésének egyik okát ebben látja. Talán Estienne nehéz ter-

mészete is hozzájárulhatott későbbi kiábrándultságához.

Estienne kritikus szemmel figyelte mások szövegkiadásait, és a hiányos ismeretek és felkészületlenség következtében keletkezett nyelvi hibákat senkinek sem bocsátotta meg. Észrevételeiről az előszavak is tanúskodnak, így nem csoda, ha a bírálataiban nem fukarkodó tudós-nak öregkorára kevés barátja maradt. Kritikái nemcsak kortársait érintették, elmarasztalást kap Lorenzo Valla a Thukydides-, Angelo Poliziano a Hérodianos- és Ognibene da Lonigo a Xenophón-fordításért. 1567-ben megjelent orvosi szövegeket tartalmazó kiadásában Estienne Aldus Manutium marasztalja el hanyagsága miatt. Szakmai észrevételei nem kímélik Erasmus és Budé fordításait sem. Rendkívül nagy hibának tartja a kéziratos szövegekben található, már javíthatatlan hibákat. Ezek általában a másoló felkészületlenségéből származnak, ezért sokkal súlyosabbak, mint a nyomdában elkövetett betűtévesztések. Az előszavak számos alkalommal saját filológiai módszereit tárják elénk. Hérodotos- és Ktésias-kiadásában (1592) alfejezeteket hoz létre azért, hogy ezzel megkönnyítse az olvasást. Latin nyelvű Hérodotos-kiadásában (1566) dőltén szedi azokat a szavakat, amelyek nincsenek benne az eredeti görög szövegben. A szövegteni problémák taglalása közben Estienne több alkalommal is dicséri a francia nyelv szépségét. A sokoldalú tudós nemcsak prózában szól olvasóihoz, hanem latin, görög és francia nyelvű versekben is.

A terjedelmes életrajzi bevezető után az Estienne által, vagy a közreműködésével kiadott művek kronológiai rendje (1554–1598) következik, egyértelmű utalásokkal arra nézve, ha újra kiadott, illetve ha más személy által kiadott műről van szó. A felhasznált szakirodalom említése után kezdődik a művek időrendben haladó ismertetése. A címek leírását az adott kötetekben található ajánlások, bevezetők és egyéb, az auctor szövegén kívüli adalékok követik. A hatalmas életmű vizsgálatában, a különféle adatok utáni keresésben nagy segítséget jelentenek a könyv végén található mutatók. Az Estienne személyéhez köthető művek (kiadás, előszó írása, fordítás, kommentárok és jegyzetek készítése) felsorolása az

antológiákkal kezdődik, majd Estienne biblia-kiadásával folytatódik. A nyomtatásban megjelent művek szerzőit két regiszter is tartalmazza, így nemcsak az önállóan, hanem a gyűjteményekben megjelent szerzőkre is rá tudunk találni. Külön mutató tartalmazza azon egyéb művek (tehát nem antik szerzők szövegeinek kiadása) felsorolását, amelyeknek előszavai megtalálhatóak a kötetben. Az Estienne által kiadott művek fordítóiáról, illetve az Estienne által közzéadott szövegek kiadóiáról, kommentátorairól is mutató áll rendelkezésünkre. Index tartalmazza az ajánlások címetzettjeit, illetve a mások által írt ajánlások szerzőit is. A görög és latin nyelvű impresszumok, a francia nyelvű magyarázatok és tartalmi összefoglalók tipográfiai elrendezése tetszetős, a gazdag anyagot könnyedén át lehet tekinteni a formás kötetben.

Estienne-t 1569–1584 között Crato von Craftheim, II. Miksa császár orvosa látta el Magyarországról szóló tudósításokkal. A tudós és Magyarország közötti kapcsolat egyes mozzanatait a kötetben is megtaláljuk. Mint tudjuk, ismeretség fűzte Zsámboki Jánoshoz. A humanista polihisztor tanulmányainak egy részét Párizsban végezte, később pedig kiterjedt levelezést folytatott francia tudósokkal. Bár szövegkiadói tevékenységében fontosabb partnerei voltak Christoph Plantin és Johannes Oporinus, de Estienne-nel is szakmai kapcsolatban állt, aki Zsámbokinak ajánlotta az 1577-ben megjelent Pseudo-Cicero dialógusát. A magyarság iránti szimpátiát is talán a magyar tudós ébresztette fel Estienne-ben. 1594-ben megjelent buzdító beszédében, amelyet II. Rudolf császárhoz és a birodalom rendjeihez címzett, megemlékezik a törököktől sújtott Magyarország siralmas sorsáról, és az Európát fenyegető hatalom elleni összefogásra és harcra szólít fel. Egyéb műveiben is találunk hazánkat érő utalásokat. Rétorikai műveket tartalmazó antológiája (1575) elején szóvá teszi, hogy háborúban nem lehet művelni az ékesszólást. Később tapasztalatai a 16. századi franciaországi vallásháborúból származnak. Ehhez kapcsolódva egy közelebből nem ismert magyarral folytatott beszélgetésére utal, aki pedig Magyarország siralmas állapotáról számolt be neki. Egy másik hazán-

kat érintő adat kellemesebb hírről tájékoztat: Hérodotos-kiadása (1595) előszavában Friedrich Sylburg elnézést kér Estienne-től, amiért azt Estienne javításaival és jegyzeteivel együtt újra megjelentette. Sylburg nyomós mentséggént hozza fel, hogy észak-magyarországi és cseh tudós férfiak, könyvgyűjtők sürgető kérésére járt el így.

A nemzetközi szakirodalomban Henri Estienne életművéről már számtalan tanulmány jelent meg, de az utóbbi két évszázadban átfogó mű nem született. Örülünk, hogy az Európa könyvtáiraiban szétszórta található könyvek adatait, előszavait és az ajánlásokat mostantól egy jól szerkesztett kötetben egy helyen találhatjuk meg.

EKLER PÉTER

Rypson, Piotr: Piramidy słonca labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI. do XVIII. wieku. Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2002. 351 l.

Piotr Rypson, a lengyel képvers kutatója ebben a könyvében arra vállalkozott, hogy hazája látható költészete kultúrájának a múltját a 16. századtól egészen a 18. század végéig olvasóinak bemutassa. Bizonyára nem ismeretes, hogy a lengyel és a magyar képvers múltja között néhány találkozáspont található, s ezt éppen ennek a kiváló lengyel kutatónak a könyve bizonyítja a legfényesebben.

Az európai képvers múltjával foglalkozó könyvek sora az elmúlt évtizedekben örömdetesen megszaporodott. Nyitotta a sort Giovanni Pozzi, aki ennek a műfajnak itáliai gazdag múltjáról számolt be könyvében (*La parola dipinta*. 1981.), Aczél Géza a magyar képvers jelenére és múltjára hívta fel a figyelmet már 1984-ben (*Képversek*. 1984.). Dick Higgins könyve (*Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature*. 1987.) ezek után jelent meg, amelyben a szerző sorra veszi az európai-ázsiai képvers-termést, s valamennyi ország e téren művelt kultúráját mutatja be. Így többek között sort kerít a 17–18. századi magyar képvers történetére is. 1987-ben a wittenburgi Herzog August Bibliothek a régi és

modern képversekből és kiadványokból látványos kiállítást rendezett, s a kiállítás gazdag katalógusát (*Text als Figur. Visuelle Poesie von der Antike bis zur Moderne*. 1987.) Jeremy Adler és Ulrich Ernst írta meg. Hamarosan megjelent ezután Rypson első könyve (*Obraz słowa historia poezji wizualnej*. 1989.), amely elsősorban az európai képvers múltjáról szól, s ebben természetesen a lengyelek múltja bőségesen helyet kap. A sort Ulrich Ernst folytatja, aki könyvében (*Carmen Figuratum, Geschichte des Figuregedichts von den Antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters*. 1991.) ugyancsak az európai látható költészet történetét tárgyalja szinte utólrhetetlen filológiai pontossággal és mérhetetlenül nagy tárgyismerettel. A sorban ezután Dirk Kampman könyve (*Das Rebusflugblatt. Studien zum Konnex von literarischer Gattung und publizistischem Medium*. 1993.) könyve következik, aki ugyancsak az európai múltból a képvers-technikákat felhasználó rejtvény-röplapok történetét mutatja be, s közöttük természetesen magyar illetőleg lengyel röplapot is ismertet. A sor végén Kilián István könyve áll, aki két nyelven (magyar, angol) veszi sorra a régi magyar képvers történetét (*A régi magyar képvers. Old Hungarian Pattern Poetry*. 1998.). Piotr Rypson itt bemutatott kötete pillanatnyilag utolsó az időben. Ez 2002-ben jelent meg.

A szerző könyvének első két fejezete az antik elődök munkájának bemutatásával kezdődik. Valamennyi, a nemzeti képvers kultúrát feltáró kötet akár a német, akár a magyar vagy más kiadások, mint például Dick Higgins könyve a világ valamennyi népének képverseiről, mesterkedő költészetéről, általában a görög latin képvers-hagyomány bemutatásával kezd a nemzeti képvers múltjának ismertetését. Ezt teszi talán egy kicsit a szükségesnél is terjedelmesebben Rypson most ismertetett munkája is. A hellenizmus kora képverseinek bemutatásával kezdi könyvét, s részletesen sorra veszi Optatianus Porfyrius, Venantius Fortunatus, Hrabanus Maurus, Nicolo de' Rossi, Jacobus Nicholai de Dacia költészetét. Ez után tárgyalja azt a kérdést, hogy az antikvitás latin költészetének hagyományait hogyan fogadta be az európai kultúra a közép-

kor és a barokk idején. A harmadik fejezetben vizsgálja a lengyel képvers igen gazdag múltját. Ahogyan eddig szinte minden országban, úgy a lengyel kultúra múltjában is a képvers költészet az iskolában talált otthonra, s felekezettől, vagy szerzetesrendtől függetlenül a költészetnek ezt a műfaját meglehetősen magas szinten és igen széles körben művelték. Írtak ebben a műfajban verseket a jezsuiták, a franciskánusok, a piaristák, a pálosok, a trinitáriusok, sőt az orthodox baziliták is. Természetes, hogy a szerzetesek világában ez a költészet vallásos gondolatok kifejezésére is szolgált, de nemcsak arra, hanem arra is, hogy iskoláikban az ifjúságot ezekkel a versszerző technikákkal megismertessék. A következő fejezetekben a képvers-költészet világi elemeiről ír a szerző, így a szerelmes versekről, a panegyrosról, azaz a dicsőítő költeményekről, a gyász alkalmából frottakról. Külön fejezetet szentel a poétikákban előforduló vizuális költészeti példatárakra, a monumentális költészetre. Majd összefoglalásként tárgyalja a vizuális költészet népszerűségét a lengyel irodalomban.

Formájukat illetően a lengyeleknél tulajdonképpen minden forma megtalálható. A lengyel költészetben az elsők között tárgyalja azt a képverset a szerző, amelyet Báthory István lengyel király halálára írt Ulrich Schober (Szober, 1559–1598). A költemény remek formaérzéssel a STEPHANUS szó betűiből figurális mezosztichont „rejtett” el a sorok közben még pedig úgy, hogy a költemény sorainak első és utolsó betűiből is kirakta a STEPHANUS szót. A sorok közepén ugyanezeket a betűket emelte ki nagybetűkkel, majd a versnégyzet átlóját X alakban összekötötte, s ennek a mentén ismét a STEPHANUS szó betűi olvashatók úgy, hogy a szöveg balról és fölülről indul a jobb alsó szögbe, s a bal alsó szögből azonban fölfelé rakja ki az említett szót. Ezen kívül minden sorban kronosztichonok segítségével kiemeli Báthory István király életének jelentős esztendeit.

Forma tekintetében a legkülönbébb versek jelennek meg. A kereszt alakú költemény szinte általános forma. Az akrosztichonok a legkülönbébbek. A legáltalánosabb a Krisztus monogram, azaz a görög khí és ióta betűket formáló

mesztichonok. Egy zászlót rajzoló versben viszont az IHS betűmonogram jelenik meg. Két rébus-költeményben látható a 'cor' azaz a szív alakot utánzó mezosztichon figurale, azaz a szív alakot mutató kiemelt betűk rajza.

Minthogy ez a költészet leggyakrabban reprezentatív funkciót töltött be, megjelennek a lengyel képvers történetben a püspöki jelvények alakjára írt költemények is, így a püspöki süveg, a pástorbot vagy a püspökgyűrű is. Tudjuk, hogy a józanságot jelképezi a kehely, a lengyeleknél jó néhány ilyen alakú verssel is találkozunk Gyakori a háromszög vagy másként a piramis alakú költemény is. Ez a hatalmat jelképezi. Hatvannál több ilyen formájú verset találtunk Rypson könyvében. Megjelenik a képversek sorában az oszlop, az oltár, sőt a díszkapu is. Az előbbi a rangot, a tekintélyt szimbolizálja, az utóbbi az úgynevezett monumentális költészet egyik válfaja. Jellegzetes forma még a kard, a zászló, a szív, a csillag. Az utóbbiból is több, összesen tizenhat ilyen alakú költeményt találtunk. A köszöntésnek ma is gyakori eszköze a virág, akit névnapján, születésnapján köszönteni akarunk, annak virággal kedveskedünk. Virág alakú költemény is akad néhány. Kedvelt figura a kör, a mely a végtelenséget, nagyon gyakran a végtelen Istent jelképezi. Ezzel párhuzamosan megjelenik a küllős kerék, ez viszont a forgandóságnak a szimbóluma. Kedvelt forma a négyzet. Szenci Molnár Alberttől tudjuk, hogy a négyzet a férfiaság jelképe. Tizennyolc költeményt találtunk ebben a formában.

Van-e kapcsolata a lengyel képvers-költészetnek a magyarral? Rég ismert tétel, hogy az országhatárok nem azonosak a nyelvi határokkal. A szerzeresi intézmények igen gyakran túlnőnek az országhatárokon vagy másként egy szerzeresi tartomány (provincia) több országban szerveződik egységgé. Az irodalom soha nem fogadta el az országhatárt tiltó táblának, a művek természetesen átnyúlnak a határokon, s bátran hirdetik a politikai elkülönítés veszélyeit. Ezért a lengyelekkel közös képvers költőink is vannak, a lengyel képvers hathatott vagy a hatott is a magyarra, s ugyanez természetesen fordítva is elképzelhető.

Ulricus Schober (Szober) Báthory István, lengyel királyt elírató költeményére Piotr Rypson hívta fel a figyelmemet. S minthogy Balassi Bálint 1589-ben a lengyelországi Krakkóban járt, s ismereteink szerint Báthory András krakkói bíboros otthonában hosszasan időzött, biztosra vehető, hogy ezt a költeményt a bíboros könyvtárában alaposabban szemügyre is vehette, s így hathatott valamilyen formában az ő költészetére is. Ennek természetesen Balassi költészetében egyelőre bizonyítható nyoma nincsen. Legevidensebb azonban Simándi László kapcsolata Magyarországgal. Simándi horvát nemzetiségű és a lengyel-magyar-horvát provinciában működő pálos pap volt, tevékenysége összeköti a három országot éppen a közös pálos provinciának határokon átnyúló szervezete miatt. Simándi a fiatalok számára írt képvers-elméletében és gazdag példatárában következetesen Corvus Albusnak azaz fehér hollónak nevezi magát. Piotr Rypson ezért joggal adja közre Simándi László horvát pálos szerzeses költeményeit, amelyek egy lengyelországi nyomtatványban találhatók Hiszen a Magyarországon alig ismert vers-elméletíró poétikáját Czestochowában jelentette meg 1712-ben.

Rypson könyvének bevezető tanulmányát ezután a versek bibliográfiai adatai követik. Itt viszont már nem kronológiai rendben veszi sorra a lengyel képvers-termést, hanem forma szerint, majd a kötet utolsó részében minden versnek közli a fényképét, s bibliográfiai tételeinek utalószáma egyezik a képek sorszámaival. Így könnyedén lehet azonosítani a képverset, annak szerzőjét, címzettjét, nyomdahelyét, a metszetet készítő mestert és a bibliográfiai adatokat. Nyilvánvaló, hogy Magyarországon ez a két kötet rész használható a leginkább, hiszen itt tisztázhatók tökéletesen a nemzetközi összefüggések, a szerzői életrajzok, a használt nyelvek, a lelőhelyek stb.

Mint fentebb jeleztem a nemzetközi szakirodalomban az elmúlt évtizedekben számba vették az itáliai, a lengyel és a magyar képversek történetét. Higgins a műfaj történet világkatalógusát készítette el, nyilvánvaló, hogy mi magyarok ebben a kérdésben tájékozódhattunk a lengyelektől, az olaszoktól európai egyetemeket láto-

gató, peregrinus diákjaink révén a nagyon gazdag német irodalomból. Ugyanezek a hatások érvényesek a lengyelekre is. Mint nálunk Magyarországon, úgy Lengyelországban is ez a költészet elsősorban alkalmi jellegű volt, azaz írtak képverset püspökszentelésre, magas tisztségbe való beiktatásra, keresztelőre, névnapra, érkező vagy búcsúzó vendég tiszteletére. Művelői között elsősorban a tanárokat kell említeni, akik gyakran voltak részesei az efféle reprezentatív alkalmaknak. Írták ezeket a költeményeket minden felekezet képviselői, s szinte valamennyi szerzetesrend tagjai, s ahogyan nálunk, úgy a lengyeleknél is reprezentatív műfaj volt.

Különösképpen kedvelték a manierizmus és a barokk idején. Két művészeti ágat, a költészetet és a képzőművészetet kapcsolja össze ez a műfaj. A lengyeleknél ebben a monumentális műfajban templomi freskón is megjelent a költészetnek ez a válfaja. Festők, réz- és fametszők

társulnak a költők mellé, s így fejezik ki a látható költeménnyel saját egyéniségüket, érzésüket, mások iránt érzett tiszteletüket. Nyilvánvaló a kép és a cél között szerves a kapcsolat, azaz a lengyel képvers költészetnek is kialakult a szimbolikája, s a jól ismert szimbólum-érték készítette rajzra, festésre, írásra a két művészeti ág alkotóit.

A lengyel képvers-költészet javarészből latin nyelvű. A lengyel nyelv ott is, mint nálunk a magyar, különlegesség. Kár, hogy a versek minimális méretű kiadása miatt ezek a költemények majdnem mindegyike olvashatatlan. Kár, hogy a kiváló filológus Piotr Rypson a könyv kiadása alkalmával olvasóinak ezt a minimális kívánságát elérni a kiadóval szemben nem tudta. Könyve olvashatóvá tett képversekkel sokkal értékesebb lehetett volna.

KILIÁN ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 9,7 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Kármán Gábor</i> : Magyarország és Erdély egy 17. századi svéd népkönyvben	105
<i>Dukkon Ágnes</i> : A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában	119
<i>Fehér Katalin</i> : Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században	131

KÖZLEMÉNYEK

<i>Frivaldszky János, id.</i> : Egy kéziratos filozófia-tankönyv 1626-ból	151
<i>Fekete Csaba</i> : A pataki agenda két kiadása	156
<i>S. Sárdi Margit</i> : Ismeretlen Hermányi-kézirat	164
<i>Körmendy Kinga</i> : Karacs Ferenc metszetei a Buda és Pest közötti állóhíd tervéhez	168
<i>Csepregi Zoltán</i> : Az első magyarországi vend nyelvű kiadvány	171
<i>Ujvári Hedvig</i> : Az 1873-as bécsi világkiállítás a Pester Lloyd hasábjain	174
<i>Vesztróczy Zsolt</i> : Közművelődés és magyarosítás	185

FIGYELŐ

<i>Rozsondai Marianne</i> : Csapodi Csaba (1810–2004)	193
---	-----

SZEMLE

Csokonai Vitéz Mihály: Költemények. V. 1800–1805. Sajtó alá rend. Szilágyi Ferenc. Bp. 2002. (<i>Kilián István</i>)	195
Gáspár János 1816–1892. Dokumentumok. Összeáll. Aknay Tibor. Bp. 2003. (<i>Kerényi Ferenc</i>)	198
Király Péter: A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777–1848. Nyíregyháza, 2003. (<i>Abonyi Andrea</i>)	200
Inventarium de operibus litterariis ad res hungaricas pertinentiis [!] ab initiis usque ad annum 1700. Összeáll. Kulcsár Péter. Bp. 2003. (<i>Borda Lajos</i>)	201
A magyar térképészet nagyjai. Lipszky János (1766–1826), Mikoviny Sámuel (1700–1750). Szerk.: Plihál Katalin, Reisz T. Csaba, Török Enikő. Bp. 2001. (<i>Dukkon Ágnes</i>)	202
La France des humanistes. Henri II Estienne, éditeur et écrivain. Par Judith Kecskeméti, Bénédicte Boudou et Hélène Cazes. Turnhout, Belgium, 2003. (<i>Ekler Péter</i>)	206
Rypson, Piotr: Piramidy słonca labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI. do XVIII. wieku. Warszawa, 2002. (<i>Kilán István</i>)	208

SOMMAIRE

<i>Kármán, Gábor</i> : La Hongrie et la Transylvanie dans un livre populaire suédois de 17 ^e siècle	105
<i>Dukkon, Ágnes</i> : Le rapport de la culture des livres et du genre de calendrier aux 16 ^e –18 ^e siècles en Europe Centrale	119
<i>Fehér, Katalin</i> : Lecture de journal dans les écoles en Hongrie au 18 ^e siècle	131

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Frivaldszky, János, père</i> : Un manuel de philosophie manuscrit de l'année 1626	151
<i>Fekete, Csaba</i> : Les deux éditions de l'Agenda de Patak	156
<i>Sárdi, Margit, S.</i> : Manuscrit inconnu de Hermányi	164
<i>Körmeny, Kinga</i> : Les gravures de Ferenc Karacs destinées aux plans du pont permanent entre Buda et Pest	168
<i>Csepregi, Zoltán</i> : La première publication de Hongrie en langue 'vend'	171
<i>Ujvári, Hedvig</i> : L'exposition universelle de Vienne de 1873 sur les colonnes de Pester Lloyd	174
<i>Vesztróczy, Zsolt</i> : Civilisation et magyarisation	185

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Marianne</i> : Csaba Csapodi (1910–2004)	193
--	-----

REVUE

Csokonai Vitéz, Mihály: Poésies. V. 1800–1805. Publ. par Ferenc Szilágyi. Bp. 2002. (<i>Kilián, István</i>)	195
János Gáspár 1816–1892. Documents. Réd. par Tibor Aknay. Bp. 2003 (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	198
Király, Péter: La formation des langues littéraires et des orthographes de l'Europe Centro-Est. Les conclusions des publications de la Presse Universitaire de Buda 1777–1848. Nyíregyháza, 2003. (<i>Abonyi, Andrea</i>)	200
Inventarium de operibus litterariis ad res hungaricas pertinentiis [!] ab initiis usque ad annum 1700. Réd. Péter Kulcsár. Bp. 2003. (<i>Borda, Lajos</i>)	201
Les grands personnages de la cartographie hongroise. János Lipszky (1766–1826). Sámuel Mikoviny (1700–1750). Réd. Katalin Plihál, Csaba Reisz T., Enikő Török. Bp. 2001. (<i>Dukkon, Ágnes</i>)	202
La France des humanistes. Henri II Estienne, éditeur et écrivain. Par Judit Kecskeméti, Bénédicte Boudou et Hélène Cazes. Turnhout, Belgium, 2003. (<i>Ekler, Péter</i>)	206
Rypson, Piotr: Piramidy słonca labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI. do XVIII. wieku. Warszawa, 2002. (<i>Kilián, István</i>)	208